EMIN ČUSTOVIĆ

PUTEVI PAKLA

Genocid
nad
Bošnjacima
(1683 - 1995)

EMIN ĆURTOVIĆ

PUTEVI PAKLA

Genocid nad Bošnjacima (1683 - 1995)

Sarajevo, 1995.

Emin Čustović

PUTEVI PAKLA

Izdavač
Savez novinara Bosne i Hercegovine
Društvo novinara penzionera BiH

Recenzenti
Avdo Husarić
Luka Popović

Lektor
Emin Čustović

Korektor
Samija Dazdarević

Naslovna strana
Božo Stefanović

DTP
Dragan Marković

Štampa
OKO
GRAFIČKO-IZDAVAČKA KUĆA d.d.
PRINTING AND PUBLISHING HOUSE Inc.
SARAJEVO

Za štampariju
Rasim Rapa

Moj otac Adem
bijaše mudrost života.
Moja majka Šerifa
očev saputnik.
Braća:
Omer i Hasan
ljudske priče bez kraja.

...

Njima je posvećena ova knjiga

Autor

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine

UDK 341.485(297:497.6+497)"1683/1995"

ČUSTOVIĆ, Emin

Putevi pakla : genocid nad Bošnjacima (1683 - 1995)/
Emin Čustović. - Sarajevo : Društvo novinara
penzionera RBiH, 1995. - 188 str.;24 cm

Bilješka o autoru: str 11.

BILJEŠKA O AUTORU

EMIN /Adema/ ČUSTOVIĆ rodjen je u Drugovićima

- Gacko.

Školovao se u Mostaru, Banjaluci i Pakracu. Poetske i prozne radove, aforizme i epigrame objavio je nizu listova, časopisa i književnih revija.

Do sada je objavio:

Zbirku poezije

"HORIZONTI NADE"

Zbirku aforizma i epigrama

"OD RATARA DO ORATORA"

Knjige o genocidu nad Bošnjacima:

"MUHADŽERSKE DRAME"

"VRTLOZI SMRTI"

"OLOVNA BREMENA"

Dobitnik je nagrade za poemu "BALADA O BRATU" 1958. Kao novinar-publicista piše za niz listova i časopisa.

Sekretar je Društva novinara penzionera BiH i jedan od njegovih osnivača.

OD MRŽNJE DO GENOCIDA

O genocidu nad Bošnjacima muslimana od davne 1683. godine do naših dana niko nije uspio da napiše, opiše i sistematizuje na jednom mjestu, u jednom dijelu. Napor Emina Čustovića, publiciste i istraživača vrijedan je svake pažnje i pohvale. Nije bilo lahko prikupiti objektivne činjenice,

na hiljade brojki, imena, mjesta u kojima se zločin počinjen, i sve to sistematizovati za vrijeme od preko tri stoljeća. Istina pred sam rat, odnosno agresiju Srbije i Crne Gore na suverenu, nezavisnu i od svijeta priznatu Bosnu i Hercegovinu, pojavila se podebela knjiga akademika

Vladimira Dedijera o genocidu nad Muslimanima u Drugom svjetskom ratu. Autor ovog djela, koje ima niz svojih nedostataka, bio je najavio da će objaviti svoja istraživanja o genocidu nad Srbima i Hrvatima u ratu od 1941. do 1945. godine. Medjutim, takve knjige nisu se pojavile jer je autor umro.

Emin Čustović prihvatio se izuzetno delikatnog i veoma

ozbiljnog posla. Njegov poduhvat je vrijedan pažnje i predstavlja značajan doprinos daljem istraživanju o genocidu nad Bošnjacima koji se dogodio naročito 1992., 1993., 1994. i 1995. godine. Rat koji se vodio na tlu Bosne i Hercegovine ostaće zabilježen kao najkrvaviji i najsuroviji u istoriji čovječanstva. Ovdje se nije ratovalo izmedju suprostavljenih armija. Osnovna namjera agresora je bila istrebljenje jednog naroda, u ovom slučaju Bošnjaka. Zbog toga četnici su svoju mržnju ispoljavali na ubijanju nedužnih civila, djece, staraca, žena. Otvarani su koncentracioni logori iz kojih nikada nije izašlo na hiljade zatočenih Bošnjaka. Zbog toga je Čustović dao adekvatan naslov svojoj knjizi "Putevi pakla".

Najveća vrijednost Čustovićeve knjige je u tome što se on upustio u istraživanja takvih razmjera koja predstavljaju neprocjenjiv doprinos rasvjetljavanju genocida nad Bošnjacima u posljednjih 312 godina. Trebalo je pročitati na hiljade dokumenata, izjava preživjelih u logorima i kazamatima, zatim razgovarati sa živim svjedocima koji su gledali mučenja, ubijanja i silovanja i sve to staviti na papir, sistematizovati i omogućiti čitaocima da na jednom mjestu spoznaju o zločincima nad nedužnim narodom.

Brojke su za čitaoca obično dosadne. Ali brojevi koje navodi Čustović u svojoj knjizi o zločinu bez presedana same za sebe ilustruju šta su sve neprijatelji Bošnjaka činili ovim nedužnim ljudima i to samo zato što su pripadnici jednog poštenog naroda. Iza svake brojke nalazi se čovjek koji je zlostavljan i ubijan. Zbog toga vrijednost ovog istraživanja je neprocjenjljiva. Podatak da je u Drugom svjetskom ratu u fočanskom kraju stradalo 4.791 Bošnjak ilustruje da su još tada zločinci namjeravali da istrijebe sve Bošnjake iz toga kraja. Ali smrt nedužnih i nevinih ljudi, kako kaže autor, treba da posluži kao pouka i poruka za oprez i otrežnjenje.

Prikupljene izjave živih svjedoka o genocidu nad Bošnjacima za vrijeme Drugog svjetskog rata, kao i dogadjaji koji su se desili na tlu Bosne i Hercegovine, su potresne priče i svaka za sebe predstavlja svojevrsnu dramu. Ali ono što je pribilježio dr Nedo Zec koji je u svom zapisu "Radi ti, dijete svoj posao!" opisujući najkrvoločnijeg koljača Friganovića koga je seljak iz Klepca kod Čapljine raspametio i doveo na granicu ludila svojom hrabrošću i hladnokrvnošću prilikom akcije klanja logoraša u Jasenovcu.

Čustović je posebno pokušao, da obradi razdoblje od marta 1992. do maja 1995. godine. Medjutim, iz objektivnih razloga nije mogao da istraži sve one zločine koje su četnici i pripadnici HVO počinili prema Bošnjacima baš u ovom razdoblju. Vjerovatno će mu poći za rukom da to učini u drugom izdanju ovog svog djela, kada mu budu dostupni svi relevantni dokumenti i kada čuje preživjele logoraše i one koji su uspjeli da se spase pod raznim okolnostima. Medjutim, i ovo što je prikupio i prikazao o genocidu nad Bošnjacima predstavlja svojevrstan i veliki doprinos istraživanju svih zločina u Bosni i Hercegovini. Poglavlje knjige "Opet rat-razbrat" (mart 1992.-maj 1995. godine) počinje s barikadama u Sarajevu. Bez dovoljno relevantnih činjenica, dokumenata, objektivnih i bezpristrasnih izjava svjedoka, razumije se, teško opisati sve one brojne zločine, mučenja u logorima, koji još postoje, silovanjima, progonima Bošnjaka s njihovih ognjišta. Pošto Čustović postaje strastveni istraživač, vjerujem da će on uspjeti da dopuni svoje djelo novim činjenicama o onom što se dogodilo Bošnjacima, i ne samo njima, u ovom najsurovijem ratu vodjenom na tlu Bosne i Hercegovine. Ovaj istraživački rad Emina Čustovića veoma korisno će poslužiti onima koji budu naučno izučavali genocid nad Bošnjacima koji je počinjen od srbijansko-crnogorskog agresora, a u egzekuciji četnikakoljača Radovana Karadžića i Ratka Mladića, već od Haškog suda proglašenih, odnosno osumljičenih kao ratni zločinci u ratu vodjenom na teritoriji Bosne i Hercegovine od marta 1991. do maja 1995. godine.

Avdo Husarić

ZLOLJUDSTVO SIJE SMRT

Držim knjigu Emina Čustovića "Putevi pakla" kao istinsko svjedočenje o krvavoj zbilji našeg vremena prošlog i sadašnjeg, svjedokom i njegovim sudovima o zbivanjima koja postaju istorija i instruktivno štivo za buduće generacije.

Tekstovi u ovoj knjizi čovjeka - angažiranog istraživača, istoričara i publiciste imaju u sebi spretan spoj materijala ili gradje koje vrijeme ratno gomila kao zlokobna zbivanja ovog podneblja. Vješto oblikovan opis, brojkom bez komentara, učinjena zvjerstva, za svaki sud su dovoljan dokaz, a za čitaoca uvjerljiv kritički intoniran rezom osude genocida nad nedužnim Bošnjačkim narodom, Jezivi detalji zločinačkog iživljavanja izazivaju ogorčenje i tjeraju, da se vidi i nadje kraj beznadju. Mnogo likova, mnogo patnje, mnogo mržnje, mnogo ružnog i tužnih činjenica, mnogo truda samog autora koji neće završiti i neće se od nje rastati. Jer, čovjeku staje ne dah, nego pamet kad prošeta stranicama "istine" o djelima neljudi nad ljudima. Autor vječito poziva da se ne zaboravi, da se spriječi, da se zlo izbriše. Ali, kada?

Zato svaka stranica ima poruku i pouku.

Ova knjiga se ne može čitati brzo na preskok, kao sve je "poznato", vidjeno, već napisano. Naprotiv, nad svakom teškom ljudskom sudbinom, treba "zastati". Prisjetiti se, osuditi neljudsko, a ohrabriti ljudsko i nakanu Bosne za slobodom.

Upravo, autor stilom svog originalnog izraza - ni teškog literalnog, ni reportažnog, a ono činjenično istorijskim faktima uvjerljivim kazivanjem iz svih krajeva Bosne i više iz Hercegovine silnom gorke istine izaziva pažnju i vode zaključku - pa je li ovo moguće? Jest, moguće je. Zato treba pročitati knjigu i doći do "nakane" ove napaćene zemlje. Bosnu je teško i juče i danas razumjeti, a shvatiti je, moguće je samo dijelom kada se pročita ova tragika Bosne. Bosna, opet i ponovo postaje legendom čuda i surovog stradanja. Sve se ovo odigrava u ratno intrigrantno vrijeme. Ovo je uistinu istraživački tekst, poznavaoca, istoričara i publiciste. Tako je živo i zgusnuto ratno zbivanje opisano o užasima i jezivim ljudskim sudbinama koje od početka do kraja ove knjige čitaocu podastiru istinu o stradanju Bošnjaka - muslimana. Pošteni mrtvi ćutanjem ubijaju nepoštene žive spodobe ...... za kraj poruke iz ove knjige kolege Emina Čustovića.

Moralna snaga svake potresne priče, majstorstvo istraživačkog postupka, snaga poruke, umijeće proznog kazivanja privlači pažnju i zbog toga preporučujem da se i sami uvjerite.

Luka Popović

Razumljivo je kada jedna zemlja nasrne na drugu. Nikada agresor nije bio tako agresivan da pokorenu stranu istrijebi. Ali, kada udari brat na brata, komšija na komšiju i kada se rodjena braća uništavaju, onda je ljudska tragedija neobjašnjiva. Jadan je život ako se krvavom kašikom tudja muka uzima i na tudjoj smrti živi.

UVOD

"Putevi pakla" su hronika svojevrsnog i svakovrsnog stradanja Bošnjaka od davne 1683. do današnjih dana. Taj put, dug 312 godina, Bošnjaci su prešli kroz nadljudske patnje, kroz smrt i besčašće, kroz poniženje i nepravde samo zato što su bili i ostali Bošnjaci. Ubijali ih, a ubiti nisu mogli. Bosna i Hercegovina i njen Bošnjak stojički su podnosili svu tragiku uvrede i patnji braneći se razumom, mudrošću i merhametlukom. Braneći se ostajali svoji na svome.

"Putevi pakla" su autentično kazivanje o minulim vremenima i bremenima sa hronologijom zbivanja, dogadjaja i sudionika u njima.

Opisu ljudi i dogadjaja prilazi se onakvim kakvi su zaista i bili. Oduvijek je Bosna i Hercegovina imala svoje stradalnike i rak rane. Pojave, ljude, podatke i slijed dogadjaja treba posmatrati isključivo u vremenu od 1683. do maja 1995. godine prema hronologiji.

Posmatrati to kao dva različita doba /sadašnje i prošlo/ i davati im ocjene iz sadašnjeg ugla, značilo bi mišljenje dvije realnosti. Knjiga nema namjeru da, ovim što je prezentirano, raspaljkuje strasti i da na starim i sadašnjim nedaćama stvara nove nedaće i svadje.

Otuda, poruka dobronamjernom čitaocu da nas za svadje i nedaće, smrt i rat nisu rađale majke. Samo dobrim i dobrotom ali i pravednom borbom i odbranom pomičemo granice humaniteta.

EMIN ČUSTOVIĆ

GRADOVI STRAVE I UŽASA

ZLOČIN JE ZLOČIN

Zločin je dio života. Čovjekov nastanak je krvav. Rađa se i plače. Prolazi kroz peripetije bitisanja i opstanka za goli život, pa je čovjekova istorija krvarenje do odlaska u smrt. U biti čovjekovog života postoje dva principa: s jedne strane dobro, a s druge zlo. Ipak zločin je zločin. Zločin je kada se zločinac izjednačava sa žrtvom, agresor sa napadnutim. Zločin je kada se velikodušno prelazi preko stradanja, patnji, ubistava, stratišta, jama i kama, noževa i batina. Autorstva zločina svi se, pa i najokorjeliji zločinci, odriču. Zato zločin i zločinca treba optužiti. Optužiti ne da bi se na zlo udarilo novim zlom, nego da se zločin ne ponovi. Gnušajući se i boreći se protiv, borimo se za dobro i pomicanje granica humaniteta. Pad stare Jugoslavije i kraljev bijeg u inostranstvo sa opljačkanim narodnim dobrom je zločin protiv vlastitog naroda. Taj zločin je rezultirao opštim rasulom, raspadom vlasti, slabljenjem odbrane zemlje, raspamećenosti i opšte bespomoći naroda. Takvu situaciju okupator je vješto iskoristio dobivši manevarski prostor za raspirivanje nacionalne mržnje i početak bratoubilačkog rata pod motom: "Zavadi, pa vladaj" ili "Zavedi pa vladaj".

Taj zločin teško je platio Musliman, Jevrejin, Hrvat i Srbin u toku drugog svjetskog rata sa 1.027.000 ljudskih života.

Genocidne radnje imaju svoju istoriju i nema zemlje, a niti jednog društvenog poretka, koji nije primjenjivao genocid u jednom od njegovih oblika: genocid nad ljudima, kulturcid, biocid i drugi koji su sračunati s namjerom da djelimično ili potpuno unište nacionalne, etničke, vjerske ili rasne grupe putem ubistva, teške povrede fizičkog ili društvenog integriteta, prevodjenje djece iz grupe u grupu, sprečavanja porodjaja, silovanja.

Isto tako nema ni jedne vjerske organizacije i institucije koja kroz svoju istoriju, nije imala u namjeri zločin i vršenje genocidnih radnji na takozvanom jeresu ili otpadništvu.

Genocid se temelji i na progonu bogumila u Bosni i albigenza u Francuskoj. Genocid ratova protiv bosanskohercegovačkih bogumila i neomanihejske sekte, vodila je Vizantija, a posebno su stradali Pavličani srodni bogumilima. Srednjevjekovna Srbija i Bugarska takodje su vršile progon bogumila, a genocidni ratovi Vatikana, preko Venecije i Ugarske. Isto tako su vodjeni duže vremena protiv bogumila. Čitav srednji vijek ispunjen je krstaškim ratovima, a austrijske katoličke trupe prilikom upada u Beograd pobile su većinu jevrejskih i muslimanskih stanovnika Beograda.

Eugen Savojski 1698. pobjedjuje otomansku vojsku kod Ente i prodire do Sarajeva, pustoši ga i pali i odvodi Muslimane, Srbe i Jevreje naseljavajući ih od Srema do Bužina. Nadvojvode Franjo Ferninad savjetovao je Brošu da prema nekatoličkom stanovništvu primijeni metod: "Najpre ih treba sve /pravoslavce, muslimane i katolike/ staviti u isti kotac, a zatim pustiti da katolici isplivaju na površinu". Za vrijeme austrougarske vlasti, kao genocidne radnje, zabilježeno je pokrštavanje maloljetne Fate Omanovića iz Kuti kod Mostara. Otmica je izvršena 3. maja 1899. godine od strane nepoznatih katolika s namjerom pokatoličenja. Formirani protestni odbor, od 12 članova, sa muftijom Džabićem na čelu uložio je predstavku Zemaljskoj vladi u Sarajevu energično zahtijevajući da se Fata Omanović pronadje i vrati ocu Osmanu. Odgovor na protest je bio "da je pokrštavanju muslimana najviše krivo slabo vjersko vaspitanje islamskog naroda u Bosni i Hercegovini". Četvrtog oktobra, poslije šestomjesečnog gubljenja traga Fati, uslijedio je protest ministra Eugenu Kalaju caru Franju Josifu. Umjesto odgovora, Kalaj razrješava muftiskog zvanja Džabića i raspušta mostarsku čitaonicu u kojoj je održan protestni zbor /6. maja 1899. godine/ kao izvor bunta protiv austrougarske vlasti.

Ovakav postupak Kalaja i bosanskohercegovačke vlade zatalasao je Muslimane u Bosni i Hercegovini.

Zajednički su stupili u pokret za očuvanje entiteta Muslimana. Na čelu pokreta našao se otpušteni muftija, Ali Fehim-efendija Džabić. Pokret će sačiniti memorandum pozivajući se na Berlinski ugovor i Novopazarsku Konvenciju naglašavajući sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom i tražeći da Reis el Ulemu postavlja i imenuje kralj po odobrenju carigradskog mešihata. Austrougarska vlada protjeruje 1902. godine Džabića iz zemlje, a na čelo pokreta se stavlja Ali-beg Firdus. Borba Muslimana za vjerskoprosvjetna prava i političke ciljeve trajala je deset godina. U toj borbi za svoj status Muslimani su pretrpjeli ogromne materijalne, moralne i druge žrtve, a često su zatvarani, proganjani i tretirani kao "strano tijelo" u organizmu Austrougarske imperije. Tek poslije aneksije Bosne i Hercegovine, carskim rješenjem 19-9. Muslimani dobijaju "Statut za autonomnu upravu vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova" i krče mukotrpan put izlaska iz genocida i priznavanje nacije. Taj pothvat Muslimani će ostvariti tek 1960. godine promovisanjem u ravnopravni poločaj sa dotad privilegovanim Hrvatima i Srbima i postati "trn u oku" dvije nacije koje su nastavile svoj nacio-šovinizam sve do današnjih dana.

U genocidnim radnjama balkanskih vlastodržaca nailazimo pokušaje stvaranja čistih etničkih teritorija. Kneževina Bugarska, koju oslobadja vojska Aleksandra II, istjerala je iz Bugarske nebugarsko stanovništvo Turke i Muslimane u Tursku, a na Berlinskom kongresu Rusija i Austrija sačinile su sporazum da Bosna i Hercegovina bude interesna sfera Austrije. Bugarska i srpska istoriografija ove fakte prećutkuje. Srbija izgoni Albance (naročito u Toplici) sa kućnih pragova dajući im samo petnaest minuta da povedu stoku i uzmu najnužnije stvari.

Genocid od strane Bugarske, Grčke i Srbije iražen je prema Makedoniji u toku Balkanskih ratova sa ciljem stvaranja etnički čistih teritorija pod izgovorom da Makedonci ne postoje, nego su to Bugari, Grci ili Srbi koje treba ponovo vratiti u "pradjedovsko jato".

Poznat je i genocid Austrije nad Slovencima putem takozvane garmanizacije. Sve do 9. decembra 1948. godine o sprečavanju genocida i zločina kao namjere nije bilo ni govora, a nije postojala ni pravna regulativa koja bi optužila i osudila tvorce genocida. Tek u decembru 1948. godine Generalna skupština OUN, na trećem zasjedanju, usvaja Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Država, potpisnice ove Konvencije, utvrdile su i normativno da je genocid medjunarodni zločin i preuzele obavezu da ga sprečavaju i kažnjavaju.

U Danskom gradu Roksilde, 1967. godine, Raselov sud sačinjen od Betranda Russella, Jean Paula Satrea, Noama Schomskog, Christophera Farleya i drugih članova donio je presudu kojom je vlada SAD izvršila zločin genocida u Vijetnamu i drugim indokineskim zemljama.

Bila je to prva presuda zbog odbrane načela ljudskog prava, individualnih i kolektivnih sloboda s poukom i porukom da odbrana tog prava započinje u svakoj sredini i svim sredstvima kako bi se stalo u kraj zločinu i njegovoj okrutnoj namjeri.

LOGORI STRAVE I UŽASA

Neron je svojevremeno zapalio Rim da bi ušao u istoriju i na taj način izvršio genocid i kulturcid uništavajući ljude, znamenitosti Rima, baštinu, materijalnu i duhovnu kulturu. To bijaše zločin nad zločinima koji istorija pamti i ne zaboravlja.

Hitler je u noći izmedju 9. i 10. novembra 1938. godine spalio 200 sinagoga i poslao u koncentracione logore preko 20.000 Židova kao "odmazdu" zbog ubistva savjetnika ambasade von Ratha od strane mladog poljskog Židova Grianzpana.

Bila je to čuvena zločinačka "Kristallnecht" /Kristalna noć/, a od silnog svećenstva samo se usprotivio ovom vandalizmu i piromanstvu Lihtenberg, generalni vikar katedrale Svete Hedvige u Berlinu

"Poznato nam je šta se dogodilo juče, što će se desiti sutra ne znamo, svjedoci smo, medjutim, onog što se dogadja danas, napolju /izvan ove crkve/ gori sinagoga, a to je božji hram".

Hitlerovim dolaskom na vlast mnoge su se njemačke crkvene ličnosti pridružile antisemitskim mjerama pružajući mu i aktivnu podršku. Episkopat Rajha prihvatio je rasističke zakone, pa je nadbiskup u Frajburgu Greber napisao:

"Svaki narod snosi sam odgovornost za uspjeh vlastite egzistencije, pa apsorbiranje sasvim strane krvi uvijek sadrži opasnost za narod koji je dokazao svoju povijesnu vrijednost. Dosljedno tome ne može se nikom odreći pravo da bdi nad čistotom svoje rase i poduzme sve mjere potrebne za tu svrhu. Kršćanska vjera traži samo to da upotrijebljena sredstva ne budu u opraci s moralnim zakonom i s prirodnom pravdom". Bilo je to u početnoj fazi istrebljenja Židova, a u januaru 1942. godine Nijemci donose odluku o "konačnom rješenju židovskog problema" koja se odnosi na istrebljenje svih Židova, pa u zapisniku konferencije u Wannseu stoji: "Konačno rješenje židovskog problema moraće se primijeniti na otprilike 11 miliona osoba."

Uslijedile su deportacije Židova protjerivanjem u konclogore i stvaranjem geta, a Židovi su apsolutno otstranjeni i iz svih profesija, svih struka, iz privrednih djelatnosti i uključeni u sistem prisilnog rada za ratne potrebe. Konfiskovana je sva njihova imovina, oduzimano sve što posjeduju. Protjerano je 800.000 Židova iz Njemačke i Austrije, 70.000 iz Čehoslovačke, 7.000 iz Francuske, 18.000 iz Madjarske, 170.000 iz Bukovine, 92.000 iz Besarabije, 30.000 iz Hrvatske, 90.000 iz Slovačke, a u Bukureštu je ubijeno 2.000 Židova. Od takozvane "Željezne garde" u Rumuniji Židovi su klani kao stoka u bukureštanskoj klanici.

Židovi iz Njemačke i Austrije našli su se u zloglasnim logorima smrti Mehtauzenu, Aussšvicu, Dahau i drugim. Židovi iz Čehoslovačke masovno su koncentrisani u getu Teresinštedu, francuski Židovi u Dranciju i Kopingasu kod Pariza, Gursu, Rekenbedou, Noeu, Verneru, Riveseltesu, te 9.000 poslatih njemačkih Židova u pokrajinama Bade i Palatinat gdje su stoljećima godine živjeli. Holandski Židovi zaglavili su u logorima Buhenveldu u Meuthauzenu, Židovi iz Madjarske protjerani su u istočnu Galiciju, Židovi iz Bukvice u Magilevu, a iz Besarabije su poslije izgladjivanja pretežno strijeljani. Medju žrtvama je bio i Veliki rabin iz Kišinjeva.

Prilikom deportacije Židov je mogao ponijeti na sebi jedino odijelo, košulju u par cipela, a sva ostala imovina je konfiskovana. Ovo se posebno odnosi na 90.000 Židova iz Slovačke čiju je konfiskaciju imovine vršila Hlinkina garda. Medju Židovima, iz Madjarske, Slovačke i Rumunije nalazilo se nekoliko stotina porodica sa iseljeničkom vizom za Palastinu ili američke zemlje koje nikada nisu kročile na tlo Palestine i Amerike.

DANTEOV PAKAO

U toku drugog svjetskog rata, pored "domaćih" logora, Jugosloveni su osjetili i Danteov pakao u logorima: Norveške, Italije, Madjarske, Njemačke, Austrije, Bugarske, Albanije i Grčke.

Na divlji teror okupatora i domaćih izdajnika i prisustvo logora u samoj zemlji rastao je bunt pokreta narodnog otpora, a akcije i sabotaže ilegalaca bile su sve smjelije. To je zaplašilo okupatora pa je u toku 1942. godine pribjegao masovnom odvodjenju našeg življa na prinudni rad van zemlje i u strane konc logore. Transporti iznurenih i maltretiranih uz jake straže i sadizam u plombiranim vagonima kretali su se prema odredištima.

U aprilu 1942. godine Nijemci iz logora i zatvora Srbije, Hrvatske, Bosne / Banjica, Šabac, Niš, Sajmište, Jasenovac, Stara Gradiška i drugi logori i zatvori / odvode u Norvešku prvi transport sa zarobljenim partizanima, uhapšenim ilegalcima i simpatizerima NOP-a u logor Krajsek u Laponiji - krajnjem sjeveru norveško-finske granice. Usput su okupatori bolesne i iznurene poubijali kao nesposobne za prinudni rad. Internirci su pored Karsjoka smješteni u Bajsfjord kod Narvika i logor Boten kod Borgnama. Logori su se nalazili u krajevima sjeverno od polarnog kruga. Jedan dio transporta interniran je u logore Korgen i Osen.

Drugi transport stigao je u maju 1942. godine, a logoraši su smješteni u logore: Trendhajm /srednje Norveška /Estrant, Troli i Stevik. Treći transport stigao je u maju 1943. godine.

Od 3.000 interniraca, dovedenih u 1942. godini, pomoreno je raznim torturama i izgladnjavanjem ili je umrlo od bolesti, hladnoće i pod drugim okolnostima 2.000.

U jednoj grupi od 930 interniraca ostalo je samo 45, a od desetine hiljada odvedenih kraj rata je dočekalo samo ž.400 živih logoraša. Nijemci su medju internirce ubacivali kriminalce kao rukovodioce logora, evidentičare, štabovce, tumače iako nisu poznavali njemački jezik, a cilj je bio špijuniranje" aktivnosti logoraša i sprečavanje održavanja sastanaka, pisanje političkog materijala i njegovo proučavanje po kružocima.

Kriminalci su bili najomraženiji mučitelji medju logorašima i često se pribjegavalo njihovoj likvidaciji. U logoru Portus likvidirana su, 1943. godine, dva kriminalca i Nijemci su postrojili 600 logoraša sa upitom: "Ko je ovo učinio?"

Uslijedio je odgovor postrojenih: "Svi!"

Medjusobna drugarska povezanost logoraša i vaspitna uloga jednih prema drugim došla je do punog izražaja.

Ni Italijani nisu prezali od masovnog zločina i masakra nedužnih. Iza njihovih "akcija" ostajali su leševi nevinog življa, a masovna interniranja stanovništva iz Hrvatske, Slovenije i dijela Hercegovine bila su "praksa" operacija "rastellemente" kada su vojnici sa uperenim puškama upadali u domove i izgonili sve redom iz kuće radi dovodjenja na sabirna mjesta i upućivanja u logore. Italijani su formirali 200 logora u Jugoslaviji, Albaniji i Italiji.

Italijani su bez najelementarnijih uslova za život, bez hrane, a često i bez vode držali u zatočeništvu naše ljude u logorima: Rab, Molat, Barak, Plaški, Ljubljana, Kraljevica, Bar, Glib, Muter, Vodice, Mamula i u drugim logorima koji su služili kao tranzitni logor i logori za táoce. U Albaniji naši ljudi su internirani u Kukus, Kros i Germas, a Italija je bila "pokrivena" logorima od Sicilije do sjeverne Italije i po manjim ostrvima Gonore, Chiesanu, Franshete, Renici,

Trviso-Monigo, Lipari, Aleksandria, Rijeka, Padova, Bengo i Ripoli, otocima Ustica i Ponza i drugim.

Još uvijek je neutvrdjen ukupan broj naših interniraca u italijanskim logorima, a o životu taoca postoji malo pisanih dokumenata i iskaza očevidaca-stradalnika. Uništiti čovjeka, ubiti u njemu ljudsko dostojanstvo i vjeru u preživljavanje i zadovoljiti sadističke strasti bio je glavni cilj upravljača logora u Madjarskoj gdje su naši ljudi služili kao zaprege umjesto volova / uprezani u volovska kola u Crvenki, Bačkoj Topoli/. Slično je bilo u logorima i zatvorima u Segedinu, Budimpešti, Mergitkeutu, Kontilu, Vadu, Šatoraljauhelju, Marianostri i drugim gdje su naši ljudi osjetili sve strahote "gradova smrti" i zvjerstva. Stalnim mučenjem uništavalo se staro i mlado, žene i djeca.

I ovdje broj interniraca /odvedenih, ubijenih i preživjelih/ do danas nije pouzdano utvrđen, a do evidencije o internircima se teško dolazi i po svoj prilici nije ni vodjena posebno kada je u pitanju ubijanje kolona interniraca, na prisilnom radu, u Vojvodini.

Hitler, Gebels, Ajhman i Gestapo stvorili su od Njemačke zemlju pakla. Bez slijepe pokornosti "fireru". i nacističkoj ideologiji nije se mogao izbjeći pakao njemačkih logora najstrašnijih "gradova smrti" u istoriji čovječanstva. Kroz te i takve logore smrti prolazili su naši internirci. Po metodama zvjerstva i svireposti mnogi njemački logori nose i epitet "fabrika smrti", ali u svim koncentracionim logorima, ma kako ih nazivali, osnovna misao, riječ i djelo bila je SMRT. Nije to bila smrt obična, ljudska nego najsvirepija tortura u najdramatičnijim momentima koju čovjek može zamisliti. I njemački krvoloci su znali prikriti tragove zločina, jer zločinac uvijek sakriva trag zločina kao zmija noge, pa je samo u Aušvicu otkriveno oko pet miliona neevidentiranih žrtava raznih narodnosti, što je istanovljeno na poznatom Nirnbeškom procesu. Milioni ljudi uništeni su u krematorijima ovog logora. Jugosloveni su doživjeli svoju golgotu u Aušvicu, Birkensu, Bergen-Belsonu, Lubinu, Seksenhsuzenu, Gracu, Lincu, Beču i drugim, a masovno milionsko ubijanje logoraša kulminiralo je maksimalnim sadizmom u Aušvicu gdje su fašiti sastavili muzičku kapelu od najelitnijih muzičara Evrope i "Koncertima smrti" praćeni su zatočenici prilikom odlaska u masovnu smrt i odlaska na prisilan rad koji je trajao dvanaest sati i sa koga su, u povratku uz zvuk marševa, logoraši nosili svoje mrtve drugove. U Birkensu se primjenjivalo kremiranje u igri smrti, a ogromno močvarno prostranstvo bilo je pretijesno za stotine, hiljade i desetine hiljada poslanih u smrt, pa je krčena šema da bi se dobilo novo prostranstvo za nove logoraše koji su spaljivani i bacani u jame i jezero. U gasnim komorama ubijano je po 20.000 ljudi dnevno, a žrtve su bili starci, žene i djeca. U Birkenau su na "put smrti" kretali poljski Jevreji, Rumuni, Česi, Poljaci, Holandjani, Francuzi, Belgijanci i drugi iz svih krajeva Evrope od kojih je mali broj pukim slučajem preživio sigurnu smrt.

Nauka i tehnika su postale čudovište i poslušna orudja i sredstva nacističko-fašističkih upravljača logora. Sadizam, mučenje i varvarsko korištenje visokih proizvoda ljudskog uma korišteno je na "naučnoj osnovi" za takozvane "vivoeksperimente" i "smrtonosna kupatila". Po tim eksperimentima Dahau je poznat i prozvan "Vizijom pakla".Cinizam eksperimentatora vršen je prinudjivanjem muškaraca i žena da pod uslovima mraka i najžešće hladnoće stoje nagi u redovima. Polijevani su hladnom vodom dok im se mjerila tjelesna temperatura, a zatim iz stepena potpune promrzlosti upućivani pod vrele tuševe pri čemu je veliki broj interniraca umirao u najtežim mukama. Nad logorašima su vršene transplatacije kostiju, ubrzgavanje virusnih bacila i ispitivanje dejstva najopasnijih bojnih i drugih otrova, a na ženama i eksperimenti sterilizacije. Od "vivoeksperimenata" stvarani su bogalji i unakaženi ljudi, a po sobama upravnika nalazile su se kao "ukras" lobanje ubijanih žrtava, skinuta koža umorenih logoraša od kojih su zločinci pravili abažure i druge "produkte" eksperimenata. Ljudi su služili kao zamorčad za medicinske i druge eksperimente. Krematorijum logora progutao je hiljadama ljudskih života i malo je preživjelo ovo svirepo uništavanje o kome jedan američki oficir, prilikom ulaska američkih trupa u Dahau, u dnevnik zapisuje "Slušao sam i čitao da su u svjetskoj istoriji postojali periodi ljudske svireposti.

Ali ono što smo zatekli ja i moji drugovi, kao prethodnice naše jedinice, u logoru Dahau, prevazilazi sve ono što može ljudski um zamisliti. Kao da svi ti raniji mračni detalji istorije postaju neznatni pred onim što se zbivalo iza žica Dahua. Dalje, američki oficir piše o kosturima koji su davali znake života, o dugačkoj kompoziciji voza krcatog lješevima i drugim grozotama "vizija pakla". U Dahau su smrt našli internirci iz svih krajeva Evrope, a iz naše zemlje Slovenci, Srbi iz Vojvodine, uže Srbije, Jevreji i drugi.

Logor Ravenbrik, kod mjestanca Firstenberga-Pozdam, s razlogom je nazvan stratištem djece i majki. Žene i djeca antifašistkinje iz Austrije i Njemačke, Češke, Poljske, Francuske, Norveške, Danske, Rusije, Jugoslavije, njih 22.000, pomoreni su u ovom "logorskom čistilištu" bez milosti u uslovima gladi, bolesti i prinudnog dvanaestovnočasovnog rada u pogonu Simens-Verka ili "Idioten bloku" gdje je vršeno likvidiranje u gasnoj komori ugljarnmonoksidom.

I "Idioten bloku" smrt je našlo i 17 Crnogorki, majki partizana, koje su prethodno izbatinane, gladne, polivene hladnom vodom čekale svoj red na smrt u takozvanom "bunkeru".

O tim logorašicama poljska književnica Smaglevska u predgovoru izdanja "Dim nad logorom Birkensu" napisala je:

"Nisam bila u Jugoslaviji, ali sudim da je to čarobna zemlja, kad su Jugosloveni znali u rugobu koncentracionih logora unijeti toliko ljepote. Osvjencin je bio mnogojezični skup članova mnogih naroda, a svaka se narodnost pokazala onakva kakva je bila, bez ikakve poze, gola u svojoj istini, u svojim

odlikama i manama. A jugoslovenske su žene reprezentovale svoju zemlju najljepše. Ne znam zašto su sve one imale takav stav, tako da ih Nijemci nisu nikada ni u kojim prilikama mogli lišiti njihovog dostojanstva čovjeka. Ali, nisu ni njihov lik, ni njihove pjesme bile razlog poštovanja koje su one općenito uživale. One su u logor unijele odvažnost i junaštvo."

Logor Buhenvald je prije rata služio kao kazamat za njemačke komuniste sa kojima su Hitler i nacisti imali svoj lični obračun. U toku drugog svjetskog rata Buhenvvald je "dobro došao" za smještaj 200.000 lica. I ovdje su internirci umirali u krematorijumu poslije teških poslova i metoda mučenja po uzoru na Aušvic, Dahau, Birkensu i druge. U logoru "Dora" proizvodilo se tajno oružje V 1, 2 i 3. Kada su početkom 1945. godine evakuisani u pravcu Hanovera, njih nekoliko hiljada, izvršeno je usputno strijeljanje logoraša, a transport je uništen.

Logoraše su strijeljali pratioci transporta folkadojčeri iz Bačke i Banata. Broj preživjelih logoraša i ovdje nije utvrdjen, a pouzdano se zna da je 50.000 interniraca izgubilo živote u samom logoru.

Hitlerova okupacija je za Austriju predstavljala i dolazak "novog pokreta" i promocija nacizma putem logora Mauthauzen izgradjenog 1938. godine. Kolone interniraca pristizale su u Mauthauzen i rasporedjivane na poslove u kamenolomima i rudnicima, po fabrikama i šumskim gradilištima. Zbog svoje svireposti u uništavanju logoraša mnogi su Mauthauzen nazvali Mordhauzen. Život je bio nepodnošljiv u barakama koje su bile prave štenare potpuno otvorene, bez podova i uslova za življenje. Iznureni gladju logoraši su bili prinuđavani da nose kamenje preko 186 strmih stepenica praćeni korbačima i oružjem. Onaj koji nije mogao iznijeti kamen u trku ubijan je na mjestu, a najizdržljiviji morali su nositi kamenje težine 50 do 80 kilograma na ledjima i na samaru. Posebno u zimskim mjesecima survavali su se i bosi i gladni umirali na zaledjenim stepenicama. Na hiljade interniraca umiralo je od udaraca motkom ili kamenom, kazanom stajanja na nogama danonoćno do smrti, mučenjem pomoću struje, zatvaranjem i truljenjem u kavezima, vješanjem za noge, pečaćenjem užarenim gvoždjem i bacanjem živih logorača medju pobješnjele i izgladnjele pse. U ovom logoru ubijeno je na najsvirepiji način i putem "fantastičnih staklenih figura" razni položaji smrzavanja pod hladnim tuševima i uslovima mraza/ preko 12.000 naših ljudi. Prema podacima i nepotpunoj evidenciji u toku 1945. godine kroz Mauthauzen je prošlo 335.000 interniraca od čega je ubijeno 122.767 lica.

Svaki otpor i prkos kažnjavan je smrću, a 72 omladinca u zatvoru Šatoraljaujhelju ubijeno je prilikom pokušaja bjegstva i obračuna golim rukama sa naoružanim stražarima na kulama zatvora.

Bugarska je bila takozvana "šuma logora" sa zatvorima u Sofiji, Plevni, Varni, Ćustendilu, te logorima na tlu Makedonije u Skoplju i Bitolju. Logore i zatvore su opasavali visoki zidovi sa bodljikavom žicom i provedenom elek-

tričnom strujom. Svaki pokušaj izbavljanja iz tog pakla vodio je u stvarni pakao - sigurnu smrt. Iz Makedonije je interniran u bugarske logore 10.000 Velenšana, 6.000 ljudi iz kumanovskog kraja, a 4.000 Skopljanaca završilo je u bugarskim logorima smrti.

Malo ih je preživjelo da ispričaju sve patnje kroz koje su prošli ubijeni i načine na koje su skončali u Trakiji, Belomorku, otoku Tasosi i drugim.

Albanija je bila pravo stjecište logoraša iz naših krajeva. Stizali su u Klos, Kavaji i Tepi kod Skadra. Klos je imao dva logora za muškarce i žene. Radi rasterećenja logora pribjegavano je ubistvima logoraša i logorašica, a jedan broj je prebačen u logor Bar 1943. godine. Evidencija o broju logoraša i broju poginulih ni ovdje ne postoji, ali se sigurno zna da je broj poginulih veliki, a broj preživjelih mali. Hroniku o logorima van Nezavisne Države Hrvatske i četničke Srbije završićemo logorima u grčkoj Solunu i Hermakiji. U ove logore dovodjeni su internirci iz Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Najviše logoraša "premješteno" je u grčke logore iz Sajmišta i sa Banjice. Pouzdano se zna da su logoraši živjeli u uslovima psihičke i fizičke torture, gladi, bolesti i raznih načina ubistava.

O broju žrtava se malo zna i nema pisanih tragova. Naši ljudi zatočeni u Grčkoj nikada se nisu vratili na tle sa koga su prisilno odvedeni. Svoje kosti ostavili su u Grčkoj.

JASENOVAC: I ZEMLJA JE PLAKATI ZNALA

U logorima smrti "gradu smrti" Jasenovcu vremena za življenje bilo je premalo. Vremena za umiranje bilo je na pretek, a umiralo se u jednom dahu i po skraćenom postupku. Da je zemlja plakati znala sigurno bi suzom proplakala. A zemlja jasenovačka je plakala i umirala sa svojih 800.000 žrtava u zajedničkim grobnicama.

Jasenovac će, u istoriji, ostati zabilježen kao najokrutnije mučilište i najveće groblje: Srba, Hrvata, Muslimana, Jevreja, Roma i ostalih. Vuk Drašković nema pravo kada izjavljuje i piše o Jasenovcu kao "najvećem gradu" u kome su samo stradali Srbi. Ovdje su internirci išli u tako stravičnu i sigurnu smrt koju je mogao izmisliti samo bezumni krvolok i goropadna zvjer kojoj je smrti krilo uvijek malo, a pohlepe za novim zločinom sve više. Varvarskim, demonijaškim metodama ovdje su internircima skidali kožu s tijela i pravili kaiševe, otsijecali uši i noseve, kopali oči, ubijali maljem, sjekirama i gvozdenim polugama. Leševi i živi ljudi spaljivani su na lomačama užarenog uglja, a pred smrt su žrtve napajane benzinom i naftom kako bi oganj ljudskih tjelesa bio veći, a lomača brže dogorjevala. Na podvodnom tlu izmedju Une i Save, na lokalitetu Bosanske Gradiške i Bosanske Dubice izgradjen je logor smrti koji je imao pet radionica: lančaru, elektranu, pilanu, ciglanu i kožaru. U logoru broj jedan zvanom "Jasenovačka šuma" primani su logoraši počev od

21. avgusta 1941. godine. U narednom logoru Krapnje smještavani su stariji Jevreji, potom Hrvati, a od novembra 1941. godine i Srbi. Svi su bili bolesni, stari, iznemogli i nesposobni za rad. Radni logor Bačića ciglana bio je mučilište svih pristiglih logoraša, a jevrejski ženski logor nalazio se u Dakovu.

U srpskom i jevrejskom upravnom dijelu zgrade na Bačiće ciglanama sudbinom zatvorenika odredjivalo je stotinjak ljudi, pedesetara i desetara /zapovjednika logora, zapovjednik rada, nadzornik rada, stotnik, pedesetak i desetar/ a njima su se pridruživali zapovjednik baraka, pisar, nadredar, redar, opskrbnik, nadzornik kuhinje, šef kuhara, kuhar, vodar i drvar. Sva ova lica birali su zatočenici iz svojih redova. Nadzornu ustašku vlast činili su: povjerenik svih logora NDH Vjekoslav Luburić - Maks, upravnik logora Ljubo Miloš sa šesnaestoricom svojih suradnika - prosipača krvi nedužnih ljudi.

O strahotama i grozotama kroz koje su prošli zatočenici govore iskazi preživjelih logoraša.

"Dodje i jesen. S njom i velike kiše. Hladno je, a jadni bosanski seljaci goli i bosi. Ne mogu ujutro da ustanu od iznemoglosti i hladnoće. Na posao mora da ide najmanje 90 odsto ljudi, a nije sposobno ni 30 odsto. Početkom novembra poplavljeno je Lonjsko polje. Voda je iz rijeke Strug probila nasip. Ustaše su bijesne. Nemilosrdno tuku nemoćnu raju. Ljudi na posao idu mokri, jer iz baraka ulaze u vodu do pojasa. Hladan posavski vjetar šiba ljude u košuljama. Šteta što smo mrtvace sahranjivali u odijelima. Dnevno 50-60 mrtvih. Na dan 12. novembra 1941. godine prva grupa Jevreja, njih oko 1.000, ide u logor u Krapnje. U Krapnju je poplava i treba 12 kilometara prepješačiti. Gledamo kako postupaju sa Jevrejima. Jedan po jedan izlazi iz barake i preko uskih dasaka, trčećim korakom, prelazi do izlaznih vrata logora. Na izlaznim vratima kundačenje se nastavlja. Ako brzo ne proletiš kroz kordon ustaša, nema izgleda da ostaneš živ. Bolesni to ne mogu i već na izlazu je mnogo mrtvih"

/Vukašin Žegarac: Dnevnik o Jasenovcu/

Dr. Nedo Zec, u svom zapisu "Radi ti, dijete, svoj posao!" bilježi ispovijest: najkrvoločnijeg koljača Žila Friganovića, koga je seljak iz Klepaca kod Čapljine, Vukašin, raspametio i doveo na granicu ludila svojom hrabrošću i hladnokrvnošću prilikom akcije klanja logoraša. Dr Nedo Zec iznosi riječi ovog ustaškog koljača: "Ti se sjećaš kad je u avgustu bio veliki nastup u logoru i kad je Jera Maričić posao oko 3.000 ljudi u Gradinu na klanje. Tada smo se Pero Brzica, Zrinušić, Šipka i ja opkladili ko će te noći zaklati najviše logoraša. Otpočelo je klanje, i ja sam već poslije jednog sata po broju zaklanih bio daleko izmakao ispred ostalih. Obuzeo me te večeri neki neobičan zanos, činilo mi se kao da sam na devetom nebu, nikada u životu nisam osjetio takvo blaženstvo, i već je poslije nekoliko sati od mene bilo zaklano 1.100 ljudi, a ostali su jedva stigli da kolju po 300 do 400.

I tada, dok sam bio u najvećem zanosu, slučajno sam bacio pogled na stranu i tu sam ugledao jednog postarijeg seljaka koji s nekim neshvatljivim mirom stoji i spokojno gleda kako ja koljem žrtve i kako se one u najvećim mukama preturaju. Taj me njegov pogled nekako posjekao, učinilo mi se kao da sam iz onog najvišeg zanosa najednom se skamenio i jedno vrijeme nisam mogao da se maknem. A zatim sam otišao kod tog seljaka i od njega saznao da je on neki Vukašin iz Klepaca kod Čapljine kome su u kući sve poubijali, a njega s nekih šumskih radova poslali u Jasenovac. On je sve to govorio s nekim nedokučivim mirom koji je mene teže pogadjao nego sve stravična kuknjava oko nas. Gledajući i slušajući ovog starca u meni je najednom razbuktala želja da mu razbijem mir i spokojstvo najsvirepijim mučenjem i da u njegovim mukama i stravičnim koprcanjima povratim svoj zanos i blaženstvo uživanja u bolu. Izdvojio sam ga i posadio na jedan panj. Naredio mu da vikne: "Živio poglavnik Pavelić". Ako to ne kaže da ću mu otsjeći uho. Vukašin je šutio. Otkinuo sam mu uho. On nije rekao ni riječi. Ponovo sam mu rekao da viče: "Živio Pavelić" ili ću mu otkinuti i drugo uho. On je i dalje šutio. Otkinuo sam mu i drugo uho. Viči: "Živio Pavelić" ili ću ti otkinuti nos! On je šutio kao zaliven. Tada sam mu otkinuo nos. A kad sam mu po četvrti put zapovjedio da uzvikne: "Živio Pavelić" i zaprijetio da ću mu nožem izvaditi srce iz grudi, on me pogledao i, uperivši pogled nekako kroz mene i preko mene u neizmjernost, polako i razgovjetno mi je dobacio: "Radi ti, dijete, svoj posao!" Poslije svega, njegova posljednja riječ potpuno me izbezumila, skočio sam na njega, iskopao mu oči, isjekao srce, preklao grlo od uha do uha i nogama ga sjurio u jamu. Ali je tada i u meni nešto prepuklo i te noći više nisam mogao da koljem. Pero Brzica je pobijedio, jer je zaklao 1.350 logoraša i ja sam mu bez riječi platio opkladu. Od te noći više nemam mira. Kadgod u mučenju i klanju pokušam ponovo da doživim onaj posebni zanos i zadovoljstvo uvijek me iznenada prostrijeli Vukašinov pogled i tada malakšem, bacim nož i ne mogu više da koljem. Počinjem sve više da pijem, ali mi to pomaže samo na trenutak. U piću, naročito predveče, često me iznenada trgne glas: "Radi ti, dijete, svoj posao!" I tada izbezumljen, moram da tumaram okolo, da začepim uši, da se udaram u glavu, da vičem, da lomim sve oko sebe i bjesmoćno napadam na koga stignem. Noću nemam nigdje mira, svaki čas se trzam iz sna i tada najednom u mraku ugledam posljednji Vukašinov pogled i čujem ono stravično: Radi ti, dijete, svoj posao!". I, eto, sad sam postao obična crkotina i ničim više ne mogu sebi da pomognem.

Doktore, ko boga te molim, pomozi mi! Ja znam da sam kukavica i ne mogu sam sebi ove muke da prekratim jednim hicem iz revolvera. Ni klanje, ni mučenje, ni najsvirepije zlostavljanje logoraša više ne pomaže: ne pomaže mi više ni ispovijest, ni molitva logorskog fratra Brekala, ne pomaže mi ni razvrat sa ženama, ni piće, ni orgijanje do besvjesti, ništa mi ne pomaže. Sutra sam odredjen za ljekarski pregled. Ti ćeš tamo biti kao ljekar i davaćeš stručne prijedloge. Preklinjem te, pošalji me negdje na odmor. To mi je jedini spas.

Milost, milost mi učini!". Pred veličinom običnog čovjeka paćenika pala je krvoločna zvijer Žile Friganović. Postao je ljudska bijeda. Zlo je neminovno doživjelo svoj kraj i krah.

Ovo je samo jedan od primjera kako se hrabrošću i smjelošću mrtvih ubija neman i šalje u svoj brlog, u deveti krug pakla na zemlji. Žile Friganović, kukavica i krvolok, završio je u Lipiku svoj čovjeka nedostojan život. Seljak iz Klepaca ostao je legenda koja mirne savjesti počiva u nekoj zajedničkoj jami - u jamama načičkanoj Gradini, hiljadama žrtava koje nedužne i bespomoćne odoše u smrt.

Od onog "Radi ti, dijete, svoj posao", Friganović ni u grobu nema mira. Njegovim zločincima najbolje je presudio logoraš iz Jasenovca i Jasenovaca. Pošteni mrtvi ćutanjem ubijaju nepoštene žive spodobe.

STARA GRADIŠKA: SPLAVOVI LEŠEVA

Logor i kazniona Stare Gradiške bila je "prihvatna stanica" logoraša iz Jasenovca i onih koje su dovodili iz Bosne i Hercegovine, te iz raznih krajeva Hrvatske i Srbije. Logoraše bi dovozili vozom do Okučana, a onda kao stoku korbačima gonili da pješače 12 kilometara. Obično bi po četvoricu vezali. Zgrada logora zvana Kula bila je tvrdjava iz doba Marije Terezije. Zidana je kamenom debljine preko metra. Dvorište široko i prostrano, a zgrada opasana visokim zidom. Zatvorski prozori uski sa rešetkama bliže visokim plafonima i logoraši su mogli vidjeti samo krajičke neba. Po kazneničkim salama, sobama i ležajevima vrvile su stjenice. U nastambama takodje su smješteni zatočenici. Ustaše su svakodnevno vršili likvidaciju logoraša. Veće grupe bi izvodili u obližnji šumarak i ubijali, a noću svezane logoraše odvodili na obližnju Pontu na Savi, ubijali i "splavove" otiskivali niz rijeku. Rafali sa Ponte i šumaraka, na lijevoj obali Save, odnosili su živote nedužnih, a dužina rafala zavisila je od broja žrtava. "Splavovi" su plovili Savom. "Splav" je bio tako povezan da se niko od sigurne smrti nije mogao otrgnuti. Što bi metak promašio Sava bi ugušila. Bjegstvo iz logora nije moguće i svi pokušaji bili su bez rezultata. "Splavovi" bi se jezovito zaustavljali na pregradama obližnjeg savskog mosta. Otuda mi se širio nepodnošljiv vonj raspadanja ljudskog tijela. Sava je tekla i bila nijemi svjedok zločina.

Što je rat više odmicao ustaše su bile sve bjesnije i krvoločnije. Predosjećali su svoj kraj i ubrzavali likvidaciju logoraša. Pojačavali su i mjere predostrožnosti, udvostručavali straže i dovodili svježe ustaške snage. Kretanje po krugu su zabranjivali i svako prekoračivanje kruga kažnjavali ubistvom. Zatvorenike su dijelili po grupama. Muslimani i Hrvati bili su u manjini, a Srbi i Jevreji brojniji. Bez obzira na broj i nacionalnost logoraša, svi su završavali na Ponti ili u šumarku koji je bio pun leševa. Logoraši su sebi kopali i grobnice. Ni majke sa djecom nisu štedjeli. Majke su odvajali u Kulu, a svako jutro likvidirali su po tridesetoro djece.

O tome Karlo Dombaj, zatočenik logora Stara Gradiška, piše:

"U jednom momentu skupilo se oko tridesetero djece. Ustaše su ih sve smjestili u Kulu, gdje smo mi radili. Ova djeca su kod nas dolazila u radionu, gledala kako radimo i sa nama bi razgovarala. Davali smo im hrane i neke stvarčice za igru. Djeca su dolazila kod nas svako jutro i ostajala sve dok smo mi radili. I jedno jutro, kada smo dolazili na posao, djeca nisu došla da nas obidju, i da budu s nama. Interesovali smo se šta je sa njima, ali smo ubrzo saznali žalosnu istinu. Zadesila ih je teška sudbina. Ustaše su ih sve poubijale i zakopale uz zidove Kule. Rijetko su ustaše djecu držale sa majkama. Pretežno su ih odmah ubijali ili premiještali u druge logore. Najviše djece bilo je od jedne do deset godina. U novembru 1944. godine većina logoraša iz Stare Gradiške je premješteno. Oko 200 muškaraca i 100 žena //11. novembra 1944./ pješke je prešlo put od Stare Gradiške do Okučana, a zatim su prebačeni u logor Lepoglava. Tu su do 14. aprila 1945. bili sa zatvorenicima iz Sremske Mitrovice kada su premješteni u logor Jasenovac i likvidirali. Prema neutvrdjenim podacima u logoru Stara Gradiška likvidirano je oko 80.000 logoraša, a medju njima i dobar broj Kozarčana. Naime, 4/5. jula 1942. godine sa Kozare je odvedeno 68.500 stanovnika svih dobi i uzrasta. Na Kozari je palo oko 26.000 žrtava, a 24.488 stanovnika se nikad nije vratilo na Kozaru i u Potkozarje.

U logoru Stara Gradiška ostali su Sarajlije, Mostarci, Konjičani, Brčaci, Fočaci, Tuzlaci, Visočani, Gačani, Bijeljinci i drugi brojni muihadžeri iz Hercegovine i Podrinja.

Većina ih je skončala u šumarku ili na zloglasnoj Ponti, pa im se za grob i smrtno boravište do dana današnjeg ništa ne zna.

BANJICA: GORA OD DEMAKLOVOG MAČA

Avet koncentracionog logora Banjica lebdio je nad logorašima iz Srbije, Bosne i Hercegovine i drugih krajeva bivše Kraljevine. Ko je jedanput na kapiju Banjice i u okrilje njenih kula načičkanih mitraljezima više se nije vraćao. Mjere u logoru imale su jedini cilj da unište čovjekovo dostojanstvo, ponize ga i unište fizičkim i psihičkim torturama, izgladnjivanjem do pretvaranja živog bića u leš i ludilo. U krugu su vršene vrješanja zatočenika, a desetine hiljada zatvorenika odvedeno je i strijeljano u Jajincima, Marinkovoj Bari i na Novom groblju. Sličan režim primjenjivan je u logorima u Zemunu, Šapcu i Nišu. U ovim logorima okončao je život još neutvrdjen broj ljudi, a smatra se da je od mnoštva zatvorenika preživjelo jedva desetak odsto.

Ipak, na Banjici se umiralo i za život borilo prkosom, buntom i otporom. O tome svjedoči kazivanje logorašice Danice Vuković u tekstu "Sjećanja na jedan maj". Evo tog zapisa:

"Banjica, septembar 1944. godine. Iz sobe 38 se niko nije vraćao živ. Iz te sobe jednog dana izveli su četrnaest žena, većinom djevojaka. Postrojili su ih na hodnik. Stražari su držali u rukama žicu. Dvije po dvije vezali bi obično žicom pred strijeljanje. Medju djevojkama bila je i Srbijanka Bukurović. Vezivanju je prisustvovao lično i pomoćnik upravnika logora Johan Kriger, folksdojčer iz Bačke. Kada su stražari došli do Bukurovičeve ona se naglo otela. Pritrčala je Krigeru i uhvatila ga za gušu. Mnogo je još energije bilo u već gotovo malaksaloj djevojci. Oborila je Krigera na pod hodnika i počela da ga davi. Sve se odigralo u trenu. I ostale djevojke uhvatile su se u koštac sa stražarima. Nastala je strašna borba. Kriger je nekako uspio da izvuče revolver. To je bilo kobno za djevojke. Počeo je da puca nasumice. Pucnjevi su odjeknuli zgradom logora. Dotrčali su ostali stračari i savladali djevojke. Za primjer drugima u samom hodniku strijenjana je Radmila Šnajder. Ostale djevojke ubačene su odmah u policijska kola i odvedene na strijeljanje".

SAJMIŠTE: LJUDE UBIJALI PSI I KRIMINALCI

Umjesto sajamske atmosfere, vašarskih dovikivanja, trgovačkog šarenila i života veselih ljudi, na Sajmištu su internirce dočekivali korbači, motke, dresirani psi i kriminalci mobilisani iz taloga i društvenog šljama. Izložbeni paviljoni pretvoreni su u mučilišta. Razmjena došljaka izmedju ustaša i Nijemaca vršena je na demonski način prebrojavanjem mrtvih i živih, te broja vagona u kojima su dopremani ili otpremani u druge logore van Jugoslavije. Osnovni metodi uništavanja ljudi nisu se razlikovali od načina uništavanja u najzloglasnijim logorima Evrope. Sastojali su se iz izgladnjavanja do kostura i smrti, trovanjem u "Madjarskom paviljonu" i najbrutalnijim ubijanjima na licu mjesta i po kratkom postupku. Isprebijanim i iznurenim mučenicima kriminalci i folksdojčeri su život prekraćivali tupim predmetima ili odvodjenjem na Savu gdje su ih strijeljali i bacali u vodu. Ko je ušao u Sajmište nije se više živ vraćao. Mnogi su deportirani u druge logore i tako im se gubio svaki trag. Ni ova djevojka nije se nikada vratila svojoj majci koja pred smrt piše: "Mama, evo ti ključ. Meni je dobro. Šaljem ti svoje odijelo, jer nakon dezinfekcije dobijamo radno, logorsko. Do sada sam sve izdržala, a sad preostaju ispiti i mučenja".

Bilo je to posljednje napisano pismo koje je pronadjeno u obući djevojke. Pogubljena je. Majka nikad nije dobila pismo i odijelo. Ona nikada više nije vidjela svoju kćer. Sudbinu ove djevojke dijele hiljade i hiljade mučenika iz Sajmišta. O broju stradalnika nema pouzdanih podataka, jer su mnogi zatočenici odvedene u druge logore u Njemačku i okupirane zemlje.

RAB I PAG: ŽIVE AVETI

Živim avetima, kostima bez mesa su mnogi nazivali zatočenike logora Rab i Pag. U logor na Rabu, tokom 1942. godine, dovedeno je 13.000 Slovenaca i Hrvata sa područja Slovenije i Gorskog Kotara. Medju zatvorenicima bio je veliki broj žena sa malodobnom djecom. Živjeli su natrpani u šatore, boravili i spavali na goloj zemlji koju je voda plavila i u nemogućim higijenskim uslovima. Loše odjeveni, gladni i bolesni padali su na težini i pretvarali se u žive aveti. Samo za prvih šest mjeseci 1942. godine ovdje je umrlo 4.000 interniraca, a usljed poplave koja je odnijela šatore veliki broj djece se udavio u moru.

U logoru Pag zatvorenici su boravili u barakama i pod vedrim nebom na golom kamenu. Glad je harala kao i u logoru na Rabu, a čuvari su internirce ubijali bez razloga i povoda na najsvirepiji način. Egzekutori su bile ustaše koje su držale ovaj logor pod svojim patronatom. Jedna od metoda likvidacije logoraša bila je odvodjenje brodovima pod izgovorom da ih vode kući ili u drugi logor. Po ukrcavanju na brodove logoraši su doživljavali posljednju vožnju pučinom. Vezali bi im kamen oko vrata žicom i bacali u more. Sredinom avgusta 1941. godine naredjeno je ukidanje ovog logora. Tupim predmetima i bacanjem u more likvidirani su zatočenici, a 3.000 ih je odvedeno i Jadovku gdje su ustaše i živu djecu bacala u jamu. Paški ribari duže vremena poslije ovog masovnog pokolja logoraša i bacanja u more u svojim mrežama izvlačili su, umjesto ribe, ljudske leševe.

Ni ovdje nema pouzdanih podataka o broju likvidiranih logoraša. Logor je kratko egzistirao, ali je mnogo zla učinio i veliki broj nedužnih u smrt poslao.

MAMULA: PASJI ŽIVOT U SAMICAMA

Austrougarska monarhija izgradila je niz fortifikacijskih utvrdjenja posebno u Hercegovini i u Boki Kotorskoj koja su trebala da posluže kao strategijske tačke za odbranu s mora i na kopnu. Jedna od tih utvrdjenja bila je Mamula, a koja je poslužila za razne odbrambene pozicije u toku prvog i drugog svjetskog rata.

Mamula je utvrdjenje na ulazu u bokokotorski zaliv lociran na malom pustom i nenaseljenom ostrvu koje je izolovano od vanjskog svijeta, prirodno utvrdjeno /vodenim pojasom/ i vještački opasano visokim zidinama sa kulama i osmatračnicama.

Ovdje je okupator našao idealno mjesto za koncentracioni logor, jer ga je mogao sa malom posadom čuvati i održavati. U stvari, Mamula je bila produžetak većeg logora na poluostrvu Prevlaci od koga ga je dijelio samo kanal. Mamula je bila logor "težih", a Prevlaka "lakših" političkih zatvorenika medju kojima je bilo žena i taoca. Žene i taoci na Prevlaci bili su manje

izloženi torturi od zatvorenika na Mamuli koji su doživljavali prave Tantalove muke. Juna 1943. godine logoraši sa Prevlake prebačeni su u Italiju i na Mamulu. Mamula je korištena i kao isljednički logor sa režimom izolacije zatvorenika u ćelijama koje su ranije bile topovske garaže. Osudjeni na smrt likvidirani su na tvrdjavi "Španjola" u Hercegnovom, a prevoženi su takoz- vanim baraksama, pretežno noću. "Noćne šetnje" baraksom značile su smrt osudjenom i povratka medju drugove nije bilo. Vojska i karabinjeri održavali su strogo propisani režim na mamuli. Kapije je čuvala vojska, a unutrašnji red bio je u nadležnosti karabinjera koji su na mamulu dolazili po kazni. Svoj bijes kažnjeni karabinjeri ispoljavali su nad zatočenicima, a kazne su primjenjivali po svom nahodjenju ne odgovarajući nikome za ubistvo stotine zatvorenika koji su za njih predstavljali samo običnu brojku. Najčešći oblik kazne bio je smještaj u samicu "kamera buja" koju su zatvorenici zvali "kamera guja". U potpunoj tami i vlagi, lišeni hrane, zatvorenici su provodili po sedam i više tamničarskih dana bez mogućnosti da se opruže i legnu. Morali su stajati uspravno ili sjediti na golom betonu. Mnogi nisu izdržali takve nemoguće uslove samice, pa su "uspravno" umirali. Tokom cijelog dana ostali zatvorenici bili su u ćelijama, a šetnja predveče trajala je samo jedan sat. U ćelijama 60-70 kvadratnih metara nalazilo se po 100 zatvorenika, a jedina svjetlost dolazila je u vlažne ćelije kroz otvore puškarnice. Spavalo se na vlažnoj i truhloj slami sa dva poderana ćebeta. Dnevni obrok bio je 10 do 15 dekagrama hljeba od kukuruznog brašna, četvrt litra gorke cikorije za doručak, pola litre tople vode sa nekoliko zrna riže ili makarona za ručak i hladne večere od pola dekagrama sira. Takvom ishranom održavao se goli život, pa su zatvorenici bili prinudjeni, da bi prevarili glad, žvakati prljavo ćebe i buncali sanjajući hranu. U Mamuli su bili internirani Hercegnovljani, Kotorani, Dubrovčani, Metkovićani, Mostarci, Gačani, Trebinjci, Korčulani, Nevesinjci, Sarajlije, Vrgorčani i drugi. Pred samu kapitulaciju Italije zatočenici sa Mamule i Prevlake internirani su u sjevernu Italiju u logor Kampo Visoko u Palma Novu kod Udina.

Ovdje su se zatočenici iz Mamule i Prevlake susreli sa zatočenicima iz Istre i Slovenije. Uslovi života u ovom logoru bili su snošljiviji. Zatočenici su imali slobodno kretanje po krugu, a ishrana je bila dovoljna samo za preživljavanje od juta do sutra. Italijani su osjetili svoj kraj i bili nešto pomirljiviji prema zatvorenicima, pa čak ostajali slijepi pri pokušajima bjegstva grupa na slobodnu teritoriju primorske Slovenije.

Osmog septembra 1943. godine zatočenici su bili slobodni s obzirom da je stražarska služba i uprava logora preko noći nestala i pobjegla u nepoznatom pravcu. U dugim kolonama zatvorenici su se kretali prema Istri i primorskoj Sloveniji. Mnogi su se na slobodnoj teritoriji priključili jedinicama NOP-A /Šercerovoj brigadi/, formirajući vlastiti bataljon čiji je namandaht bio Vlado Pedišić, komesar Risto Perijez, zamjenik komandanta Jove Skulića i zamjenik komesara Milenko Radović. Bataljon se aktivno uključio u borbu u toku Šeste ofanzive i učestvovao u borbama za konačno oslobodjenje Jugoslavije.

Mnogi internirci su se priključili jedinicama u Hrvatskoj, a jedan broj je stigao kućama. Tako je ta okolnost - tj. kapitulacija Italije omogućila mnogim interniricima da prežive.

I ovdje ne postoje pouzdane statistički podaci o broju interniranih u pomenute logore kao i o broju ubijenih i onih koji su preživjeli sve golgote tamnovanja i užasnog života u zloglasnim logorima. Razumljivo je da okupator i domaći izdajnici nisu htjeli voditi evidencije kako bi prikupili svoje zločine nad nedužnim stanovništvom propale Jugoslavije. Izdvojili smo samo najzloglasnije od zloglasnih logora i gradova smrti s namjerom da faktofrafskim kazivanjem optužimo zločin i zločince, da primjerima damo pouku i poruku da od ove strahote veće ljudske tragedije nema niti može biti. Vrijeme će pokazati da zlo ne miruje.

OD KAZANACA DO SANDŽAKA
(1683.-1945.)

Zlo, mržnja i osveta imaju svoje korjene koji se teško iskorjenjuju, a kukolj iz žita najteže se trijebi. Uz suhogori i sirovo, uz dobro kalemi se zlo i kao plijesan vonja zadahom sparušene krvi, prizorima svirepog ubistva i masakra. Tamnimstranama ide pomućeni um i traži osvetu u krvi.

PUSTOŠ U KAZANCIMA KOD GACKA

Po Hercegovini su se vijekovima gradile utvrde, kule i gradovi. I Gacko je imalo svoje gradove i kule o kojima putopisac Evlija Čelebija, prolazeći kroz Gacko 1664. godine, piše:

"Unaokolo oko polja leže napredna sela sa bijelim kulama. Od svih ovdašnjih sela najljepše je selo Čitluk paše Čengića /Čengić zade sa kulama kao tvrdjava /kale/" Riječ je o kuli Ali-paše Čengića koji je u to vrijeme živio u Samoboru kod Atovca i upravljao Hercegovinom. Njegovi potomci bili su Bećir-paša, hercegovački mutesarif i namjesnik u Bosni 1735. godine, i Hasan-paša, carinik u Samoboru /u narodu poznat kao Mula Beledjija/, hercegovački namjesnik i protivnik baša. Baše su 1752. godine spasile Samobor i kulu Čengića, ali je Hasan-paša podigao novu na samoborskom adutu na rijeci Mušnici.

Nedaleko od ove kule u selu Kazanci, graničnom selu prema Crnoj Gori, nalazila se kula Osman-paše Papovića-Bošnjaka ili Kazan-paše. U vrijeme naše posjete razrušenoj kuli Kazanpaše, u septembru 1991. godine, našli smo na ruševine koje je zub vremena potpuno nagrizao. Od prelijepog zdanja ostao je minaret sa nekoliko ulaznih basamaka na kojima smo zatekli kazanačke mališane kako se sa "turske kule" igraju ta-ta, kako nam rekoše. Ono "turska kula" naučila su od svojih baka i djedova, jer tako se i danas zove. Dječija igra "ta-ta...rata" bila je valjda predosjećaj okrutnog rata koji dolazi, jer se na dubrovačkom ratištu uveliko ratovalo, a na ratištu su bili i gatački dobrovoljci u redovima srbočetničke armade i mobilisani Gačani pretežno Srbi, jer su Muslimani odbili mobilizaciju po cijenu gubljenja posla i zatvorskog kažnjavanja od strane opštinskih vlasti.

Saznali smo da se kula-džamija ne nalazi pod zaštitom države kao istorijska znamenitost, a zahtjev stanovnika susjednog sela Sarići (Kula Fazlagića) da kamen prenesu u Sariće i sagrade od njega džamiju Kazančani i Avtovčani su odbili ostvaljajući tako ovo zdanje zubu vremena da ga dokrajči.

Po svom izgledu i nagetosti Kazan-pašina kula danas potsjeća na krivi toranj u Pizi i samo je pitanje vremena kada će se stropoštati i pretvoriti u gomilu kamena. Već 312 godina, od svog rušenja, kula odolijeva vremenu i liči na oronulog starca na izdisaju. Poslije poraza Turaka pod Bečom 1683. godine crnogorski hajdučki harambaša Bajo Pivljanin upao je u naselje Kazanci, spalio ga, a kulu razrušio. Rodjaci Kazan paše prebjegli su u selo Mulje kod Avtovca i tu se nastanili. Posjetili smo i selo Mulje na rijeci Mušnici i

Gatačkom polju i od njih saznali da se nikad nisu vratili Kazance kao potomci Kazanpaše. Rušenje kule Kazanpaše, spaljivanje Kazanaca i protjerivanje muslimanskog stanovništva sa rodnih ognjišta predstavlja prve genocidne radnje nad stanovništvom u nas. To je i razlog što smo hronologiju genocida kroz vijekove počeli zapisom o Kazancima i ukletom sudbinom kule Kazanpaše i njegovih potomaka.

I KULINA PORUŠENA

U medjusobnim borbama pristalica i protivnika sultanovih reformi u Gacku 1832. godine izmedju Smail-age Ćengića, carskog prestavnika i njegovog rodjaka Turhanije, carskog protivnika. Smajilagina je kula spaljena i danas postoje samo omedjine. Smailaga se naselio u Cernicu i Kuli Fazlagića podigavši čardak na rijeci Gračanici kod sela Gračanica gdje su njegovi potomci vladali do kraja turske uprave 1875. godine. Harambaša Vuk Tomanović, po uzoru na Pivljanin Baju, 1750. godine razrušio je tursku karaulu i kulu na Planiku izmedju Gacka i Bileće.

Kula nikad nije obnovljena, a temelje joj je teško pronaći. Od kule i karaule na Planiku ostala je samo neštampana pjesma i stihovi: "Razora kule na Donjem planiku" koja se sve rjedje pominje i tako pada u zaborav. nema tragova karauli i kuli na Planiku, niti ikakvih medja niti oznaka na Mekoj Grudi i Koritima na putu Gacko - Bileća. Aginska imanja naselili su i zaposjeli doseljenici na čitluke Čengića: Vukovići iz Banjana, Tešanovići iz Banjana i sa Tupnja, Miloševići iz Brestica, Šakote iz Trebinja,Kokoti ili Kovači iz Srpske Orahovice, Raševići iz Zubaca, Koprivice iz Banjana, Miloševići iz Grahova i domoroci kmetovi Gaćine, Ćorlije što doseliše iz Cernice i sa Hrguda. Zemlju su prisvojili crnogorskohercegovački nomadi, tragove kulturne baštine uništili, pa se ni nišanu, ni mezarju tragovi prepoznati ne mogu. Godine 1912. sa njihove očevine i djedovine hajdučijom protjerali: Redžiće, Čustoviće, Musiće i Dizdareviće i nikad im nisu dozvolili povratak, a Dizdareviće, pobili i bacili u jamu na Koritima, što će se do 1941. godine zvati "Dizdaruša". Na potezu Meka Gruda - Korita Stepen ni danas nema stanovnika muslimanske vjeroispovijesti. Sve je srpsko i sve je crnogorsko baš kao što je i genocid nad Muslimanima njihov "bratsko srpskocrnogorski" na području Gacka i Površi. Neposredno iza prvog svjetskog rata ubijen je iz zasjede kod sela Nadanići ugledni mještanin sela Ravni Adem Bauk. Njegova smrt je toliko potresla sina Ferziju da je sišao sa uma. Svi motivi ukazuju dase radi o zavjeri hajduka iz Crne Gore i domaćih srpskih ekstremista. Mučko ubistvo Adema Bauka i trajno raspamećivanje njegovog sina Ferzije tadašnja vlast u Gacku će prešutjeti i banda Maje Vujovića ostaće poštedjena i ponukana na nove hajdučije i razbojništva.

U Vranjskom Dolu /Borač/ Majo Vujović susreće i ubija Salka Kovača i Mehu Okerića koji su pošli u Gacko.

U selu Lipnik, 1919. godine, vršena je istraga povodom ubistva mještanina Bjelogrlića od strane nepoznatih lica. U vrijeme istrage tu su se slučajno našla trojica Tanovića iz sela Medjuljića kod Gacka. Podmićena za lažan iskaz jedna žena je pokazala na Tanoviće kao potencijalne ubice što je bio dovoljno razjarenoj i mržnjom prema Muslimanima zadojenoj masi da se okomi na nedužne ljude i kamenuje ih. Ubistvo Tanovića dogodilo se u prisustvu organa vlasti, a krivci za ubistvo Tanovića jedan austrijski špijun i jedan zapovjednik šuckora ostali su nekažnjeni.

Godine 1922. u selu Zagradcima ubijen je Šukrija Tanović. Kao posljedica ubistva uslijedilo je iseljenje Tanovića iz Zagradaca sa imanja na koje se nikad više nisu usudili naseliti i vratiti na posjed. Čašu zvjerskih ubistava prelilo je ubistvo na čairu Lukavica 1925. godine. Na čairu su dva Memića i tri Tałovića sakupljali sijeno poslije kosidbe s namjerom da ga odvezu u selo Mrdjenoviće i Bahore. Naišao je Majo Vujović sa bandom i pobio ih, sijeno zapalio i usput jedanaest volova usmrtio. Ovaj masakr na Lukavici zategnuće odnose izmedju muslimanskog i srpskog življa u gatačkom srezu. Srbin i Musliman počeće da se izbjegavaju i zaziru jedan od drugog. Gledaće se poprijeko prijetećim i opominjućim pogledima, a račune poravnavati u toku drugog svjetskog rata.

SANDŽAČKE ŽIVOTNE HAJKE

Niko u Sandžaku i Sandžaklijama nije tako otvoreno, od srca iskreno, plastično i nadahnuto govorio kao Ćamil Sijarić u svojim "Bihorcima". Inače, o Sandžaku i Sandžaklijama se malo znalo i malo pisalo. Neuki su smatrali da je to provincija Bogu iza ledja sa svojim gorštacima, čuvenim sirom i kajmakom, pršutom i brojnim stadima na pešterskoj visoravni. A Sandžak svoju prošlost i sadašnjost ima kroz vijekove. Predstavlja sponu dodirnih interesa Istoka i Zapada, a posebno Crne Gore i Srbije koje su se vijekovima sporile oko Sandžaka, svojatale ga i raspoluvićivale, istoriju i bitisanje Sandžaklija činile tragičnom i sumornom, baš kao što je sumoran i tekst Ćamila Sijarića o Sandžaku u "Zapisima o gradovima":

"Pust je sada taj put /radi se o Carigradskom drumu prim.E.Č./ kroz pešterska polja, i nema na njemu hanova, nema handžija i kafedžija, i nema nikoga, jer su ljudi otišli na druge strane i čini se da su otišle i vode - nema nikog... Nekadašnja kaldrma, ko zna čija, možda je bila rimska, možda je turska, zarasla je u travuljine. A travuljine je najviše gdje su nekad bili hanovi, jer gdje su bili, ostala su haništa. I ma koliko stajali, i ma koliko čekali, ništa se otud neće čuti otkud se nekad čula bronza /zvono/, rzaj konja i vika putnika. Otišli su odavno karavani..."

Otišli su karavani i sa njima karavandžije. Otišli su ljudi, a sa njima i ljepote Sandžaka, životna radost utihnula, jad i jed naselio se u srca Sandžaklija pri odlasku u muhadžerluk, i u tudjinu. Živjelo im se u Sandžaku, pošteno radilo i privredjivalo, medjusobno poštovalo, pomagalo u dobru i zlu. Teško, preteško im je bilo otići sa rodne grude i napustiti kućna ognjišta.

A moralo se ići. Sila i teror Crnogoraca i Srbijanaca dugo su trajali. To je primoralo da krenu u nepoznato da bi sačuvali goli život. Hajke Sandžakom trajale su od njegovog postanka do današnjih dana. U Osmanlijskom periodu Sandžak je bitisao na granici bijede, siromaštva i neprosvijećenosti. U doba Austrougarske je u strahu i bez tragova civilizacije Sandžak kuburio. U prošlom i sadašnjem vremenu skoro opustio. Jedno vrijeme Sandžak je bio i posebna administrativno-teritorijalna cjelina i egzistirao kao Novopazarski sandžak sa kazama: Novi Pazar, Bijelo Polje, Bihor, Berane, Mitrovica, Rožaj, Pljevlja, Kolašin i Nova Varoš. Bijaše to u periodu od februara 1877. do ukidanja 1902. godine.

Ipak, od 1878. godine i okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske, Sandžak je praktično prepušten sam sebi. Tursku Sandžak geopolitički nije interesovao. Austrougarska je malo prisutna i malo zainteresovana za Novopazarsku željeznicu i njenu gradnju na relaciji BečSarajevo-Novi Pazar-Kosovska Mitrovica-Skoplje-Solun i aneksijom Bosne i Hercegovine povlači svoje garnizone iz Sandžaka.

Jedine aspiracije na Sandžak postojale su kod Crne Gore i Srbije koj će svojim dolaskom pogoršati ionako težak položaj Sandžaklija. Poslije poraza Turske u balkanskom ratu 1912. godine, Srbija i Crna Gora zaposjedaju Sandžak i tu nastaje golgota Sandžaklija koja se najbolje očituje zapisom iz "Gajreta" 1940. godine:

"I vjerski, i moralno, i ekonomski i prosvjetno i, jednom riječji, svestrano se bio srozao. Čovjek nije bio skuplji od jednog fišeka. Medjusobna ubijanja, osvete itd... jer svaki je bio sam svoj car". Crnogorske jedinice ušle su u Sjenicu krajem oktobra 1912. godine i počele svoj krvavi pir po pešterskim selima.

MRZLO ORUŽJE, UBISTVA I PUSTOŠ

Pod izgovorom prikupljanja i oduzimanja oružja od stanovnika, Crnogorci su provodili mučki plan pljačke i ubijanja muslimanskog stanovništva koje je bez otpora predavalo oružje. Da su stanovnici pešterskih sela mirno predali oružje (oko 1.000 pušaka) i postupili bez otpora govore bijele zastave na kućama kao znak miroljubive predaje.

Neposredno po dolasku i prikupljenom oružju od stanovništva crnogorski vojnici pribjegavaju i vršenju zločina u selima Uglu i Tuzinju ubijajući ljude, paleći kuće i otimajući stoku. S obzirom da su to bila sela pod kontrolom srpske vojske, uslijedilo je upozorenje Crnogorcima da prestanu sa vršenjem zločina i napuste teritorije Peštera. Crnogorci mijenjaju teren i prelaze na područja Korita i Dolića ostavljajući za sobom krvave tragove i krvoprolića ubijajući Muslimane koji su već odložili oružje i sakupili na gomilu po predhodnom naredjenju iz Bijelog Polja.

U selu Dovlići ubijaju 60 ljudi od čega dvije žene koje su branile muževe, a jedno retardiranog mladića od 18 godina i njegovu majku Crnogorci mučki ubijaju iako je majka preklinjala da joj poštede sina. Predhodno su sinu otsjekli nos i ubili ga na očigled nesretne majke. Hajka na Muslimane i muslimanske glave nastavlja se po Plavu i Gusinju u februaru 1913. godine od strane komitetske brigade Avra Cemovića. Zlodjela se nastavljaju paljenjem kuća, otimačinom stoke, silovanjem žena i ubijanjem nevinih ljudi. Ni ovaj čin zločina nije zadovoljavao mučke ubice, kućepalitelje, nasilnike i otimače stoke pa su prišli pokrštavanju 12.000 Muslimana, a krstitelj je bio Djordje Šekularac iz Gusinja. I vjeroispovijest je zabranjivana metodom zabrane vršenja vjerskog obreda i oduzimanja ključeva od džamija. Nezapaćen teror rezultirao je masovnim iseljenjem Muslimana iz Plava i Gusinja, Šahovića, Mojkovca, Ravne Rijeke, Bihora, Novog Pazara, Pljevalja u Tursku i druge krajeve. U periodu 1913.1914. godine iselilo se u Tursku oko 200.000 Muslimana, a zvanična politika imala je za cilj da "novooslobodjene krajeve" očiste od Muslimana iseljenjem, istrebljenjem i pokrštavanjem. Oni koji nisu htjeli preći na pravoslavlje ubijani su ili prognani. U vremenu prvog svjetskog rata do 1918. godine u Sandžaku je vladao relativan mir sa pojavom nesnosne gladi i nemaštine. Umjesto hljeba koristila se hrastova i bukova kora i piljevina, a rese sa ljeskovine služile su kao pura. Siromaština i borba za preživljavanje dovela je do pojave prodaje djevojaka Dukadincima na Kosovu za dvadesetak kilograma oljuštenog kukuruza ili "budžak" kukuruza, a po hranu se često dolazilo u Peć i prodavala vuna i mlječni proizvodi za malo količine žita. U potrazi za hranom često se putovalo po oštroj zimi i mrazu, a dug put i vremenske neprilike prouzrokovale su smrzavanje ljudi.

Novembra 1918. godine dolazi srpska vojska u Sandžak.

Tada se Sandžak dijeli na osam srezova: bjelopoljski, deževski, mileševski, novovaroški, pljevljanski, pribojski, sjenički i štavički sa ukupnom površinom od 7.096 kvadratnih kilometara i obradivim zemljištem od 130.799,90 hektara. Na tom prostoru živi 167.632 stanovnika po popisu iz 1921. godine. O ekonomskoj, kulturnoj, prosvjetnoj i sveukupnoj zaostalosti tadašnjeg Sandžaka govori podatak da u Sandžaku nije bilo elektrana, rudnika i strugara, a za višečlane porodice privredjivali su samo muškarci dok su žene isključivo bile vezane za kuću, kućnu radinost, radjanje djece i brigu o porodici.

Umjesto slobode i mira, poslije 1918. godine, Sandžakom je zavladao bezvlašće, strah, nesigurnost i spoznaja da se Muslimanima u Sandžaku loše piše. Ponovo im gorku sudbinu kroje Srbija i Crna Gora.

Pod optužbom, koje su vlastima podnosili Srbi iz Sandžaka, da su u toku prvog svjetskog rata "odmetničke bande pljačkale srpski narod, počele su žestoke represalije prema Muslimanima. Po Sandžaku su se pojavili krstareći odredi smrti koji su uništavali cijela muslimanska sela i njihovo stanovništvo. Tako je u periodu od 1918. do 1919. godine na južnom dijelu Sandžaka ubijeno 1.300 Muslimana, opljačkana 194. sela sa materijalnom štetom u iznosu od 20 miliona dinara.

Mnoge peticije, molbe kralju i državnim organima o sistematskom ubijanju i pljački po muslimanskim selima Sandžaka ostajale su bez odjeka. Naprotiv, umjesto zaštite, pojačavao se teror nad Muslimanima. U tutinskom kraju četnici Koste Pećanca vrše strahovite zločine ne štedeći ni ljude, ni njihovu imovinu.

U Starčevićima, 1922. godine, ubijaju 31 lice, a pokolji su vršeni i u Prištini, Kosovskoj Mitrovici, Čičevici, Jajnici, Vrelu i Štimlju. U Dumnici je od 23 ubijenih samo osmoro pokopano, a ostali su naloženi na vatru poluživi i unakaženi izgorjeli su na lomači od koje je ostao samo ljudski pepeo. "Leteći odredi" Koste Pećanca i akcija generala Tomića i vojvode Milića odnijeli su mnoge živote u toku 1921. do 1923. godine i zavili Sandžak i Kosmet u crno. Novembra 1924. godine dolazi do čuvenog pokolja u Šahovićima i Pavinom polju kada 2.000 naoružanih Poljana, Kolašinaca i drugih vrše odmazdu nad 32 taoca zbog ubistva Boška Boškovića - inspektora u penziji. Tada je 28 talaca likvidirano, trojica su se otkupila, a dječaka od trinaest godina spasio je jedan čovjek. Odmah poslije masakra nad taocima zločinci su napali pojas od 19 kilometara paleći kuće i ubijajući stanovništvo. O dramatičnom dogadjaju u Šahovićima i Pavinom polju pisala je sarajevska "Pravda":

"Jučer nam pripovjedaše prijatelji iz Sandžaka stvar, koja nas je potresla. Prošlih je dana u jednoj sandžačkoj žandarmerijskoj stanici /prvu na području pljevljanskog sreza od Šahovića/ upala žena Muslimanka, sva okrvavljena. Žandarmi su ustanovili da je ona šenula pameću. Za njom su došle druge dvije Muslimanke, koje su za njom jadnicom išle, i one su objasnile užas prve Muslimanke: za vrijeme strašnih zvjerstava u Šahovićima i Pavinom polju, ona je u naručju nosila svoje dijete od mjesec dana. Krvoloci su nevinašce nožem priklali u njenom naručju. Krv vlastitog djeteta okrvavila je nesretnu majku, koja je smjesta šenula pameću."

Uništenje nekoliko stotina Muslimana iz Šahovića, Pavinog polja, Grančareva i drugih sela i zaselaka dovelo je u težak položaj preživjele, pa su se zbog opšte nesigurnosti za život i opstanak počeli masovno iseljavati u Brčko, Gornji Rahić, Čelić i Maoču i druge krajeve Bosne i Hercegovine. Iselilo se stotinjak kuća preko 200 porodica koje se više nikad nisu vratile u Sandžak. Ostatak porodica otselio je za Tursku ili se privremeno našli boravište na Kosovu i Makedoniji. Opšti progon Muslimana i rat protiv nekrsta nastavljen je protiv bjelopoljskih Muslimana. Početkom novembra, tačnije 11. novembra 1924. godine, izvršeno je hapšenje četrdeset uglednih Muslimana iz Bijelog Polja sa ciljem uništenja poput onih u Šahovićima, Pavinom Polju, Gančarevu i drugim selima. Od ukupnog broja zatvorenih puštena su samo tri lica. Uvidjevši svu opasnost po živote uhapšenih Huzeiraga Dervović pregovara sa kapetanom srpske vojske Apostolovićem, a zatim se upućuje u Beograd Nikoli Pašiću s obećanjem da će uhapšeni glasati za njegovu Radikalnu stranku, a poslije izbora se iseljavati iz Sandžaka u Tursku. Pokušaj Dervovića je uspio i zaplašeni

Muslimani glasali su za Pašićevu stranku. Drugi dio obećanja Pešiću Dervović je izvršio odlaskom u Carigrad Kemalu Ataturku i predočavanjem genocida nad Muslimanima koji se planski i sistematski provodio od strane Crne Gore i Srbije. Ataturk odredjuje selo u Turskoj za naseljavanje Sandžaklija i time ih izvodi iz pakla srpskocrnogorskog ekstremističkog režima.

Iseljavanje je sve masovnije, a Sandžak sve opustošeniji. Karavni ubogih izbjeglica iz srednjekolašinskog područja, Kladnice i drugih sandžačkih sela praćeni su terorom vlastodržaca i čestim ubistvima karavandžija. U vremenu od 1925. do 1928. godine iselilo se preko četrdeset porodica sa 216 članova, a na imanja iseljenih naselili su se Srbi iz okolnih sela ili bliže komšije.

Poseban teror vladao je u toku izbora kada su preduzete vanredne mjere od strane biračkih odbora Radikalne stranke. Vršeno je ubijanje i bitisanje "neposlušnih Muslimana" od strane organa policije i nekolicine Jevreja naoružanih motkama i pištoljima. Uoči izbora Muslimani Novog Pazara zaplašivani su pucnjevima iz pušaka i pištolja, eksplozijama bombi i dinamita. U ovoj akciji pretučeno je preko dvije stotine Muslimana, a neposredno poslije izbora ubijeni su Eminbegović Bedribeg i braća Huso i Haso Bajramović.

Dim i plamen iz stogova sijena i žita progutali su muku i znoj Ahmeda Hamzagića i Teufika Šaharifovića, kome je zapaljena i štala. Velikosrpske aspiracije za stvaranje Sandžaka kao čiste srpske teritorije nastaviće se iseljavanjem Muslimana i zlodjelima svake vrste sve do 1941. godine kada će se nova četnička avet spustiti na nedužno stanovništvo i rezultirati novim zločinima.

"HOMOGENA SRBIJA" U ZNAKU GENOCIDA

Krvavo orgijanje Dražine soldateske imaće i svoj utanačeni plan istrebljenja i iseljenja Muslimana, Hrvata i svega nesrpskog kroz koncept "HOMOGENA SRBIJA".

Hronologijom dogadjaja od Kazanaca i do zločina na području Sandžaka vidljivo je da su zločinci iz reda srpskih i crnogorskih ekstremista bili bezočni u vršenju raznih genocidnih radnji sa rezultatom sijanja mržnje, zla i ideologijom potiranja svega nesrpskog po Kosovu i od Kosova do Koste Pećanca, Garašaninovih "načrtanija" do projekta "Velike Srbije" u kojoj stoji zapisano 30. juna 1941. godine."

"...Stoga se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive.

Preseljavanjem i izmjena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi izmedju njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali u prošlom ratu, a naročito u ovom sadašnjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli na istrebljenje Srba." To je Moljevićev koncept koji će dopuniti Draža Mihajlović "Programom četničkog pokreta" septembra 1941. godine sa postavkama: "...Pripremati da bi u danima sloma mogli izvršiti ove akcije ... omedjiti "defakto" srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj, - posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom. - izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice, - u srpskoj jedinici, kao naročito težak problem, uzeti pitanje Muslimana i po mogućnosti rešiti ga u prvoj fazi." Konkretizacija ovog genocidnog programa, sa potrerbnim instrukcijama od strane Draže Mihajlovića, uslijediće 20. decembra 1941. godine, komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu limskih četničkih odreda o organizaciji, ciljevima i upotrebi četničkih odreda. U instrukcijama stoji:

"Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Banata i Bačke i izvršiti čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nacionalnih elemenata.

Stvoriti neposredne zajedničke granice izmedju Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenije čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa".

Kad je riječ o granicama i društvenom uredjenju velike Srbije, Stevan Moljević 20. februara 1942. godine, piše Dragiši Vasiću:

"...Što se tiče našeg unutrašnjeg pitanja, razgraničenja sa Hrvatima, tu držimo da treba odmah, čim se ukaže prilika, sve snage prikupiti i stvoriti svršen čin:

a/ zaposesti na karti označenu teritoriju,

b/ očistiti je pre nego li se iko pribere.

Zaposedanje bi se, mislimo, moglo izvesti samo tako ako bi se jakim odredima zaposela glavna čvorišta i to: Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod, Sunja, Karlovac. Knin i Šibenik, te Mostar i Metković, a onda iznutra pristupiti čišćenju zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivcima bi trebalo otvoriti put: Hrvatima u Hrvatsku, a Muslimanima u Tursku /ili Albaniju/.

HERCEGOVAČKO KRVAVO KOLO

U Hercegovini postoji narodna izreka da "kolo ne može bez Hojdane" ma gdje se započelo zaplitati i otplitati. Po nekom nepisanom pravilu i u pravilu ni jedan zločin na području istočne Hercegovine nije začet i izvršen, a da se u njega nisu upetljali krvoloci i kolovodje iz Crne Gore. To su, u stvari, bili profesionalne ubojice, pljačkaši, hajduci i odmetničke bande.

Tako je bilo i ratne 1941. godine kada je u Ljeskov Dub, izmedju Gacka i Nevesinja, došao kaptan starojugoslovenske vojske Radojica Rončević i okupljenim domaćim Srbima revančistima i osvetnicima u krvi saopštio: "Dolazim iz Crne Gore. Kao oficir koji je položio zakletvu kralju i otadžbini ne mogu u ovim danima da sedim skrštenih ruku. Kralj nije u zemlji, ali je tu narod i otadžbina i meni je dužnost da radim i borim se za njih. U Crnoj Gori, po mom mišljenju, nije sada vreme ni za kakvu borbu. Kod vas ovde u Hercegovini je drugi slučaj. Vi živite zajedno sa Turcima i Hrvatima. Oni su vam mnogo zla naneli, a nanosiće vam ga i ubuduće ako jednom zavagda s tim ne raščistite. Ja vam se stavljam na raspolaganje. Mogu dovesti oko 4.000 Crnogoraca da vam pomogne da očistite Borač i Kulu Fazlagića".

Gacko su već bili zahvatili vrtlozi smrti. Nad nedužnim muslimanskim stanovništvom gatačkog, bilećkog, trebinjskog i nevesinjskog sreza vršene su odmazde. Zasretani su ljudi na cesti Gacko-Nevesinje-Mostar, skidani sa kamiona u Raštelici, Nevesinju i planini Bišini i svirepo ubijani, klani, vješani na telefonske bandere pokraj puta i razapinjani da bi svojim izgledom zaplašivali narod i ukazivali na strašnu osvetu.

MASAKR U AVTOVCU KOD GACKA

Nije dugo trajala prijetnja kapetana Radojice Rončevića "Turcima iz Kule Fazlagića i Borča" sa istrebljenjem "turskog uva", a zlo se sručilo na Avtovac kod Gacka i njegove žitelje Muslimane. Već 27/28. juna 1941. godine razularene mase iz Pive, potpomognute domaćim revanšistima, kao bujica sručila se u Avtovac i okomila na nedužno muslimansko stanovništvo paleći 78 muslimanskih kuća i odnoseći sve što se zateklo u kućama i dućanima avtovačkim.

Razularena i plijena željna masa pljačkala je sve od drvene kašike i čanka do pokućstva i stoke, palila kuće, razbijala prozore ubila 32 mještanina starosti od djeteta do starca.

Slike pustoši po Avtovcu i zgarišta dopunjavali su uzmasikrirani leševi čovjeka na pragu kuće zaklanog i sa rasporenim grudima, zaklane žene u žitu i bačenog leša djeteta, od 6-8 godina starosti, koje je predhodno zaklano nožem i bačeno pored puta.

Četnički koljači su zapalili austrijsku kasarnu, napuštenu još 1934. godine, sokolski dom i trgovine Muslimana, pa čak i Srba.

Pljačkaši su upadali u kuće i trgovine i odnosili plijen na konjima u pravcu Pive i Golije, a jedan Pivljanin je čak opljačkao i prase i u vreći ga odnio u Pivu. Na upit mještana čije je prase, odgovorio je bez ustezanja "Ovaj krmak je Mume Hasanbegovića". Anegdota je ostala do današnjih dana o prasetu iako Mumo kao Bošnjak i ugledni trgovac nikad nije gajio prasad, a ni vršio promet prasećeg mesa. Pero Raičević u knjizi "Nikšički srez u NOR-u" o napadu i masakru u Avtovcu navodi: "Pod uticajem velikosrpskih revanšističkih elemenata, zatim pod uticajem pljačkaških grupa sa granice gatačkog sreza i Pive i Golije, koje su se priključile ustanicima samo radi pljačke i paljevine muslimanskih kuća dio ustaničkih masa je vršio pljačku i paljevinu. Osim toga, iza ustaničkih četa kretale sú se, u više pravaca, naoružane gomile iz pograničnih gatačkih sela i Pive, koje su pljačkale ne samo Muslimane, već i srpske trgovačke radnje ili palili muslimanske kuće u Avtovcu i okolini".

U Avtovcu i susjednim Muljima ostala su 32 leša nedužnih žitelja. Krvnici su, poslije krvavog čina, sa natovarenim plijenom krenuli u raznim pravcima, a preživjeli Avtovčani i Muljani našli su spas u obližnjoj Kuli Fazlagića i sigurno utočište do odlaska u muhadžerluk i napuštanja gatačkog sreza.

Očevidac nesreće u Avtovcu i avtovačkog masakra sedamnaestogodišnja djevojka, kći Zaće Pašića, odvedena je u selo Ravni kod Gacka kao talac četničkog vojvode Marka Popovića i Radojice Nikčevića. Na zahtjev stanovnika Ravni i Bahori djevojka je oslobodjena zatočeništva i vraćena medju članove uže porodice.

Medju prvim zapisima o napadu na Avtovac i padu Avtovca bilježimo zapis Lutve Džubura koji je autentičan, jer potiče neposredno poslije avtovačke drame:

"Desetak dana nakon svega što se zbilo u Avtovcu, pošli smo tamo. Još iz daleka se osjećao zadah paljevine i truleži. Ne zna se šta je odavalo tužniju sliku, ili omedjene izgorjelih kuća, ili nespaljeni ali opustošene kuće sa polupanim i izvadjenim vratima i prozorima. U naselju nigdje živog stvora. Čak ni mačke, ni psi lutalice nisu mogli naći svog utočišta. Ispred jedne kuće gomila ispreturanih i razbacanih knjiga. Knjige koje čovjeku daju putokaz u životu ostali su kao nijemi svjedoci tragedije. One su za pljačkaše bile bezvrijedne."

Tako je izgledao Avtovac, udaljen od Gacka nekih pet kilometara, juna 1941. godine. Napušten, opustošen i bezživotan.

Zlikovci su ovdje ostavili krvave tragove i svu bestijalnost pomamnih zvijeri željnih krvi i osvete.

Stradali su mirni i pošteni Avtovčani - nikom dužni ni krivi. Njih tridesetdvoje ostalo je unakaženo i izmrcvareno kao svjedoci neljudskog čina okrutnih zločinaca domaćih revanšista i crnogorskih pobratima ekstremista. Rat je uzimao svoje žrtve. "Vidovdanska kosidba" u Avtovcu rezultirala je otkosima smrti. Stradala je nejač, mladost i starost varošice poznate po dućanima, radinim i poštenim domaćinima.

JAUCI PO POVRŠINI GATAČKOJ

U gatačku Površi pitoma sela Ravni, Bahori, Mrdjenovići te brojniji i udaljeniji Borač moglo se doći na dva načina. Pješke uz strmi kamenjar prošaran pašnjacima i malim livadama ili na konju. Površani su bili češći gosti Gacka posebno u ljetnim mjesecima. Dolazili su po namirnice i tekstil u Gacko i da unovče sir, kajmak i stoku na poznatom gatačkom pazarištu petkom. Od kasne jeseni do proljeća ovi goroštaci su boravili kod svojih kuća zaokupljeni svakodnevnim poslovima, sijelima u druge zimske noći, igranjem prstena i kaiša, karti i slušanjem narodnih pjesama. Ratna stradanja stanovnika ove površi nisu mimoišla. Nastala je ratna 1942. godina, a Draža Mihajlović je poručio zloglasnim četničkom vojvodi Bošku Todoroviću, koji je sa četnicima pristigao iz Podrinja, da stupi u akciju protiv muslimanskog življa koji ničim nije ugrožavao sigurnost Srba u površi.

"Ubiti Turčina, opljačkati i spaliti njegovu imovinu. Razviti nacionalističku mržnju protiv svih nesrpskih naroda i narodnosti" bila je osnovna poruka Todorovića koji je koncept "homogene Srbije" već primjenjivao preko "Ubistva o čišćenju muslimanskog življa". Bilo je Badnje veče, uoči Božića 1942. godine.

Za zločine kao da su četnici birali žrtve baš uoči ili za vrijeme svojih praznika. Na Vidovdan su izvršili masakr u Avtovcu, a na Badnje veče u Ravnima. Selimotić Ajniju, Hebib /Čustović/ Zadu, Džubur Salka, Škaljić Djulu, Prguda Bajru, Dervišu, Džafera i Pašana i Redžović Saliha ubili su četnici mučki, a predhodno su likvidirali Dilberović Murata u selu Vratnica nedaleko od Ravni.

Tako je smrt pohodila i gatačku površ. Jezive prizore ubijanja bespomoćne čeljadi i priče očevidaca dugo će se prenositi i pamtiti u gatačkom kraju.

TRAGEDIJA PORODICE ŠLJIVO

Do uloškog sela Trešnjevica se stiže strmom Veljinom stranom i skoro kroz bespuće. Tanka pješačka staza nesigurna je za hod ljudi i stoke posebno u zimskim mjesecima kada snijegovi i smetovi dostignu visinu i preko jednog metra, a oštri sjeverac omota golet i napravi snježne barikade koje se teško mogu savladati. Svaka neopreznost vodi u ambis što se iznad uskog protoka Neretve uzdižu i čine kanjon dugačak nekoliko kilometara. Tok Neretve, koja kao zmija vijugavo teče nizvodno prema Ulogu je tok potočića na kome se nalazi samo jedna mlinica za potrebe stanovnika koji se bave pretežno stočarstvom i obradom ziratne zemlje koja daje samo toliko da se može preživjeti. Rat se osjetio i na prostorima ovog zabačenog sela u kome žive pretežno Srbi i brojna porodica Šljivo čija se kuća ukovitla na sred sela pa služi kao predah i odmaralište za mnoge prolaznike iz uloških sela u Ulog i konačište pri povratku iz Uloga.

Porodica Šljivo poznata po gostoprimstvu jednako je otvarala vrata komšijama Srbima i putnicima namjernicima i dijelila sa njima i zadnji čanak ječmenog ili pšeničnog žita, petrolej i druge potrebštine. Rat je izmijenio komšije Srbe. Pretežno su stupili već 1941. godine u četničke redove i potsjećali na vukove u čovječijoj koži. Ustremili su se i na porodice Šljivo. Brojnu porodicu žene, djecu i starce izveli su pred kuće i pobili. Sa porodicom Šljivo usmrćeni su i stanovnici susjednih muslimanskih sela koji su se tu zatekli na putu za Ulog. Šljive su sahranjene u krompirištu uz zid porodične kuće. Tragediju su preživjela trojica Šljiva koji su se nalazili van Trešnjevice. Vratili su se na porušena zgarišta tek poslije rata i podigli nove domove na omedjeninama dvije kuće. Krompirište nije obradjivano poslije ubistva mnogobrojne porodice Šljivo. Zajednička grobnica i danas posjeća na strašan zločin koji su izvršili komšije Srbi.

BORAČKI KRVAVI TRAGOVI

Tragičnu sudbinu Borčana, aprilskih dana 1942. godine, zabilježio je i Vlado Šegrt u knjizi "Krv na kamenu":

"Idem kroz Mjedenik. Pada snijeg sa kišom. Oblačno je, pa još teže djeluje sumorni izgled napuštenog naselja u kome se dva dana i dvije noći vodila borba. Usred sela našao sam tragove četničkog zločina. Pred jednom kućom leš djeteta. Jedva je imalo godinu i po. Leži u usirenoj krvi. Kakav nečuven zločin? Koliko će nas i Naš narod da košta nedužna krv i izdaja koja caruje u našim redovima. Pred nama je: ili da očistimo četnike iz naših redova ili će oni da očiste nas i da slome našu borbu za bratstvo i jedinstvo naroda".

Borbe za Borač trajale su od 17. do 19. aprila 1942. godine. Posljednji je pao Mjedenik, a četnici nad nedužnim stanovništvom izvršili zločin. Na prošarici snježnog omota (jer proljeće kasno stiže u ovaj planinski vrletni kraj) na kućnim pragovima, u zapaljenim kućama i po uvalama ležali su nepomićni i bezživotni Borčani. Svi životinjski izmasakrirani. Ubijeno je 24 djece starosti od 8 mjeseci do 11 godina, 45 staraca i starica od 60 do 90 godina, 6 djevojaka, 36 mladića i 80 žitelja starosti od 30 do 60 godina. Najmladja žrtva četničkog terora bila je osmomjesečna beba Salčin Sevlija, a najstarija Aladjuz Avdija star 90 godina. Ubijeni su iz porodice: Drndo, Skopljak, Lopo, Džolota, Muminović, Hrvo, Selimhodžić, Čorbo, Lendo, Voloder, Lončarević, Mandžo, Rokša, Aladjuz, Čolpa, Kovač, Salčin, Šabanović, Okerić, Lukovac, Delalić i Balanić. Tvorci krstaškog pohoda protiv Muslimana Borča i Gacka bili su: Marko Popović, Tomo Guzina,Petar Samardžić, Boško Todorović, pop Perišić i četnički kolovodja Boriša Divljan iz susjednog selaKravareva. Po prirodi miroljubivi, strpljivi i svjesni "da je svako zlo zavremena" i prolazno, ugledni domaćini iz Borča su bili za slogu i mir sa Srbima, pa su u junu 1941. godine i septembru iste godine nastojali udobrovoljiti Srbe ponudjenim ugovorima o slozi i miru na Morinama i Bodežištima. Medjutim, Srbi ugovore nisu poštovali i redovno su ih kršili svirepim ubistvima Borčana. Neposredno po sklopljenim ugovorima o nenapadanju, slozi i miru Boriša Divljan zasreće i ubija Salka Demirovića i Mustafu Bajrovića na Vranjskom dolu. Ubija ih u potoku Vranjača.

Isto tako mučki i svirepo četnici iz zasjede na Crvnju ubijaju Salku Repovca iz Uloga, Salku Šita iz Jablanice, Omera Pehilja iz Klinje i još dva njihova saputnika.

Popovac se sa grupom vraćao iz Mostara preko planine Crvanj. Ubistvu je kumovao Savo Ćeklić iz Obrnje kod Uloga koji je dovjestio Krstu Radana četničkog, zlikovca iz Tumišlja, o kretanju grupe skojevaca. Rudan je grupu likvidirao oduzevši joj aparat za umnožavanje i propagandni materijal. Nužno je napomenuti da u "Spomenici Gacka" o žrtvama četničkog terora na području Borča i imenima poginulih nije bila zapisana ni jedna riječ kao da se ovdje zločin nije ni dogodio i kao da nisu pobijeni nevini i nikom dužni žitelji Borča. Tek u septembru 1990. godine objavio sam imena poginulih u knjizi "Olovna bremena" i tako stradalnike sačuvao od zaborava. Punih četrdeset godina, poslije tragičnog i dramatičnog dogadjaja na tlu Borča, istina o Borču i Borčanima je zataškivana i kao tabu tema sakrivena od javnosti. Tek pojavom "Olovnih bremena" skinuta je tajna o žrtvama četničkog terora u Borču, a SUBNOR Gacka je priznao da je o ovom dogadjaju malo znao i malo pisanih tragova imao. Istini o Borču gatački SUBNOR se nije mogao suprostaviti. Ona je prodrla u javnost i niko je više nije mogao zataškati i sakriti.

LEŠEVI U JEZERU ĆETOVIĆ

Četnici su zločine vršili u lancu i masovno. Stradanju nedužnih, od četničke kame i drugih metoda ubijanja, nikad i nigdje kraja. U jezero Ćetović četnici su bacili oko stotinu Muslimana koje su predhodno sakupili u kući Alekse Savića u Tumišlju. Medju posljednjim stradalnicima bačena je Husnija Djipa iz Tumišlja. Udarena je predhodno tvrdim predmetom u glavu, a zatim bačena na gomilu leševa i izmrcvarenih tjelesa. Pukim slučajem ostala je živa i pod okriljem noći smogla snage da se spasi bijegom iz pakla. U jezeru Ćatović "sahranjeno" je njeno dvoje djece. O tragediji u Tumišlju i zločinama četnika i danas priča ova osamdesetogodišnja starica sa suzom u oku i uzdahom u grudima. Nešto ranije izvršen je masakr nad muslimanskim stanovništvom Nevesinja i okoline o kome Paško Romac u knjizi "O ustaničkoj Bosni" pod naslovom "Oko Kalinovika" piše:

"Izbjeglice su nam opisivale neverovatne dogadjaje iz Nevesinja i okoline. Tako su nam pričale da je samo u jednu rupu bačeno 87 ubijenih žena i ljudi. Medju njima se našlo i jedno čobanče s torbom preko ramena, a u torbi je bilo malo sira i hleba. Malo čobanče je bilo krivo samo zato što je čuvalo ovce. Čobanče je postalo i legenda i primer nevinosti. Ono je palo u danima kad je njegova otadžbina preživljavala najteže dane".

Borčem Gornjim i Donjim i boračkim valom u toku 1941. i 1942. godine carovala je ideologija potamaniti i istrijebiti sve što je nesrpsko i nekršteno. Muslimani su plaćali danak u krvi toj suludoj ideji i tražili spas u bjegstvu i napuštanju svega što su imali i dugim i upornim radom na neplodnoj zemlji sticali.

Oni koji su se u prvim danima revolucije priključili ustaničkim i oslobodilačkim jedinicama primani su sa nepovjerenjem i podozrenjem o čemu govori i tekst ratnog izvještaja Avde Hume od septembra 1941. godine: "Anglofilski elementi organizovano nastupaju i ubijaju naše drugove /Meha i Karo/. Oni danas vode akciju protiv drugova muslimana proglašavaju ih špijunima. Rukovodstvo štaba je bilo prisiljeno da nam povrati šestoricu drugova muslimana, inače odličnih, radi toga što im je prijetila smrt. Anglofili skidaju im gaće, ako posumljaju da je neko musliman po govoru, da bi se uvjerili da su obrezani. Tako su poginula i ona dvojica".

Prokletstvo na Muslimanima se spustilo u ratnom vremenu od 1941. do 1945. godin. Stradali su bez obzira ma gdje bili: na kućnim pragovima, u izbjeglištvu ili u redovima boraca za slobodu.

TRAGIČARI SA SUTJESKE

Krajem ratne 1941. godine i početkom 1942. godine na stanovnike područja Sutjeske sručila se velika nevolja. Oštra zima, visoki smetovi, nepodnošljivi mrazevi sa mećavama otežavali su život žitelja zaledjenih i od čestih četničkih upada u kuće isprepadanih ljudi ovoga kraja. Poslije upada su četnici redovno vršili paljevine domova u selima i ubijali sve koje bi zatekli u kućama, na putu, u zavijenom bespuću. Posebno su se četnici okomili na Tjentište, Krekove, Ćurevo i druga sela i zaseoke vršeći zlodjela do tada nezapamćena. Nikad se nije znalo kada će četnici ovim selima ponovo u pohode i kakvu će pustoš ostaviti pa se moralo pribjeći bjegstvu i starog i mladog do boračkih sela Luke, Šipovice, Igri, Šumića i Zurovića. Karavan ubogih krenuo je noću 19/20. decembra u dvije kolone, a put je trajao punih pet dana. Za kravanom ubogih, premrzlih, gladnih i iznemoglih izbjeglica pomno se i krvnički kretala četnička bratija. Četnici su u kanjonu Hrčavke sustigli petnaestak izbjeglica i sve ih pobili, a potom se grijali na tjelesima usmrćenih naloženih na lomaču.

Šahu Nišiću su zaklali ženu i troje djece, a on se sa tog kasapišta uspio spasiti i priključiti ostalim izbjeglicama koji su prsima grtali duboke smetove prema Borču. Smetovi su odnosili i poslednje atome snage, a iznemogli su nalazili bijelu smrt na putu spasa.

U borbi za život umirali su najslabiji i najnemoćniji: djeca, bolesni starci i starice. Mnogi su našli smrt u suriovraćivanju niz provalije i duboke planinske kanjone.

Prilikom prelaska kroz Obrenovo točilo i Sedlo i spuštanje niz Lisinu petnaestero djece ostavljeno je na prtini u polumrtvom stanju, a dvoje djece je vapilo da ih neko spasi. Fehim Bajrović i Murat Smajlović prikupili su posljednju snagu i noseći ih na ramenima do planine Prèvile spasili od sigurne smrti.

To je ratni put i drama tih jadnih ljudi sa Sutjeske i borba za opstanak u uslovima kada je smrt blizu kao jaka na vratu. Pedesetak tragičara u polusmrznutom stanju stiglo je u Jabučke stijene i tu im je ponestalo snage za dalji pokret prema selu Jabuci. Zapomaganjem su se spasili, jer su to čuli stanovnici Jabuke i na nosilima ih prenijeli u tople i gladne domove u kojima nije bilo hrane ni za porodice Jabučana. U uslovima gladi i neimaštine živjeli su seljani Jabuke, Luke i Zurovića. Borač je postojao sve tješnjiji prijemom mnogobrojnih izbjeglica koji su pristizali iz Donjeg Borča bježeći ispred četničke kame zlikovaca Krste Rudana i Radivoja Kosorića uloško-kalinovačkih krvoloka o kojima Derviša Fržina iz Tumišlja ojadjena govori:

"Kad su četnici djecu, žene i ljude iz okolnih sela ugonili u kuću Ibrahima Cernice, ja sam sa Hasanom Gudićem uspjela pobjeći u šumu iznad sela i mi smo sa brda Postenjak osmatrali kako gori kuća u kojoj su tada spaljene 53 osobe".

U tjkoesbi Borča i sa Borčanima pridošlice su dijelile dobro kojeg je bilo malo i zlo koje se gomilalo iz dana u dan. U medjuvremenu su zaliječili smrzotine i rane tumaranja po bespuću i potom krenule put Gacka tražeći bezbjedniji kutak za svoje tegobno preživljavanje.

ZUBIMA KLAN - NEDOKLAN

Golgota izbjeglica se nastavlja na putu Borač-Gacko. Duh je izašao iz flaše i velikim koracima prohodao stazom zločina na svim prostorima ratnih zbivanja. Zločinac se ne zadovoljava jednom žrtvom. Gladan je novih. Medju žrtvama četničkog zločina je i preživjeli starac Nasuf Rizvanović. Rizvanović će iz Zurovića na put muhadžerluka poći sa zetom Ibrom Čedićem, Ibrinom Djumom, svastikom Šećom i sedamnaestogodišnjim Jusufom Ferizovićem. U Bodežištima su upali u četničku klopku i postali plijen zvijeri. Četnici su ih povezali, oduzeli konje i poveli u obližnju kuću. Mrcvarili su ih, a Jusufa primoravali da se krsti i čita očenaš. Nasuf je odbio četničku litaniju i kršćenje što je jednog pijanog četnika dovelo do bijesa. Počeo je Nasufa zubima klati tako da mu je iz vrata tekla krv. Poslije "klanja" došlo je na red davljenje čemu se usprotivio drugi četnik i na taj način poštedio Nasufa muka. Zatim su ih poveli u kuću Gutovića i na ciči zimi poskidali tako da su ostali samo u donjem vešu i mokrim čarapama. Cvokotali su od hladnoće koja je prolazila do kostiju i bila neizdrživa. Poslije su ih poveli na klanje. U dramatičnim trenucima Nasuf je donio odluku o bjegstvu svjestan da je bolje poginuti od metka nego biti zaklan. Sav krvav i izmrcvaren iskoristio je duboki snijeg i iz prtine iskočio na cjelac koji je bio zamrznut. Valjao se niz padinu. Tu vještinu naučio je u vojsci služeći kao alpinista. Dok su se četnici snašli i pokušali potjeru Nasuf se već nalazio na priličnoj udaljenosti. Pucali su za njim ali ga nisu uspjeli pogoditi.

Ostale iz Nasufove grupe: Ibru, Djumu, Šeću i Jusufa četnici su ubili pored jedne seoske štale i za zajedničku grobnicu im se nikada nije saznalo. Živ klan-nedoklan Nasuf Rizvanović je preko Mrdjenovačkog klanca,nakon nekoliko sati hoda noću, stigao u Gračanicu kod Gacka. Izgubio je snagu od silnog krvarenja i dugog puta. Onesvijestio se na pragu kuće Rama Krvavca iz Gračanice. Ramo je učinio sve da polumrtvog Nasufa Rizvanovića vrati u život. Zalijevao ga je toplim mlijekom i svu pažnju povetio nenadnom i iskasapljenom gostu. Nasuf Rizvanović je došao svijesti poslije nekoliko sati. Nekoliko dana proveo je sa ostalim izbjeglicama iz Borča kod Osmana Čustovića u Gračanici, a zatim su stacionar našli u Gacku odakle će karavanom krenuti u muhadžerluk. Na put neizvjesnosti.

Tu prestaje kazivanje o tragičarima sa Sutjeske i o Nasufu Rizvanoviću koji je doživio duboku starost nakon ovog stravičnog dogadjaja. Ostaće zabilježena njihova golgota. U dva pohoda i dva pokolja, od decembra 1941. do avgusta 1942. godine, četnici su u smrt poslali 412 staraca i starica, djece, djevojaka i mladića i odraslih muškaraca srednje dobi starosti. Ustaše su ubistvom 19 stanovnika, a toliki broj su ubili i Italijani upotpunili pustoš i smrt na području Sutjeske.

ČETNIČKA ODMAZDA NAD KULJANIMA

Odavno je poznata i svoje znamenje ima Fazlagića kula, kroz vijekove šibali je oštri vjetrovi, plavila Mušnica i mijenjali se razni vlastodršci od osmanlijskog, preko austrougarskog do starojugoslovenskog režima. Svaka vlast donosila je svoje i uzimala "svoje" ne štedeći Fazlagića kulu od terora i nasilja. I hajdučija od Baje Pivljanina do Maje Vujovića do Mirka Kovačevića po selima i zaseocima Fazlagića kule harčila i banditovala. Kuće palila, stoku i plijen odvodila i odnosila, a ljude u mrkloj noći ili u sred dana po planinskim pašnjacima, pri čuvanju stoke, ubijala. Kulu ubijali svi sa strane, a ona sa svojim Kuljanima postajala sve čuvenija i znamenitija po buntu i otporu svakom neprijatelju, zlu i nasilju. Mogao si ubiti šargana u kamenu, ali Kuljanina nikad i nikakvim ubojitim sredstvom i torturom. Fazlagića kula i Kuljani su jednostavno neuništivi. To je mnogoljudni svijet koji je znao braniti i odbraniti. Pred neprijateljem nije prezao. Autoru ovih zapisa, rodjenom Kuljaninu, čitalac neće moći prišiti nikakav likal-patriotizma, ali mu može pripisati sebičnost i sentimentalnost kada govori i piše o Kuli i Kuljanima, a tim iznad svega poštenim, oštroumnim i pravičnim zemljacima koji su od pamtivijeka znali i umijeli da se odupru svakom zlu njihovim oružjem: dobrotom, znanjem i imanjem.

Pitominu donjeg polja, goli krš Babe, Zbirata i Bjelašnice, krivudav tok Mušnice, mobe, sijela, ženidbe i udadbe Kuljanin će podnijeti sa sobom u srcu ma gdje se nastanio kao nešto neodvojivo od sebe, dio sebe samog.

Taj mu miraz, obraz, oštroumnost i pronicljivost niko oduzeti i prisvojiti ne može. To je njegovo i samo njegovo bogatstvo i gdje kamena medjaša nema i ne može biti.

Tako je bilo kroz vijekove, biće i ostaće dok je Fazlagića kule i Kuljana. Od Gacka prema zapadu vodi put u donje polje. Oba polja ravna su kao dlan i plodna, ispresijecana vodenim tokovima. Od vrela podno Medjuljića do Rakovika i Konovika putnik će na pitko i prirodno vrelo naići i žedj utažiti. Sva vrela izviru iz kamenjara vijenca Glavica ili iz livada i oranica. Glavice blagim uzvišenjem ne dozvoljavaju spajanje gornjeg i donjeg polja u ravnu plohu.

Samo četiri kilometra Fazlagića kula je udaljena od Gacka i za pješake je dovoljan sat hoda pa da ovu udaljenost prevale bez vidnijeg napora. U Fazlagića kulu treba doći. Sopot obavezno obići i hladne vode se napiti. Odmoriti tijelo i dušu na vrelu i pogledati živopisnu panoramu okruženu brdima na zapadu.

Fazlagića kula je varoš, selo i zaselak istovremeno. Ona je centar sela Muhovići, Bašići, Drugovići /Džeci/, Branilovići, Mekavci, Medjuljići i Stolac zovu. Kula im i zaseoke Džubure, Hodniće, Habule, Brkoviće koji opet čine Kulu.

Od Kule malo podalje su Cernica i poznati Ključ, a opet čine Kulu i prirodno Kuli pripadaju.

Cernica je poznata po karavanima i putu "Via Raguza", a srednjovjekovni grad Ključ je poznata znamenitost iz vremena Kosača i Vukčića. Bašići i Drugovići se pripili uz Zbirat i Bjelašnicu i prešli na desnu obalu Mušnice, a ostala sela i zaseoci na Glavicama i uzvišicama bliže Gacku. Mušnica u jesen i proljeće nabuja i prelije se iz korita po livadama i oranicama, a u ljeto splasne, napušta korito i zadržava se u virovima koji potsjećaju na mala jezerca puna trske i mutnog taloga. Nizak nivo rijeke i žestoke sparine oduzimaju svaki život u tim lokvama. Nigdje bližeg i prisnijeg dodira brda, polja i rijeke nema kao na lokalitetu Fazlagića kule. Blaga ljut obrasla ljeskovinom i smrdljikom, što se Muhovića, Bašića, Džeka i Čamparska zove, "prikriva" Mušnicu i polje sa Babom, Zbiratom i Malkim dolom sa kojih je milina pogledati panoramu Kule i Gacka i krajolik koji prijanja za oko i u sjećanjima se nosi. Dovoljno je stati i pogledati ljepotu i cvijetne vjence sa najljepšim mozaicima što ih je priroda izvezla po pitomini prostranog i nepreglednog, čuvenog i opjevanog Gatačkog polja.

Ima Fazlagića kula i "miraz" iz vremena davnog koji se baština i rijetka znamenitost naziva. Glavice i Gelja ljut, tačnije kota 982. je nalazište bronzane sjekire kao dokaz da je ovdje život postojao u bronzanom dobru /1800-700 godina prije nove ere/ o čemu govore i dopunski izvori: Gradina kod Branilovića, Drugovića, Muhovića i na samim Glavicama. Žitelji ovih gradina bili su Nerensi i Mekulani, ali se ne može pouzdano razlučiti i utvrditi koje se gradina kome pripadale iako su Nerensi bili brojniji.

U arealu sela Kule nalazi se nekropola visoki sanduk sa potkivačkim lukovima, jedna ploča sa polumjesecom i druga sa uklesanim štitom ispod koga je predstavljen mač. U haremu pored džamije nalazi se više starih nišana koji pripadaju starijem periodu. Istočno od Kule su Branilovići koji dobiše ime po Branilu rodonačelniku Branilovića iz druge polovine XIV vijeka. Branilovići su bili posjed Sandalja Hranića i herceg Stefana. Na ovom lokalitetu su stečci o čijoj se prošlosti ne može ništa pouzdano zaključiti. Hodinići su srednjovijekovno sesilno naselje po dubrovačkim dokumentima i stanište Plićčića.

Jugozapadno od Fejzovića je mnoštvo grobova, a na lokalitetu Lalovo brdo, kod Kraljevog dola, je nekropola "Grčko groblje" sa dva sanduka i četiri spomenika u vidu "tumbe". Istočno od Kraljevog dola je nekropola sa 80 stećaka i ostacima crkve sa apsidom na istočnoj strani. Na Čavlici su dva snaduka bez ukrasa.

Podno Zbirata, Malog i Velikog, koji ime dobi po bici na ovom lokalitetu u 13 vijeku /"i zbi se rat"-Zbirat/ su Drugovići koji se u istorijskim izvorima XIV vijeka pominju kao srednjovjekovno vlaško bratstvo, a u dubrovačkim kao katunar Bogovac Bogunović, što navodi na zaključak da su Drugovići i prije plemena Pliščića bili naseljeni i imali vojvodu. Pripadali su Gornjim Vlasima uz humsku granicu, u ataru Malog polja i Vučije bare, neposredno uz Ključ, bili su u susjedstvu Pliščića. Materijalni ostaci su neznatni i po njima je teško rekonstruirati prošlost sela.

Na lokalitetu "Djevič kamen" na bašićkim glavicama je nekropola sa 46 stećaka. Inače "Djevič kamen" čini 16 spomenika sa dobrom obradom. O njemu kruži legenda da su se tu susreli i iskasapili svatovi, a lik sa nagnutom glavom predstavlja posječenu djevojku-nevjestu, pa otud i naziv "Djevič kamen" ili djevojački kamen.

Selo Bašići nose naziv po lozi Bašića koja je danas ovdje brojna. U bašićkoj ljuti na lokalitetima MORA-KRUŠĆICA su dva stećka bez ukrasa, dok se na lokalitetu "ŠIP" jedan usamljeni krst. U obližnjim Muhovićima su 3 stećka bez ukrasa i čine ostatak nekadašnje nekropole, a s druge strane Mušnice je 9 stećaka dovučenih sa nekropole i služe za prelaz rijeka kao skakala.

U tu i takvu Fazlagića kulu banuo je okrutni rat 1941. godine. Kuljani su se samoorganizovali i složno branili svaku kuću, svako čeljade i svako imanje sve do novembra 1943. godine. Kuljani nikog nisu napadali i kavgu zadjenuli, ali nikom nisu ni vjerovali, pa su na svojstven način branili i tvrdjava Alamo bili. Dvadeseti novembar 1943. godine osvanuće krvav na području Fazlagića kule. Žestok obračun donosio je obostrano velike žrtve, a leševi su plovili nabujalom i pomahnitalom Mušnicom. Nakon pada Fazlagića kule srpski ekstremisti ubačeni u partizane počeli su sa "osvetom u krvi" ubijajući starce, djecu i mladiće i branioce na pragovima kuća, po dolinama i ljuti i vršeći pljačku imovine Kuljana. Zlikovci su ubili preko 30 mještana od kojih su Habul Bešir, Džubur Ahmet, Čampara Bećo, Čampara Salko, Čampara Omer, Nukić Arif i Bašić Halil imali od 70 do 80 godina starosti. O masakru nad nedužnim stanovništvom i starcima Lutvo Džubur je zabilježio: "Istog dana došli smo u Kulu Šukrija Kurtović i ja sa bratom Nasufom. Nailazili smo svuda na grozne prizore i ubistva. U našoj kući sklonilo se desetak poštenih ljudi. Njih su sa bratom Nezirom poveli prema Medjuljićima. Brat se svadjao sa onim što su ih sprovodili. Pitanje je bilo šta bi se desilo s njima da nisam došao i sa Tomom Andjićem ih oslobodio. Zbog čega izginuše pošteni ljudi Kule, kada nikom zla nisu učinili." Tako je bilo u Fazlagića kuli 20. novembra 1943. godine.

Fazlagića kula koja je dala veliki doprinost narodnooslobodilačkoj borbi je kažnjena na najsvirepiji način.

U toku minulog rata u redovima NOP-a poginulo je 25 boraca iz Fazlagića kule na raznim ratištima, a 180 ih je preživjelo rat.

Ove žrtve fašističkog terora na području Gacka i Fazlagića kule biće "zaboravljene" od strane SUBNOR-a u Gacku. U "Spomenici Gacka" nije registrovan ni jedan slučaj da je Kuljanin poginuo kao žrtva fašističkog terora. Tek 1990. godine objavljen je spisak žrtava sa područja Kule u "Olovnim bremenima" i javnost upoznata sa propustima priredjivača i izdavača "Spomenice Gacka" koji su Muslimane iz Borča i Fazlagića kule svjesno izostavili i prepustili zaboravu vremena. Na zločin se zaboraviti ne može i vrijeme ga ne potire. Inače, na području Gacka u toku minulog rata poginuo je 431 borac i 1067 stanovnika kao žrtve rata i fašističkog terora. Nad Muslimanima i ovog puta izvršen je strašan genocid.

BILEĆKE ZAJEDNIČKE GROBNICE

Ni bilećki Muslimani nisu bili bolje sreće od gatačkih Muslimana. Naprotiv stradali su masovno, tražili spas u bjegstvu od povampirene četničke bratije od Gacka do Posavine i ostavljali živote po jamama, stratištima, logorima i muhadžerluku. Zlehuda je bila sudbina prvih komšija Gačana za koje ih vežu prijateljstva, poznanstva i mnogobrojne rodbinske veze. Često se Rudinka udavala za Gačanina, a Gačanin rod udavao u Rudine. Ta veza trajala je, vijekovima. Tako su Gačani i Belećani dijelili dobro i zlo, drugovali i tugovali i jedni drugima u pomoć, kad got su mogli, pristizali. Zajedno su stradali i zajedničke grobnice imali. Godinama, od aprila do kraja juna, Bilećani su stoku uzgonili na obronke planina što kružuju Gacko, a posebno Fazlagića kulu sa njenim selima i zaseocima, a krajem juna vraćali se sa stadima i pitomo Fatničko polje, u svoj Kalac, Dječ, Zaušlje i druga sela Rudina.

U avgustu svake godine Rudinjani svih uzrasta u novim odorama pohrle u Fazlagića kulu, kod džamije, na poznato sastajalište alidjunski teferič. Igrala se kola, bacalo kamena s ramena, utrkivalo za poklon košulju, šutao krpenjak i pravi fudbal, zagledalo, momkovalo i djevojkovalo. Na večernjim sijelima zbližavala se mladost, ašikovala, padale zaruke, a nerijetko i svatovi odvodili mladu.

Rat je prekinuo radovanje i drugovanje i svom silinom i žestinom sručio se na glave Bilećana. Golemo je osakatio i skoro iskorijenio muslimansko ime i prezime na rudinskim atarima i širem lokalitetu bivšeg bilećkog sreza.

"FEDJINE" SUZE

Znam da tudja nesreća boli, a suza suzu "ište" u potoku suza što plač znači. Plače i danas moj poznanik FEHIM "FEDJA" AVDIĆ sa Plane kod Bileće. Dok mu se suza kotrlja niz izborano lice ja zapisujem, raskopavam jamu uspomena iz septičke jame na Plani-zajedničke grobnice nedužnih i nikom krivih. "Fedja" korača šezdesettrećom životnom i kad plače lakše mu je. Kad ćuti kao da istinu skriva, kao da tragediju zamotava u klupko zaborava, kao da prećutkuje ono što se zaboraviti i prećutati ne može i ne smije.

Zato "Fedja" plače istinom i istinskom suzom. Plače od devete godine života i još se nije isplakao nad tragedijom žitelja Plane koja se desila 27. avgusta ratne 1941. godine.

Vratimo se u "Fedjinih" devet godina i tragediji Planjana. Domaće bradonje sa crnogorskim komitima dolaze u nezvane goste. Nastaje hajka na uspaničeno muslimansko stanovništvo Plane. Iza osnovne škole siluju djevojčice, djevečurke, djevojke i žene.

Čuje se samo krik i vrisak. Vrisci i jauci nemoćnih. Vrišti i "Fedjina" najstarija sestra. Poznaje je po vrisku i preklinjanju. Siluju je "ustanici" Mire Popare iz Korita, Meke Grude sa Plane. Siluju "komšije" orlušine. Kidaju ruho sa Turkinja i obešćašćuju ih.

Klozetsku jamu, kod škole u Planoj, pune ljudskim tjelesima i pjevaju. Sve je više krkljanja, a sve manje vriska. Gori trinaest "turskih" kuća Avdića i komšijskih. Svuda dim i pucnji. Uza zid škole prislonili dječicu i strijeljaju sa odraslima. Iz štale kulja dim. Muču krave u zapaljenim pojatama. Volove kolju za ražanj. Za gozbu i pjesmu pijanih bradonja. "Fedjina" majka štiti sina tijelom. Pritišće na grudi i stavlja u desnu ruku grumen šećera.

Pucanj i majčino lice prelazi u nakazu bolnu, crvenu masku. Tijelo se grči pod udarcem kundaka. Ote se dubok bol i krik. "Fedjina" majka odlazi u sigurnu smrt, baš kao i devet njegovih ukućana.

Bježi devet "Fedjinih" godina sa stratišta. Ruka steže grumen šećera posljednji dar majke na izdisaju. Noge preskaču zaklane muškarce i silovane Planjanke. Zamiče u grm dok mitraljez sa minareta džamije štekće. Dolaze upozorenja:

"Ne pucaj! Štedi metke! Kolji!"

Bježi "Fedja" iz Danteovog pakla. Primjećuju ga i dovikuju se:

"Ture! Ture! Uvatu Ture!"...

"Majku ti srpsku! Nisi u stanju onolišno Ture upucati". Grabi "Fedja" prema Bileći. Osam kilometara trka do majčine rodne kuće i italijanskog logora u Bileći. Italijani ne dozvoljavaju četnicima prodor u poznatu kaznionicu. Štite izbjeglice. Stotine i hiljade izbjeglica je našlo spas u "okrilju okupatora", a domaći djikani kolju, pale i siluju sve što je nesrpsko.

"Logorovanje" Fehima Avdića neće dugo potrajati. Krenuće, poslije pet dana, za Dubrovnik i ugledati plavetnilo neba, bijeli kamen vječnog grada i raspjevanog trubadura. Smjestiće se u Dom časnih sestara na Lokrumu. Stravične prizore, leševe i zgarišta neće zaboraviti lijepim pejsažima i pažnjom časnih sestara da lijepom riječi i ljepšim gestom "siročadima" pruže utjehu i nadu u boljitak.

Imaće "Fedja" slatkih i crvenih maginja na Lokrumu i sladiće se njihovim okusom. Loviće i ribu bombama i dinamitom sve do kobnog trenutka kada će bomba odnijeti desnu ruku. Ostaće samo batrljak koji će ga potsjetiti na majčinu grudu šećera, vrisak i krik sestre, krkljanje preklanih, dim i oganj Plane.

Zaželiće "Fedja" da postane oficir be ruke, kapetan broda, ali želja će ostati pusti sanak. Umjesto kapetana, "Fedji" će ponuditi da se školuje u trgovačkoj školi u Mostaru. Ni požutjele fotografije iz škole na Plani, u kojoj
obje ruke drži na školskim drugovima, neće pomoći, kao ni ubjedjivanje da zna
pisati lijevom kao i nekadašnjom desnom. Ipak, posreći će se "Fedji". Na jed-
vene jade primiće ga u Umjetničku školu u Sarajevu koju će završiti, a zatim sa
Oljom Ivanjicki i Dadom Djurićem drugovati na Akademiji u Beogradu. Kroz
zidove raspuklog hercegovačkog kamena provlači se plavetnilo neba,
porušenog zida i unakaženog ženskog lica. Slike jednorukog akademskog sli-
kara obilaziće svjetske galerije. Fehim ili "Fedja" /Mostarci mu "prišiše nadi-
mak/ jeste nadrrealista, ali njegovo bilježenje istine i samo istine nije
naddreralističko. Odraz je jednog surovog vremena i bremena. Doživio je ovaj
rat Fehim Avdić. Preživljava ga u Sarajevu kao profesor Srednje umjetničke
škole. Često navrati u Savez novinara Bosne i Hercegovine i portretira doajene
bh žurnalizma. Ponekad se otme i priča o ovom ratu, ljudskom pokoru i pok-
olju, a Fehimu potekne suza. Naviru bolna sjećanja na tragediju Divina, Plane,
Fatnice, Gacka, Stoca, Mostara, Sarajeva, Foče, Srebrenice, Žepe...

I suze, ponekad, znače zapis i hronologiju dogadjaja u vremenu. Fehim crta i zapisuje suzama.

"ČAVKARICA" - JADARICA

Poslije masakra pedesetak Planjana četnički koljači zaputili su se prema pitomim Rudinama u potrazi za novim plijenom.

Orgijali su:

"Od Bileće pa do Plane,
Poklali smo Muslimane!"

Mržnja i osveta u krvi približavala se Dječu i Rudinama koje će postati sinonim ljudske tragedije.

Poslije vijesti o zločinima na Plani, strah se uvukla u svaki dom Rudina, Bježati ili ostati - postala je dilema žitelja Divina, Fatnice, Dječa, Kačnja, Dabra i ostalih sela. Za Berkoviće se nije moglo, jer su tamo "osvetnici" čekali žrtve. Jedini izlaz iz klaonice bila je Bileća i put preko Plane, ali i tamo su čekali koljači sa isukanim kamama, septičkim jamama, naoštrenim zubima za klanje.

Četničke horde, sa dobrim brojem sabraće ustanika, krenule su u akciju "čišćenja" prema Dječu dvadeset kilometara udaljenom selu od Bileće prema Stocu. Stanovnici Dječa nisu znali šta im koljači i komšije spremaju. Vjerovali su u kult komšiluka i skončali u najtežim mukama.

Za bijeg nisu bili spremni, a da bježe sa svog ognjišta nisu htjeli. Mislili su: zašto da bježimo sa svojih ognjišta kada nikome zla nismo učinili. Od nas nikome ni dlaka sa glave nije falila. Niko nema razloga da nam se sveti.

Prevarili su se.

Stradalo je gotovo čitavo selo, stotinušezdeset i jedna osoba, svi Ćatovići, a drugog prezimena u selu nije ni bilo. Prvo su iz Dječa poveli dvadeset ljudi, povezali ih, a onda iznad sela mučki pobili. Šestorica su uspjeli pobjeći sa stratišta, a 14 je pobijeno, masakrirano, iskasapljeno.

Za ovaj krvavi čin jedan četnik je dobio viši čin kao zaslugu za "sječu turskih glava".

Dok su koljači orgijali nad iskasapljenim Ćatovićima, ostali četnici su iskupljali preostali narod iz Dječa i drugih sela sa izgovorom da ih vode na sigurno mjesto.

Govorili su: "Ne bojte se, nećemo vam ništa. Mi ćemo vas čuvati.

Ponesite nešto sa sobom, da vam ne bude hladno. Hladne su tamo večeri". Licemjeri su čuvali narod za sigurnu smrt, za zajedničku grobnicu. Vodili su ih u Berkoviće, u Trusinu, u jamu "Čavkaricu". Vodili su 114 Bajramovića, 6 Babovića, 20 Bećevića, 146 Ćatovića, 30 Dedovića, 28 Gabela, 37 Habota, 8 Kusturica, 6 Merdžanića, 3 Loja, 23 Pervana, 7 Priganica, 21 Telarevića, 2 Vlačića, 37 Zečića, 3 Zilića, 240 Avdića, te Čustović Omera, Djapo Ferhata, Džubur Džemilu, Hodžić Sevdu, Bešo Hatu u sigurnu smrt i put bez povratka.

Nema riječi da se opišu patnje, besčašća i poniženja nevinih žrtava. Zlikovci su otimali djecu iz naručja majki i klali. U Berkovićkom sabirnom centru mrtve su bacali u septičke jame, orgijali do zore, ubijali, mučili, silovali žene, djevojčice, djevojke i nene i sa "golim Turkinjama" kolo igrali.

Sutradan 27/28. avgusta 1941. poveli su ih na Trusinu, u zajedničku grobnicu, u jamu "Čavkaricu"...Jadaricu-Ledenicu.

Pred jamom opet su mučili, silovali, sa nagim muslimankama kolo igrali, a onda, jedno po jedno, ili čitave porodice počeli bacati u jamu duborku oko 70 metara. Udarac toljagom po glavi, a onda guranje i pad u jamu. Tako 467 puta.

Ljudi-zvijeri su bili zadovoljni. Okrenuli su se i otišli. Iz jame su se čuli krici i jauci umirućih. A zlikovci - mirno su se vratili svojim kućama, svojim ženama, svojoj djeci, kao da se ništa nije desilo. Sa krvavim rukama do lakata vratili su se zvijeri u svoje jazbine: ANTE Bjeletić, KOMANDANT "ČORAVOG BATALJONA" IZ KOVAČA - CRNA GORA, poginuo 1942. godine, Damjan MIČEVIĆ, poginuo 1942. iz Bjelimlja - Crna Gora, Rako LALIĆ, strijeljan 1942. iz Banjana, Simo ERAKOVIĆ, poginuo 1944. godine iz Banjana, Vjeko DJURIĆ, strijeljan 1944. iz Berkovića, Dušan JAKŠIĆ iz Korita koji je bačen u Korićku jamu 3/4. juna 1941. godine i pukom slučajnošću ostao živ, da bi se u svojstvu "osvetnika" pokazao kao dželat na "Čavkarici", Savo VUJOVIĆ, iz Preracaemigrant u SAD, Radoslav VUKOVIĆ, sa meke Grude, odmetnik i škripar strijeljan 1946., Špiro HADŽIĆ iz Hadžića, emigrant SAD koji je organizovao bacanje u Korićku jamu svojih sedam bliskih rodjaka Vujovića iz sela Zasade, Petar SAMARDŽIĆ, iz Rogova, četnički vojvoda, uhvaćen u martu 1948. i likvidiran kao odmetnik-škripar, Jovan /Gvozdena? VUJOVIĆ-STANIĆ, iz Gornjih Davidovića, kurir Petra Samardžića i vodić četničkih grupa Erakovića, lalića i drugih, strijeljan marta 1945., Spasoje ROGAN, iz Strupića, komandant četničkog bataljonanestao 1945. u Sloveniji, Marko SAVOVIĆ, iz Ljutog Dolapoginuo 1944., Luka KOJOVIĆ, iz Berkovića, poginuo 1944., Vlado RADAN, iz Trusine, škripar-likvidiran 1945., Vlado G. DEDIJER, iz Kljenika, nestao u Sloveniji 1945., Mitar KULIŠIĆ, iz Seline, likvidiran 1944., Slavko /Andrije/ ŠUKIĆ, iz Strupića, likvidiran 1945., Milorad /Meška/ KAPOR, strijeljan 1952., Panto DJURIĆ, iz Berkovića, poginuo 1945., Milovan KOJOVIĆ, iz Berkovića, poginuo 1944., Ljubo KOJOVIĆ, iz Berkovića, poginuo 1944., Boško ILIĆ, iz Bijeljana, strijeljan 1944., Vaso ILIĆ-KEPEC iz Davidovića, likvidiran 1946.

U nizu dokumenata stoji podatak da se pored imenovanih, medju počiniocima zločina pominje još pedesetak učesnika koji nisu proglašeni ratnim zločincima prema pravosnažnim odlukama sudova. Sigurno je da pojedinci tipa Bjeletića, Lalića, Mićovića i drugih "crnogorskih komita" ne bi došli u istočnu Hercegovinu da organizuju zločin /Havtovac, Plana, Dječ, Čavkarica, Ljubinje/ i čine masakre nad Bošnjacimamuslimanima da im u tome nisu pomogli i njihovi istomišljenici iz same Hercegovine i tzv. ustanici iz redova srpskog naroda "pobratimi četnika i kumovi komita". Autor ovih redova istraživao je "Čavkaricu" koja je locirana sjeveroistočno od Straževica, izmedju Hatelja i Beždjedje, i do nje se stiže hercegovačkim bespućem bez vidljivog znaka i

putokaza. Zabetonirana je jama Čavkarica a u njenom grotlu su kosti stradalnika: Plane, Milavića, Prisoja, Bijeljana, Bačevice, Fatnice, Kalca, Donje i Gornje Orahovice, Sordup Babe i Dječe.

U zajedničkoj grobnici su kosti 467 ljudi, žena, staraca i starica i u "samrtničkom snu" sanja maljeve, drenove toljage, noževe i kame dok kosti trunu na dnu jame.

Na jami samo napis:

"Na ovom mjestu avgusta 1941. godine sluge okupatoračetnici-zvjerski su mučili i žive bacali u jamu nevine ljude, žene i djecu iz ovih krajeva". /SUBNOR 1961./

HADŽERINA TUGA DUGA

U zajedničkoj grobnici, gdje su osvetnici bacali i polužive ljude, žene i djecu, ostala je živa, i čudom preživjela sigurnu smrt, Hadžera Ćatović-Bijedić iz Dječa.

Početkom 1990. godine Hadžera mi je ispričala strašnu priču o čamovanju u jami "Čavkarica" čak 73 dana. Dok priča Hadžera ne plače. Isplakala je sve suze u "Čavkarici". Hadžerina suza je odavno presušila kao rijeka ponornica na ponoru pakla.

TRIDESETI DAN ALIJI JE DUŠA ISPALA

Hadžeru, dvadesetogodišnju djevojku, povelu su u koloni prema Berkovićima. Iza nje su ostali pucnji koji su dokrajčili život njenih 14 rodjaka iznad Dječa.

Kolona sa ženama, starcima, djecom, djevojkama i staricama pristigla je u berkovićki sabirni centar. "Sabrali nas u dolinu i hajd iz njihovih šaka pobjegni.

Onda počerali prema Jadarici i tu, na ledini, doćerali familiju po familiju, po dvoje, otud jedan, otud drugi.

Udare po glavi i hajde u jamu. Tako su i mene klepili /vidan je biljeg veličine dva prsta, bez kose/ i eto ti. Imala sam veliku ranu. Stavljala mašinu /mahovinu/ i zemlju i tako liječila. Osam dana je bilo da se čuje avaz i jeka. Sve mrtvo, a ja i Alija, pod jednim jorganom, žive.

Deke i jorgane, koje smo ponijeli, bacali s nama u jamu.

Nakon osam dana nisu se čuli jauci i avazi, stenjanje. Sve j utihnulo i nije bilo micanja. Ležale smo na mrtvima.

Alija je od tri mjeseca mrtvo dijete pobacila.

Kada sam se trideseti dan, a brojali smo čejreke, probudile Alija je bila mrtva.

Valjda su nju više tukli i govorili da je ustaška žena, a Alaha mi, niko od nas nije imao pojma sa ustašama i da smo mi nekog mrzili, da smo nekome zlo nanijeli i zlo mislili. Pazili se, nije moglo ljepše, sa Srbima i njihovim djevojkama. Družile se. One podji u crkvu, nema džempera...daj. Tako je vladanje bilo.

Mi tako, a oni nas, na pravdi Božijoj, u "Čavkaricu". Oni zaljuljali, oni odljuljali, a mi stradali. Šta su nam samo učinili od sela i danas me boli.

Hadžera nastavlja priču o samovolji i čamovanju u "Čavkarici" koju naziva "Jadaricom". Po Alijinoj smrti molila Boga da joj uzme život i dušu kada je svima uzeo. Plač i šutnja bio je njen svijet, a glad i žedj drugovanje sa nedaćom. Ponekad bi čobani nevesinjski, koji su tu čuvali i napasali stada, bacali komadić hljeba, ponekad korievu, često mrvicu. "Nekada sam fatala, a nekad ne ufati. Jednom mi, u hljebu, bacili živu sodu. Vako dvije file hljeba, uvezane žicom i nečim posuto. Bogami, ja založila jednom, pa i drugi put, kad glad oči nema. Popeče mi usta, otrnu jezik. Zamislila sam da su mi bacili otrov da me otruju. ja, evo, ostala i sudjeno mi da patim".

Dani su prolazili, a čavke slijetale u jamu. Lešinari su tražili otpadke mrvica. Slijetale Hadžeri i na prsa, a ona ih gonila. Glad je učinila svoje, žedj pripomogla, pa Hadžera živi kostur branila se od lešinara. "Čavke meni dolijetale na prva. mislila sam šta je sada ovo/ Došlo mi na pamet da mi dragi Alah šalje pomoć. Treći put kad mi je sletila na prsa, ja šćepaj. Uzela lijepo i odvrnula joj glavu, iščerupala je malo. Čopnula malo... Imala sam puste zube. To je meni bilo sladje nego išta, nego ikakav šerbet. kasnije, ko slano, ko pečeno. Malo čerupni, pa ostavi. Usta ispucala od žive sode, jezik i usne žive rane, a žedj navalila. Ja otkinem malo mašine, što raste po liticama jame, pa siši i pij. Tako i vode imala da me žedj ne uguši". Dani su prolazili. Sedamdeset i drugi dan Hadžera u jami tamnovala, samovala i jadovala. Sa čobanima se dovikivala i pričala. Kad čobani odu sa stadima ostajala sama i sama sa sobom pričala. Saznali neki Nevesinjci čobansku priču sa Hadžerom. Odlučili da je iz jame izvade i došli nad grotlo jame.

"I nakon toliko dana došli da me vade. Dovikivali su odozdo. Zvali me: Zejno. Nisu mi znali ime. Oni zvali, ja se odazivala. Pitali me hoću li da me izvade, a ja kažem..jok, ja sam prikrajčila ovdje, ja sam deveta bila ovdje od moje kuće i evo me ležim sa mojima i nemojte me vaditi. Bogami, došli oni drugi izjutra. Zovu jesi li smislila, a ja kažem jesam i bolje je da me pustite na miru da umrem. Pošteni smo, kažu oni. Spustili su mi fenjer i u jednoj maloj torbici hljeba, sira i mlijeka. Oni misle more Zejna jesti, a u Zejne se osušila usta, pa ni tamo ni ovamo. Na putu se ugasio fenjer i ja im kažem da ga vrate nazad slobodno. Vidi jadna Zejna i bez fenjera svoju muku. Pristala sam da me izvuku i rekla da me ne vraćaju nazad. Spustili su konop. Govore, samo se nemoj vezati oko vrata. nekako napravili kolut pa sam ja provukla ruke, ispod pazuha i svezala se. Onda su me izvukli iz jame. Alahu milostivi, skupio se narod. Neki viču: "Što ste vadili ustaškinju? Trebalo bi je ubiti". Ovi što su me izvadili: Radovanović, Tahmadžija i Hromović Djordje nisu se obazirali na to. Bio je jedanaesti mjesec. Padala je kiša sa snijegom i oni su naložili vatru. Meni se prevrnu u glavi i padoh u nesvijest. Zanebesa mi se i čini mi se opet me bacaju u jamu. Stavljkaju mi neke krpe na usta da me ne uguši zrak. Ama sami kostur sam ja bila kad su me izvukli sedamdesettreći dan iz jame. Tu smo bili satdva. Dvije žene su me pridržavale i plakale. Ponijeli su me na nosilima i prekrili dugim kaputom. Četvorica su me nosili. Bogami, daleko od "Čavkarice" - Jadarice do Bezdiža. Tu sam noćila". ...

Od Bezdiša Hadžerina ispovijest dobiva svjetlije životne tonove i tokove. Bila je u kući Radovanovića u selu Lukavac. Tamo je ostala osam dana i prilično se oporavila. Od Radovanovića Hadžera prelazi u Krnjevića na dva mjeseca košte. Preuzeće je Kundačina i pripaziti do kraja rata. Tako će preživjeti Hadžera Ćatović i pričati o tragediji nad tragedijama, o zločinu nad zločinima, o ljudima zvijerima i zajedničkoj grobnici "Čavkarici".

Živila je u Grančarevu sa sestrom. Nadživjela je muža i sa nešto boračke penzije preturala dan za danom. Prošla je kroz devet krugova pakla i ostala živa.

Dočekala je i ovaj surovi i olujni rat. Vjerovala je da se zlo ne može ponoviti. A ono se ponovilo u još težem obliku. Preko Crne Gore sa zavežljajem pobjegla je u muhadžerluk prokleti, da bi nedavno skončala u Zagrebu. Ovaj rat nije mogla preživjeti kao i mnogi drugi.

HALIDOVI ZAPISI

Halid Čomić, izdanak pravednika i revolucionar hercegovačkog podneblja nije doživio "Čarke oko Čavkarice", bezbroj tema i dilema oko ovog stratišta i "lomljenje pera": Mire Batinića, Tahira Pervana, Muhameda Filipovića, Halila Kusturice, Milorada Vujovića, Mugdima Karabega, Minje Bojanića, Smiljka Šagolja, Rasima Hurema i autora ovih redaka. Umro je u novembru 1987. godine čista obraza i vedra pogleda u sve što ga okružuje i čini čovjekom medju ljudima.

Znao je da kaže: "Mrtvoga vuka i zec preskače!" i kao da je predosjećao da će se i mrtav naći na tapetu onih koji svoje istine istresaju iz rukava. Zapise o rodnoj Fatnici, Bileći, dogadjajima i zbivanjima u bilećkom srezu je ljubomorno čuvao i držao u tajnosti do pred samu smrt kada će pozvati sina Ibra i saopštiti:

"Drži i čuvaj ovo. Nisam mogao sve reći, ali sam napisao. Ostavi svom Igoru da ga u jednom vremenu i sa jedne razumne distance objavi". Uskoro je umro i bio sahranjen uz najveće počasti. Otišao je krunski svjedok, jedini Bošnjak svjedok svih zbivanja u bilećkom kraju od 1936. do 1945. godine. Mrtav je progovorio kroz svoj rukopis o kojem će biti riječi u narednom kazivanju.

KOMUNISTA "USTAŠKI TABORNIK"

Martovsko rasulo ratne 1941., aprilski kolaps, kralj Petar sa svitom i opljačkanim blagom žuri uz Kapić brdo prema Crnoj Gori. Gačani kralja,(koji nikad nije posjetio Gacko) vide kroz oblake prašine što se diže od Havtovca preko Samobora i Kazanaca. Perini vojnici, demobilisani preko noći, u kolana i pojedinačno bauljaju istočnom Hercegovinom. Gladni, iznureni i prevareni predaju puške žiteljima gatačkih i bilećkih naselja džabe ili za komad hljeba. Gladno je i proljeće. Pusto i prazno u srcima. Niko ne zna šta se dešava i kako će se sve to završiti, odljuljati i šta se u zavrelom kotlu kuha. Zna se samo da je narod ostao i bez kralja i bez otadžbine i da zlo Hercegovinom jezdi. Halid Čomić je sanitarni podoficir u Trebinju. Ona zna šta će i kako će. Zaputiće se sa "ražnjom" /kako su mnogi pušku nazivali/ na kućni toprak, medju svoje u Fatnici, pa kud puklo da puklo. Tamo su mu i partijci iz ćelije Fatnica /čiji je sekretar bio od 1936./ pa će s njima medju narod i u agitaciju protiv rata i bratoubilaštva. Spasavaće što se spasiti može. Početak maja. Kafana kod Krnje Boriše. Partijski zadatak od Mire Popare:

"Moraš se primiti zadatka i spriječiti osvetu i medjusobno ubijanje". Konac maja. Halid imenovan direktorom poglavnika Ante Pavelića, promovišu u ustaškog tabornika na Divinu. Nadao se da će biti prestojnik opštine Divin, a ispalo je da je na dužnosti tabornika korisniji i sa mogućnošću većeg djelovanja i uticaja na stanovništvo divinske opštine.

Miris baruta širi se istočnom Hercegovinom. Rat je neizbježan a krvoproliće neminovno. "Feslije" / ustaše sa fesorima/ vode krvavo kolo po Nevesinju i Gacku. Zlo dolazi sa strane prvo sa Tonogalovim, Sudarovim i Franceticévim ustašama a onda hajdučkim družinama iz Crne Gore kojima se priklanjaju mnogi domaći Srbi sa ciljem "spašavanja srpstva". Malo je razuma, a previše ratnih huškača i bukača. Čine se zločini po Nevesinju i Gacku, a Korića jama postaje zajednička grobnica 184 žitelja Korita i mehke Grude.

Srpski žitelj se skriva u zbjegove, a muslimanski ostaje na kućnim ognjištima smatrajući da će ga nevolja mimoići, jer nikome nije kriv i zlo učinio.

Dolazi i naredba o sakupljanju oružja. Sabirno mjesto je ustaška postaja na Divnu čiji je Halid "tabornik". Patrole krstare po selima. Plijen je mršav, a "mrzlog oružja" malo. Skupljeno 7 pušaka i 40 metaka. Bilo i sabotaža u vadjenju baruta iz čaura i predaji "ćoraka". Halid bilježi:

"Jovan Krstov, iz Devidovića se prevario pa dao zdravu pušku". Dolazi i do prvih ubistava. Nedužnog čobančeta kod ovaca ubija neki Glušac. Pravda se da je mislio kako će biti ubijen od djeteta koje je imalo pušku. Lagao je taj ubica jer je kod čobančeta nadjena samo torba sa čankom kajmaka i užinom. Avdići bili spremni na osvetu, a Halid spriječio da se zlo ne širi i ne zauzme maha medju komšijama koji su do jučer dijelili dobro i zlo i kumstva činili. Kumstva nestaju kao pjena od sapunice. Kumovi zazirali jedni od drugih, a kult komšiluka niko više nije njegovao. Kako bi to više vjerovao "Vlah" "Turčinu", a "Turčin" "Vlahu" kad su prsti na obaraču i samo treba povući obarač i biti junak na megdanu.

Poslije Korita Krešo Tonogal kreće u krvavu hajku na bilećke Srbe. Poručuje gradonačelniku Mušoviću da mu za doručak pripremi 18 Srba. Imam Omer Krečinić upoznava Halida o Krešinoj poruci. Halid se konsultira sa Mušovićem koji je kategoričan:

"Nećemo klanja. Eto im Njemačke, pa neka to sredjuje!" Bileća počinje krvariti. Ubijeni su Arif Babović i Mustafa Arnautović od strane Srba.

Doglavnik Hakija Hadžić i propagator profesor Alija Šuljak poručuju bilećkim Muslimanima: "Braćo, osvetite Arifa Babovića i Mustafu Arnautovića. Kucnuo je naš čas osvete!"

Risto Milošević, učitelj iz Gacka poručuje: "Na Mekoj Grudi uhvaćeno 62 žitelja srpske nacionalnosti. Čeka ih Korićka jama".

Grupa žitelja Plane, Halid Čomić, Sajto Bajramović, Arif Avdić i drugi zalažu se, kod prestojnika Marka Šakića, za puštanje srpskog življa i u namjerama potpuno uspijevaju.

Sa onih 18 Srba za Krešin doručak cifra spašenih Srba od sigurne smrti iznosi 80. Muslimani nesebično spašavaju Srbe i ne misleći da će im "zahvalnost" biti uzvraćena istrebljenjem i iseljenjem sa vjekovnih prostora i zatiranjem muslimanskog življa na ovim područjima.

OLUJNI OBLACI I NAD RUDINAMA

Prolazilo je tjeskobno i bremenito vrijeme. Stogovi su se sadijevali, duhan zarudio, klasje padine i guvna "zaposjelo". Čekala se vršidba i punjenje hambara žutozlatnim zrnevljem. Odmicao polako avgust, a glava bila u torbi. Ratovalo se, umjesto povjetarca, Divin i okolina sela zapuhao je zadah paljevine i miris baruta. Ustanici, ustvari četnici, pod kokardom i sa zvijezdom petokrakom odigrali su krvavo kolo na Plani i u smrt poslali 60 žitelja Bošnjaka svih dobi i uzrasta. Na redu je bila Fatnica sa okolnim selima. Nemili dogadjaji teku poput trake. Smjenjuju se filmskom brzinom. Ustanici sa crnogorskim banditima napadaju i postaju u Divinu. Naum je da poslije zauzimanja postaje krenu na nezaštićene muslimanske stanovnike i pokore ga milom ili silom. Berkovići doživljavaju masakr. Ustaše ubijaju srpski živalj i kreću prema Fatnici i Divinu. Predvodi ih Žuna. Halid ga zaustavlja na mostu u Fatnici i vraća odakle je i došao. Još jedanput spriječen je napad na Srbe fatničke kotline i Divina. Odbranjena je i postaja u Divinu i tu su ustanici ostali praznih šaka i praznih pušaka. Ubijati nisu mogli, a za plijen nije im pružena prilika. Ipak, Halid će imati teškoća zbog zaustavljanja Žuninih ustaša i sprečavanju krvoprolića. Pozvaće ga u Bileću pukovnik Aganović, a saslušanje će izvršiti bojnik Jagić, natporučnik Nalis i profesor Zajko Jaganjac u svojstvu zapisničara. Halid se neće dati: "Svi vi, sa Aganovićem na čelu, ne možete mi ništa. Mene je postavio poglavnik i čik vam majci..." "Ustaški tabornik" vratiće se u Divin i primati dojave od Mire Popare, kome je vjerovao, o burnim dogadjajima i opasnostima koje vrebaju muslimanskom narodu Divina, Fatnice i okolnih sela i zaselaka. Prosudiće da se obruč steže i da se narod nalazi u klopci iz koje treba tražiti hitan izlaz. Jedina veza Tripo Šarenac javljao se povremeno i sve se svodilo na zaključak da su Bošnjaci prepušteni sami sebi i svojoj ukletoj sudbini. Oružja za odbranu nije bilo. Predložiće da se sastane u Fatnici srpska i muslimanska omladina i da mladost spriječi ustanike i one pridružene da se zlo spriječi, da pokolja i besčašća ne bude. Prevariće se u očekivanjima. Do sastanka neće doći. Izgovor je da se Srbi boje ustaša, a od ustaša u Fatnici i na Divinu ni traga ni glasa nije bilo.

Put preko Bijelih Rudina /potez prema Bileći/ bio je rizičan. Tamo su već bili banditi koji su na Plani izvršili pokolj i čekali nove kolone izbjeglica. Ni prema Berkovićima se takodje nije moglo. Tamo su "osvetnici" za Berkoviće. Čekati, ipak, na kućnom pragu nije nikakvo rješenje, a krenuti preko brda prema Gacku bilo je neizvodljivo, jer je sve vrvjelo od ustanika i komita spremnih na odmazdu za Korićku jamu i gatačka stratišta Srba. Havtovac je bio pouka. Tamo su ustanici učinili junski masakr nad 32 nevinih. Traži se izlaz iz bezizlaza.

Savu Beloviću šalje Miro Popara zahtjev da obezbjedi put Fatnica-Berkovići-Stolac i da pod stražom provede narod na bezbjednije mjesto. Traži se put spasa, izlaz iz labirinta. Kurir, upućen Savi Beloviću, ne stiže na odredište. Kruže priče da je vraćen odmah po izlasku iz Fatnice, šalju lažna obećanja raspamećenoj čeljadi. Odlučuje se da jedan vod od ustanika sa Vojom Vujovićem prati kolonu izbjeglica do Stoca. Računa se i na Savu Belovića da će od Berkovića pojačati broj pratioca. Pratnja od dvadeset momaka zvanih ustanika sa puškama. "Jadna majko, jadnijih svatova" zaključiše vidjeniji Fatničani na sastanku koji je uslijedio neposredno pred polazak na put smrti.

Narod podijeljen u stavovima. Jedni bi preko Bijele Rudine za Bileću, a drugi za Stolac. Nurko Ćamil, koji je izbjegao sigurnu smrt, čiju su ženu ranili, a dijete ubili, upozorava: "Halide Čomiću, čekaj i vidjećeš šta ćeš dočekati. Ja sam vidio šta oni rade!"

Za Nurkom kreće jedna manja grupa put Bileće. Većina se opredjeljuje za put prema Stocu.

Dvadesetšesti avgust biće posljednji dan ove šarene kolone, sa zavežljajima, u Fatnici i okolnim mjestima.

Skončaće u jami "Čavkarica", a iz jame povratka nema.

LEŠINARI SE VRAĆAJU

Sprega koljača i silnika sa "Čavkarice" /domaće komšije, ustanici i crnogorski banditi/ vratiće se sa stratišta na ognjišta žrtava da ušićare na tudjoj smrti i muci, da opljačkaju neopljačkano, da zapale ne zapaljeno, da pitominu pustoše i paklom učine.

Hadžera i Alija će ostati u tami "Čavkarice" da oplakuju zlu sudbinu nad mrtvim tijelima svojih najdražih i najbližih, a Halid Čomić će biti očevidac pustošenja, ubistava i pljačke. Zapisaće:

"Napisao sam i molio Savu Bjelovića da sprovede narod do Stoca pod jakim stražama. Očekivao sam pomoć pratiocima Voje Vujovića, a eto šta se desi. Vjerovao sam i Miri, a on mi kaže šta se može, to je Revolucija... Pričaju da su Crnogorci oteli narod, razoružali pratnju i izvršili zločin. Sve su to poluistine i gole laži. Malo je Crnogoraca bilo na jami. To je grozno djelo komšija. I danas me duša boli kad pomislim kako su nas prevarili. Pripremali su se za našu propast, za klanje i silovanje".

OD PEĆINE DO "LUDILA"

Noć uoči polaska stanovništva za Stolac Halida pozvaše ustanici na Divin. Poziv donosi Krstinja Vuković. Prevara. U obližnjoj ljuti čeka ga Mihajlo Laličević, kum Nikola Zvijer i srpska vojska. Na kapama uglavnom kokarde. Halid piše:

"Vidim da sam prevaren i na pamet mi pade Ćamil Nurko. Prilazi mi Božo Pezer sa puškom na gotovs i viče: "Čuj ti, ustaški zlikovče, majku ti j... svu si moju braću bacio u jamu, a ja ću tebe".

Brani me stari Lale Šakota i okreće štap prema Boži, ali ga sprečava Todor Zvijer koji će: "Braćo, sve što je tursko da pane pred nama, a što ne pane pred nama, ima da padne pod nama. Ni tursko uvo nema da ostane, ni kuća uzgor, ni balinče u bešici, ni tele u kravi, ni grob u travi..." Miro sjedi pod obližnjom dubom. Prilazim Šakoti sa Milanom Čubrilom i pitam šta je ovo i na što ovo liči, a on će: "Revolucija, stari moj!" Milanu Šakoti, Tripu i Dušanu Šarencu stiže naredjenje da me spasu". Prevaren i ponižen Halid dolazi sebi. Kakva Revolucija i komunistička ideologija, kakva sloga i bratstvo, kakve priče...

Postoji samo jedno gorko Halidovo saznanje koje se svodi na MIRO JE SPASAVAO SRPSTVO.

Iščitavamo Halidove zapise i bilježimo: Zatvorili su me u jednu pećinu i tu sam prenoćio. Sutradan su otišli Šarenci a ostao je samo Milan Šakota. Pitao me da li ga se bojim i usput dodao: "Samo preko mene mrtvog te mogu ubiti. Taj nesretni narod je zbijen na jedno mjesto i oko njega su straže. Ponekog i ubiju. Kad se ovo završi i očisti, onda ćemo na Kulu Fazlagiža".

Tako je istina o sudbini Fatničana i Rudinjana došla do Halida. Usput je saznao o tragediji na Dječu, a bio je očevidac ubistva Halila Telarevića. Rekao mu Jovan Ilić Gvozden da zakolje i ispeče ovna na ražnju, a on će platiti. Kada je sve bilo gotovo, Gvozden zakolje Halila i kaže: "Ovako se vrše dva klanja odjednom!"

Zaklali i Nazifa Zeću. Jefto Milošević pretovara konja opljačkanom imovinom Pervana. Uzalud konja bije Milošević, uzalud se smije pljačkaš Mato Šarenac Miloševiću kad tudja muka neće od svog mučenika na tudju trpezu. Anto Bjeletić, jugoslovenski oficir i zlikovac okitio se kokardom. Na konju Omera Ovčine odgoni duhan Bajra Ovčine i pokazuje četnicima kako je duhan žut kao dukat. Dok Ante pljačka i odgoni duhan "za vojsku i Crnu Goru", Simo Eraković i Sava Vujović pripremaju likvidaciju Halida. Mole Antu: "Ubij Alida muktara kako ti časti i poštenja junačkog. Ima dobar vrat za klanje!"

Bjelatić ne pristaje, ali pristaje mladi četnik koji natjera Halida da skine opanke i zlatni sat sa lancem: "Bolje da ti skinem opanke živom, jer će ti drugi skinuti mrtvom!"

Trpi Halid torture "Mirine revolucije" dok Sava Vujović i Simo Eraković tragaju za Halidovom suprugom i dvoje maloljetne djece. Dok krvoloci ručaju tudju muku i znoj i obimno zalijevaju alkoholom, dolazi zadihana komšinica Andja Radovanović i saopštava Šakoti da Dušan Bjelica i Simo Eraković namjeravaju zaklati Halidovicu sa djecom. Spašava ih Milan Šakota ispod noža, a uz pomoć Uroša Vukoje Halidova žena sa djecom biva prebačena u Bileću kod Halidove majke Haske. I Halid će potražiti spas iz pećine. Iskrašće se i neprimjećen, preko obližnjeg groblja, požuriti prema Bileći. Za njim će biti raspisana potjernica, a broj hajkača na "Alidovu glavu" biće brojan i uporan u traganju.

SMRTNA PRESUDA

Skrivao se Halid neko vrijeme kod majke Haske i punice. Brojao je dane kada će smrknuti, a kada živ osvanuti. Partija mu ušla u krv. Sa Markom Albijanićem, Hakom Selimovićem, Žarkom Glogovcem, Jovom Salatićem radiće na oživljavanju i organizovanju partijske ćelije. Dojučerašnji "ustaški tabornik" priključiće se Osmoj satniji i biti crna ovca medju vukovima poglavnika soldateske. Saslušavajući ga oružnik Cigić, Huso Kruševljanin, Nalis i Smolčić i proglasiti nepoželjnim za hrvatsku vojsku. Huso će mu javno prijetiti vješanjem na dud i skinuti do gola. Zahvaljujući Mušanu Avdiću, Halid se vraća do puničine kuće i tu će se pritajiti. Punica će primijetiti zeta golaća, ući u kuću i saopštiti Halidovoj supruzi:

"Fatima, jado moja! Eno ti Halida pred štalom čiplak gola. Poludio!" Poslije ovog "ludila" Halidu neće biti mjesta u Bileći. Sa Markom Albijanićem, Žarkom Glogovcem, Hakom Selimovićem i drugim zaputiće se put Lastve radi priključenja Operativnom štabu. Do Lastve će otići vezani u žicu gdje će ih dočekati dobrodošlica:

"Vidi, ova banda nosi petokrake! Skidajte, majku im banditsku!" Stanko Bobić, sekretar, Petar Drapšin, komandant, Miro Popara, komesar i Radovan Papić, član Operativnog štaba odrezaće im kazne za izdaju Revolucije i neizvršavanje zadataka. Halid nije htio da ubije bilećkog imama Arnautovića po partijskom zadatku Mire Popare. Nije mu se ubijalo poštenog i uglednog Bilećanina koji ni mrava zla nije nanio. Kazna će glasiti na smrt strijeljanjem uslovno na godinu dana, isključenje iz partije i zabranu nošenja petokrake. "Otpadnik od revolucije", "ustaški tabornik" Halid Čomić shvatiće da je njegova uloga završena pojavom ustanika i istrebljenjem Bošnjaka sa područja divinske opštine. To gorko saznanje nosiće u sebi cijelog života i kao tajnu punih 48 godina. Umrijeće neutješen i razuvjeren da je sve bilo prevara i obmana, rak rana neprebolna sa poukom da je vjerovanje u partiju i revoluciju bila ludo radovanje. Odbaciće i svoje prijatelje "komuniste". Rijetko će sa njima biti u kontaktu izuzev sa Radovanom Pepićem kojemu je vjerovao i bio iskren prijatelj do kraja života. Vjerovao je da za istinu nikad nije kasno. A, istinu je, putem zapisa, ostavio užoj porodici kao amanet da je objelodane. Zahvaljujući Halidovom sinu Ibru Čomiću istina se predočava čitaocima sa porukom i poukom da od rata gorog ljudskog pokora i pokolja nema i ne može biti.

....

SUDIONICE GOVORE

Iz obimnog zbornika "SJEĆANJE BORACA STOLAČKOG KRAJA" pod naslovom "Izmedju Stoca i Bileće" poslužićemo se samo izjavama očevidaca i sudionika ove golgote i tragedije nezabilježene u analima stradanja jednog naroda.

Branko Popadić: /str. 214/

"Prema sjećanjima Halida Čomića, Voja Vujovića i drugih okupljeno muslimansko stanovništvo zahtijevalo je od Mire Popare da nešto preduzme u njihovu zaštitu. Dogovoreno je sa komandirom Davidovićke ustaničke čete da se za obezbjedjenje i pratnju na putu za Stolac odredi vod najpouzdanijih boraca od 20 boraca iz Gornjih Davidovića. Komandir ovog voda bio je Vojo Vujović. Vodje pljačkaških grupa još su bili angažovani na sakupljanju, podjeli i transportu opljačkane imovine, pa se smatralo da će pratnja proći bez ikakvih incidenata. Pokret se odvijao normalno sve do Bijeljana gdje kolonu sustižu razbojnici i družine Bjeletića, Lalića i ostalih inicijatora bratoubilačke borbe. Pošto pratnja zbog malobrojnosti nije bila u mogućnosti da se odupre razbojnicima i silnicima pratioci su se vratili kućama, a silnici preuzeli ulogu pratilaca".

Branko Kojović je posmatrao tužnu i šarenu kolonu sa zavežljajima pri ulasku u Berkoviće:

"Taj siroti narod, pretežno žene, djeca i poneki stariji čovjek, djelovali su preplašeno i zbunjeno. Kolonu je pratio preko 40 ustanika, a više od polovine bili su obučeni u vojničke i žandarske uniforme. Čuli su se povici" "Dosta je proliveno nevine krvi u Berkovićima!" Formirala su se dva tabora. Jedni su bili za osvetu, a drugi se protivili tim namjerama. Za osvetu i fizičko uništenje bili su, pored onih iz pratnje, mještani Vjeko i Panto Djurić, Kojović Luka, Vlado G. Dedijer, Dušan Ivković, Vlado Radan, Jovan Stanić /Gvozden/ i mnogi drugi. Zatvorili su ih u dvorište i prostorije žandarmerijske kasarne. Na zvjerski način su likvidirali Meha Dedovića, Murata Pervana, Husa Telarevića, Šabana Zečića i druge /ukupno 9 muškaraca, žena i jedno dijete/. Pobijeni su drvenim kolcem u koga je bio ukucan gvozdeni klin, a zatim bačeni u septičku jamu."

Vezirka Bajramović se nalazila medju stradaknicima noseći u naručju dvogodišnje dijete:

"Do Berkovića je u pratnji bilo oko 40 Crnogoraca, a ovdje /Berkpovići/ ih je došlo još toliko. Kad su nas strpali u Kasarnu, vodili su žene i djevojke u jednu prostoriju i tamo ih saslušavali /čitaj silovali/. Inače, sve su pretresali, oduzimali novac, zlatninu i ostali nakit. Sutradan su nas potjerali na Trusinu. Mnogima je bilo jasno da će nas negdje u brdima pobiti. Noseći dijete, zanemogla sam i ostala na začelju. Zamolila sam dvojicu mladića da me puste i da se vratim kući. Vezirka se vraćala kroz Hatelje. Svratila je na česmu da dijete napoji vodom. Posmatrala su je dva čovjeka u žandarskim uniformama, prišli i odveli je starješini. Poslije "saslušanja" krenula je par koraka i čula pucnjeve. Onesvijestila se od jakog bola. Kasno popodne došla su dva čovjeka da je sahrane. Nosili su ašove i zaprepastili se da je još živa. Zakopali su dijete koje je poginulo u krilu, a nju, sa prelomom noge u koljenu, u sumrak prebacili u Milaviće kod Kašikovića i Popadića. Tu će ostati oko mjesec dana, a onda se prebacila u Bileću. Zbog bolesti prebaciće je u Dubrovnik. Krajem 1941. godine rodila je muško dijete. Saznaće i imena ljudi koji su je prebacili u Milavića i spasili od sigurne smrti. Bili su to Milan Kundačina i Milan Stanić iz Hatelja. I medju kukoljem ipak je bilo ljudi.

/Stradanje bilećkih muslimana str. 216/.

...

Izuzetno je značajno i pisanje generala Asima Pervana, očevica krvave stvarnosti u opštini Divin i na području bilećkog sreza koji će ostati živ zahvaljujući majci Mire Popare koja će ga sakriti pod posteljinu u trenutku premetačine kuće od strane četnika u potrazi za Asimom. "Neposredno poslije likvidacije Plane uslijedila je tragedija muslimanskog stanovništva koje je još ostalo. Razni šovinistički i pljačkaški elementi odmah su počeli sa pljačkom, paljenjem i ubijanjem po muslimanskim selima. Tako je na Dječu, na Orahovicama, u Kalcu i u Fatnici ubijeno 37 ljudi, žena i djece prilikom pljačkanja i vršenja raznih naoružanih bandi. Na putu od Divana do Berkoviša, oko nemoćne kolone žena, djece i ljudi okupljali su se nitkovi sa raznih strana i prijetnjom potisnuli malobrojnu pratnju ljudi koji su pratili ovaj narod. Na Berkovićima je ubijeno nekoliko ljudi i pobacano u septičku jamu, a svi ostali /oko 375/ odvedeni su prema Trusini, gdje su masakrirani i pobacani u jamu "Čatkovica". Tu kobnu smrt ovog naroda preživjela je jedna djevojka Hadžera Ćatović".

REZIME

Krunski svjedoci, svako iz svog ugla i na svoj način, iznijeli su sumorne priče o "Čavkarici". "Čavkarica" osta u bespuću sa svojim žrtvama. Zabetonirana i nepristupačna da bi sakrila tajnu o broju nevino pobijenih ljudi, žena i djece cijelog ovog područja. Ostao je i Halidov zapis. Zapis tragične ličnosti tzv. revolucije, ostao je bol, tamna mrlja, sjena i šutnja. Ostala stupica u koju je nesvjesno upao vjerujući ljudima "komunistima" na riječ. Ostalo sjećanje na Haku Selimovića koga baciše u jamu "Viduša". Ostalo sjećanje na Hakinog brata Sejfudina koji doživi sličnu sudbinu. Sjećao se sestre u "Čavkarici". Nadali se pravdi i pravednosti, a život im donio najveću nepravdu. Poslao ih u smrt. Ostalo je i predostrožnost da se zlo može ponoviti. Pred samu smrt pozvao je sina koji je osunetio dijete. Tražio je razlog. Objašnjeno mu je da unuk dobio fimozu. Rezonovao Halid: "Nije zbog sunećenja. Znaš li ti koliko je Muslimana izgubilo život nakon što im je rečeno: - Skini gaće!" "Neće valjda opet" - govorio je sin.

"Nikad se ne zna" - odgovorio mu je Halid.

A znalo se da zlo hoda zemljom i hvata krupne korake na Kosovu. Tamo je bilo "ugroženo srpstvo" i Albancima se prijetilo odmazdom ukoliko krvio pogledaju Srbina i pobratima Crnogorca. Znalo se da će rata biti, a kada i u kom obliku i gdje to ni Halid nije mogao predvidjeti. Nažalost, njegove su se strepnje obistinile.

Opet smo u ratu. Nastaju nove "Čavkarice".

...

LJUBINJE: OPUSTJELA "SERDAREVIĆA MAHALA"

Predratno Ljubinje, na putu Stolac-Trebinje, bijaše ni grad ni selo. Oveća varošica, poljoprivredni kraj sa prostorom od 326 kvadratnih kilometara i dvadesetak naselja u kojima su obitovale Srbi, Hrvati i Bošnjaci-Muslimani. U čaršiji Bakšići, Berberovići, Gubeljići i Žustre bijahu najbrojniji. Živjeli su u slozi sa Vidjenima, Ljubovićima, Gatačkićima, Gvozdenovićima. Svadbiše i udavaše, ženiše i džumbuse zajedničke praviše, pa sa rahatlukom, merakom i merhametlukom življeše. Nikom zla ni pomislili nisu, a kamo li da nekom nešto nažao učine. Svako se svojim vratima zatvarao, svoju brigu brinuo, komšiju pazio, svoju gibiru imao. Došao rat i na ovaj prostor. Krvarila Plana i Fatnica, ogrijele ustaše i četnici /svako u svom zločinačkom pravcu/ "radile" jame i kame.

Ratne 1942. godine zlo stupilo i na pragove Bošnjaka. Čim su se povukli Italijani, došle bradonje i zametnule krvno kolo. Jama im bila omiljena stratište i zajednička grobnica Bošnjaka. Ako nije bilo jame u ljutom hercegovačkom kršu, birali su septičke. Sakupili djecu, djevojke u pupoljku mladosti, žene i muškarce pa pravac u jamu. U koloni smrti koračali; Bakšić Fatima, Sulejman, Šaćira, Fadila, Hata, Enver, Munevera, Esma, Pašana, Asim, Begana i Fatima "Asimova". Na putu smrti ih pratili. Berberović Ziba, Husema, Šemzija, Gubelić Saila, Hamida, Evlija, Žustra Munta, Fatima, Emina, Avdo, Hadžera, Ajkuna. Smrtnicima se pridružili Vidjen Džeha, Gatačkić Mejra, Grozdanić Pemba, Serdarević Hajra, Ljubović Hatidža.

Desetoro djece do 13 godina starosti za ruke su u smrt vodjeni. Najmladji Fadil Bakšić nije znao. Mislilo dijete da ga majka nosi u šetnju. Gubelić Ajkuna imala je 70 godina. Proklinjala dan kada je svijet ugledala i zlotvore pogledom strijeljala.

Četnici su u jamu bacili tridesetjednog poluživog. Vratili su se da opljačkaju "turske kuće", da utjeraju stoku u svoj tor i zemlju zaposjednu. Plamen je progutao sve što je bilo muslimansko. Opustjela "Serdarevićeva mahala".

No smrti nema do sudnjeg dana. Nekima je bilo sudjeno da žive. Krajnjim naporom izvukli su iz jame i pukim slučajem ostali u životu: Bakšić Fatima, Sulejman, Enver i Begana, Žustra Munta i Fatima.

Ostalih 26 stradalnika drugovaće u zajedničkoj grobnici. Odmah poslije tragedije Bakšić Sulejman, Asim i Enver potražili su put spasa. Naći će ga u Sarajevu gdje su skrasili do kraja rata. Zločinac se uvijek vraća na mjesto zločina da žrtvu dokusuri, da tragove zločina zatre. Saznaće da su tri Bakšića u Sarajevu, pronaći Sulejmana Bakšića, odvesti u nepoznatom pravcu i likvidirati. Za njegovu sudbinu se nikad nije doznalo.

Ostaće Bakšić Begana kao svjedok tragedije da ispriča istinu o zločinima četnika nad Bošnjacima Ljubinja.

Umrla je 1984. godine sa čvrstim uvjerenjem da oprez nikada nije na odmet pogotovo kad se radi o "komšijama jagnjećeg izgleda, a vučijih zuba." Smatrala je iluzornim onu: "Brat je mio, koje vjere bio". Tantalove muke u jami i smrt onih koji su samo dobro znali i dobrotu njegovali naučili su je da bude oprezna do kraja života.

...

STOLAC: KRVAVA JULSKA HRONIKA

Dubravska visoravan. Orašje i Rotimlja su jedno, samo što je Orašje mahala Rotimlje u kome žive ugledni domaćini čija se sluša i poštuje. Rotimljani su slušali šta kažu Orašani, onda išli njihovim primjerom i putem. Složno selo Rotimlja. Sijela na pretek, svadbi povremeno, a veselja uvijek. U svatove se išlo sa barjakom, pa Orašje bilo poznato po svatovskim barjaktarima i ratnim. Ratni vihor zahvatio je i dubravsku visoravan. Došao i u Orašje u znaku ustaškog orgijanja. Ustaški ološ se okomio na oraške Srbe i učinio zločin nad Pudarima i Šotrama. Do septembra 1942. ustaše su vedrili i oblačili Orašjem, a teror su provodili i nad muslimanskim življem, posebno muškarcima koji se nisu odazivali u poglavnikovu bojnu. Od septembra dolaze partizani u Orašje sa Dušanom Brstinom i Enesom Šabancem. Žive Dubrava, Rotmilja i Orašje u miru. Četničko-italijanska vlast okončaće se maja 1993. Smjeniće je ustaško-njemačka i donijeti zlo i nemir u svaku kuću, medju ljude, na prostor Dubrava. Advokat Jakiša Milković, župan iz Stoca, javio je ustašama i oružnicima da se u Orašju nalaze partizani. Kaznena ekspedicija 7.SS divizije "Princ Eugen" kreće u krvavi pohod i zatiče ljude kako mirno rade svakodnevni posao beru duhan, pripremaju ogrijev, snopove žita za vršidbu. Dvanaestog jula 1943. godine iza ograda i vrtova, iz svih pravaca opkoljenog sela niču kao iz zemlje švapski egzekutori i lovci na glave nedužnih. Vode civile na sabirno mjesto. Nasrću na kuće, obijaju vrata, izgone izbezumljenu čeljad. Orašje i Rotimlja krvare.

Samo za tri sata život je zamijenila smrt. Ubijeni su: PALATA Ahmet, Zejna, Huso, Zulka, Hamid, Ibro, Zejna, Ekrem, Muhan, Salko, Smajo, Šaćira, Omer, Fata, Hata, Hasan, Dervo, Ramizam Djusa, Šemsa, Muniba, DŽOKLO Salko, Ajiša, Hasan, Hata, Zineta, Velija, Habiba, Hasiba, Avdo, ibro, Munira, Šućrija, Šefika, Dženka, Abdurahman, Ajna, Mustafa, Hamid, BUCMAN Hata, Meho, Fata, ibro, Zejna, Hasan, Alija, Fata /Alije/, Ibro, Hana, Mujo /Ahmetov/, PEHLIĆ Mujo, Fata, Djulsa, Huso, Hasan, Saja, Hade, Emina, Šerif, Husaković Ahmet, Bjelovac /Muje/ Omer, Obradović Marijan.

Šesdesetšest Bošnjaka-muslimana, četiri Srbina i jedan Hrvat ostaće u otkosima smrti pod dejstvom ubojitih "šaraca zločinaca.

U ognju zapaljenih kuća izgorjeće 22 stradalnika, a ubice će lišiti života i 21 dijete ispod 14 godina starosti. U Mostaru će, 13. jula osvanuti oglas SS otsjeka: "Partizanska banda u jakosti 28 bandita koja se nalazila u šumi izmedju Koritnika i Rotimlje /15 kilometara južno od Mostara /opkoljena je i uništena 12. srpnja 1943. godine. Ovu bandu su pomagali stanovnici mjesta Orašja. Mjesto je radi toga za odmazdu sa svim stanovništvom potpuno uništeno. Poziva se stanovništvo da se ne izlaže opasnosti vlastitog uništenja time što trpi ili pak pomaže bandite..." Iz grotla smrti i kandži zločinaca istrgao se Pehlić Muje Ahmet bježeći kroz kišu kuršuma prema selu Zekovina. "Kroz šumu sam stigao na Zekovinu kod Mehe Džokle i njegovih sinova. "Ispričao sam im kako i kuda sam bježao. Meho mi je rukom pokazao veliku njemačku vojsku kod džamije i drugu na vrelu Rotin. Uputio me da idem podno Rotimskoga polja, pravo u selo, i da ne govorim da sam sa Orašja ako me Nijemci ponovo uhvate. Ubrzo sam otišao kod naših rodjaka Pehlića. Stigao je i Bajro Meškić i dvije Palatine sestre Tidža /bila je skojevka/ i Fata. Taj dan su žele žito kod Bajre. Odatle sam gledao Orašje kao na dlanu. Orašje gori. Pričao sam im kako je bilo. Narod je došao sa njiva ili je odveden usput. Odlučio sam da odmah odem u Orašje i da vidim ima li ko živ. Sestra Fata bila je mrtva u sobi zajedno s ocem. I svi ostali bili su mrtvi po kućama koje nisu izgorjele. Našli smo ranjenu Eminu Palatu i pomogli joj. Bila je ranjena i Aiša Džoklo. Kasnije je umrla.

Tog strašnog jutra, 12. jula 1943., stradalo je junačko Orašje, u vremenu od 7 do 10 sati, u plamenu, ogrezlo u krvi, mučki je pobijeno njegovo stanovništvo, bez milosti i nad nejači u bešikama, i nad starcima i tek stasalim djevojkama".

...

Treba li šta dodati ovoj izjavi preživjelog Pehlić Ahmeta. Šutnja je najbolji odgovor.

Nema riječi da se iskaže sva svirepost pripadnika zloglasne i po zlu čuvene divizije "Princ Eugen".

...

DREŽNICA KOD MOSTARA: PAKAO U KAMENU

Samo dvadesetak kilometara od Mostara prema Jablanici, prugom što se kao zmija kamenjarka proteže uz zelenooku Neretvu, smješteno je drvena Drežnica koju dijele na onu Donju, tik uz prugu, i Gornju u koju je moguće stići samo seoskom džadom kamenom kaldrmisanom.

Rat ni Drežnicu nije poštedio i žitelje ostavio na miru.

Zarudila jesen 1942. godine. Ono malo ljetine sabrano u hambare, duhan obran i pobran, pa ima i krdže i dukata na ljesama. Nema veselja. Ljetina "mršava", ali zima neće biti "gladna". "Preturiće se još jedna godina dok proljeće dodje, ako se preturi preko glave rat" - pričao je jedan od Elezovića. Treći oktobar 1942. Na malu željezničku stanicu, iz pravca Mostara, stiže gatačka četnička ordija i orgija Marka Popovića i popa Radojice Perišića. Neposredno po izlasku iz voza prelaze na "posao" ubijajući šest ljudi koji su se tu slučajno zatekli u društvu sa jednim domobranom. Domobrana su bacili u Neretvu, pa produžili put Donje Drežnice ubivši 17 i ranivši šest mještana. Što nije stigao metak u bjegstvu stigla je kama. Klanje je vršeno po kućama. Poslije pokolja prišli su paljenju kuća. Prvo su zapalili kuću Alije Elezovića i trgovinu koja se nalazila u kući, zatim općinu, šumarsku kuću, župni stan, osnovnu školu. Tridesetosam kuća i gospodarskih objekata pretvoreno je u prah i pepeo, u zgarišta.

Uz paljenje domova išla je i uobičajena pljačka svega do čega se moglo doći. Konje i svu krupnu stoku četnici su odveli: Opljačkano je, uništeno i popaljeno sve do čega su četnici došli i što su mogli uništiti. Ni Gornja Drežnica nije bolje prošla. Opustošena je, a 45 mještana je ubijeno i zaklano.

Krvavi bilans četničke najezde iznosio je 67 žrtava, a medju ubijenim su: MUŠIĆ Salko i Alija, Omerović Omer i Zila, Bobić Fata, Mušić Bajro, Muharem i Mumin, Selim Lulić, Čerić Mujo, Omerović /Mašo/ Omer. Akcijom ubijanja, pljačke i paljenje je rukovodio krvoločni Jevdjević, a ravnatelj redarstva na području postaje Sjenčine Roko, umjesto da zaštiti muslimanski i hrvatski živalj Drežnice, šalje izvještaj u Zagreb, 16.10.1942., Vrhovnoj žandarmerijskoj komandi:

"Dana 4. listopada t.g. četnički vodja Jevdjević došao je samo vozom u pratnji italijanskog časnika na čeljezničku postaju Drežnica. Tu su zatekli 1.600 četnika. Jevdjević je četnicima održao govor u kojem je izričito rekao:

"Mi braćo, četnici pošli smo uništiti partizane, a sa ustašama ćemo lako. Četnici su klicali da živi Kralj Petar i Velika Srbija". Poslije njegovog govora četnici su nastavili sa ubijanjem i pljačkanjem mirnog stanovništva uzduž Drežnice. Dalje je nepoznato šta je gore učinjeno, jer niko nedolazi niti ide u Drežnicu. Poginule niko ne zakopava, strašno zaudara. Dana 5. listopada četnici su otišli u tri pravca. Grupa od 80 četnika otišla je put Vrdi, drugih 500

četnika otišli su u Drežnicu, a treći uz brežuljak greben, Ljetinac, Petralj i Čvrsnicu i tamo dolje njih oko 300, svi naoružani do zuba, pucajući i paleći kuće, pojate, sijena i grmove".

Tako, sa zakašnjenjem od deset dana, hladnokrvno izvještava Zagreb upravitelj redarstva Roko, pod brojem J.S. 2360/tajno, kao da smrt i pustoš nije ništa. Njemu zaudaraju leševi koje niko ne pokopava, koje je svjesno posao u smrt ne mrdnuvši ni prstom da se nedužno i nevino stanovništvo zaštiti ili upozori na opasnost koja dolazi, da bježe glavom bez obzira u gudure Čvrsnice.

Očito, zlikovačka sprega okupatora i domaćih izdajnika /Italijani-ustaše-četnici/ na primjeru Drežnice funkcionisala je besprijekorno. I zamjenik zapovjednika, pukovnik Aganović, poslaće izvješće i zamoliti Zagreb.

"Naslov molim za žurno posredovanje kod italijanskih vlasti, da se četnicima omogući dalja djelatnost, jer ako sa ovim dalje nastave prijeti opasnost potpunog uništenja našeg pučanstva".

Očito, Roko i Aganović svojim "izvješćima" brane i brinu o pučanstvu. Njihova savjest je mirna baš kao što su mirni i spokojni oni koje u smrt poslaše.

...

PROZORSKA GOLGOTA

U Prozoru se ponovila Drežnica. Isti akteri, identičan scenarij samo broj žrtava daleko veći i bolniji. U poznatoj operaciji "Alfa" Ministarstvu oružanih snaga u Zagrebu, pod brojem 1120 /tajno, Oružnička postaja u Prozoru šalje izvješće potpisnika Ilije Alvira, zapovjednika postaje i glavnostožernog bojnika Meoslavića:

"U prigibu dostavlja se iskaz ubijenog, opljačkanog i popaljenog mirnog hrvatskog pučanstva od strane četnika koji su u sastavu savezničkih italijanskih kolona vršili operacije tobožnjeg čišćenja na području Prozor-G. Vakuf u vremenu od 7. do 24. listopada 1942.g.

Iz priloženog se vidi, da je ubijeno 630 mirnih hrvatskih osoba i da je njihova imovina potpuno opljačkana, a da su njihovi domovi opustošeni i izgorjeli, a da je ovo djelo jedine osvete od strane četnika, jer prema izvješćima primljenim u ovom stožeru, stanovništvo nije dalo nikakvog otpora četnicima, već su se nalazili mirni u svojim domovima".

O masakru 311 Bošnjaka-muslimana ni riječi!!

Tačan broj stradalnika iznosi 638 od čega Bošnjaka 311 i Hrvata 327. Zbog čega se prećutala golgota Bošnjaka znaju samo izvještači koji su sa ustašama mirno posmatrali pokolj i engleskom mirnoćom poslali "izvješće". Tragom ovog prećutkivanja činjeničnog stanja autor je zavirio u dokumente očekujuć nešto više o ovom zločinu bez presedana i kukavičluka nad kukavičlucima.

U enciklopediji Leksikografskog zavoda Zagreb sveska 6/1962/ pominje se samo župa Rama u prošlosti i bitka za ranjenike kod Prozora 1943. Enciklopedija Jugoslavije (sveska 6) svega 21 redak govori o borbama oko Prozora 13. oktobra 1942. O genocidu ni riječi! Vojna enciklopedija /sveska 7 str.536/ ističe o strateškom položaju Prozora. O operaciji "Alfa" nigje ni riječi! O smrti 638 mirnih žitelja takodje. Da li se radi o nekakvoj tabu temi ili namjerama izostavljanja zbivanja u Prozoru oktobra 1942.g. Sigurno je ovo drugo, a istina da će ikada izaći na vidjelo. Ali istina je uvijek istina. Ona se ne može sakriti i uviti u velo zaborava.

"Alfu" su mnogi okarakterisali kao kaznenu ekspediciju čišćenja prostora od Prozora prema Gornjem Vakufu od partizana i simpatizera NOP-a. To ona nije bila, a niti je imala takvu namjenu. Nepobitno je da je "Alfa" operacija zločina i genocida uperena uglavnom protiv Bošnjaka-muslimana uz koje su stradali i Hrvati. Zna se da su lokalne ustaše, u Jablanici i Rami, četnike dočekali kao saradnike i poslužili im kao vodiči. Desilo se ono što ustaše nisu očekivale. Umjesto masakra muslimanskog stanovništva, četnici su izvršili i masakr ustaških porodica i onih Hrvata koji nisu imali ništa zajedničkog sa ustaškim pokretom. Pored gubitka najdražih iz užih porodica, ustaše su ostale i bez krova nad glavom, jer su im četnici popalili i opljačkali kuće. Medju brojnim stradalnicima nalaze se čitave porodice - žrtve operacije "Alfa". Sa dužnim pijetetom prema svim stradalnicima pomenimo one najbrojnije: 12 Bećirevića /Lug/, 6 Belja /Maglica/, 25 Bošnjaka /Preslap/ 5 Bradarića, 8 Bulaja, 10 Čavara /Oarašac/. 10 Čuljaka, 9 Djuka /Lug/, 8 Falatara /Preslap/, 9 Gliba /Višnjani/. 7 Gorančića, 13 Grubeša, 8 Marića /Kovačevo Polje, Šćip/, 8 Grčića /Kovačevo Polje/, 15 Markešića /Preslap/, 6 Metika /Klobučani/, 7 Nevića /Preslap/, 8 Oreča /ViŠnjani/, 11 Osmića /Višnjani/, 20 Pavličevića /Preslap/, 7 Bračića /Orašac/, 6 Šarčevića /Rumborci/, 12 Rotina /Šerovina/, 5 Tabaka /Kovačevo Polje/, 7 Selimovića /Skrobučani/, 11 Zaimovića /Borovnice/, 10 Zečića /Kovačevo Polje/ 10 članova porodice Zec iz Orašca, 9 Zukića /K. Polje/. Najstarija žrtva ove tragedije bio je Juso Zec /102 godine/ a najmladje dvogodišnja Anica Papković.

Operacija "Alfa" ostavila je pustoš i smrt u selima Proslap, Podbor, Ploče, Kapčići, Rumbaci, Jaklići, Ripci, Varvara, Stluša, Kovačevo Polje, Orešac, Šćipe Siska, Leprunj, Donji Višnjani, Gruići, Duga, Borovnica, Uzdol, Donja Vast, Poljine, Lug, Gornji Višnjani. U plamenu je do temelja izgorjela 656 kuća i 693 štale. Sva imovina je opljačkana i oni koji su preživjeli golgotu bili su bez igdje ičega, gladni, bosi i izloženi opasnostima da obole. Mnogi su napustili zgarište i otišli trbuhom za kruhom u iseljeništvo, jer na zgarištu i pustoši nije bilo uslova za preživljavanje. Poslije rata su se vratili na zgarišta i "udahnuli" život pitoreksnom Prozoru i njegovim bližim i daljim lokalitetima. Na ruševinama starog počeo je novi život, a već 1991. godine na površini od 477 kvadratnih kilometara živjelo je 19.601 /12.213 62,3% Hrvata, 7.173 ili 36,6% Muslimana, 49 ili 0,2% Srba, 99 ili 0,5% Jugoslovena i 67 ili 0,4% ostalih/ stanovnika na području opštine Prozor.

Tačan broj žrtava fašističkog terora u toku drugog svjetskog rata još nije utvrdjen i kreće se oko cifre 916 ubijenih, od njih dvije trećine su Hrvata i jedna trećina Muslimana.

Sve do oktobra 1992. godine ovdje će život teći bez potresa. Živjeće se u slozi i miru i pominjati zajedničke golgote iz oktobra 1942. kao pouka da se zlo nikad ne ponovi. Ali, zlo se ponovilo. Desilo se nešto nezamislivo. Priopadnici HVO i regularne vojske Republike Hrvatske, baš na 50-godišnjicu genocida, komšije Hrvati iz prozorskog kraja izvršili su masovni zločin nad komšijama Bošnjacima u Prozoru i okolnim selima. Hrvatski fašizam i ustaštvo ušli su na "prozorska vrata" u Bosnu i Hercegovinu. O tome će biti više govora u posebnom poglavlju ove knjige. ...

KULEN VAKUF: GOLUBINJAČA DRUGA "ČAVKARICA"

I zemlja ponekad ima srca. Čuva tajnu, a ponekad je izbaci na površinu da ljude na zaborav podsjeti, da tajna medju tvrda ljudska srca prodre, da istina progovori istinom. Trebalo je punih pedeset godina ljudskog zaborava, pa da se tragedija Kulen Vakufa objelodani, da ožive tužna i ružna sjećanja na septembar 1941. godine, da oko zasuzi nad ugašenim snovima i životima 3.500 Kulen Vakufljana-Bošnjaka.

Znalo se za 3.500 ubijenih u Kulen Vakufu i okolini, znalo se da je krv potocima tekla, znalo se za ubijene metkom, zaklane nožem, bačene u Unu s mosta, gurnute u jamu Golubinjača. Znalo se, a uporno ćutalo zbog nekakvog mira u "bratskoj" kući, u toj tvorevini iluzornoj.

U knjizi "Genocid nad Muslimanima 1941.-45." Vladimira Dedijera i Antuna Miletića, o tome se govori. I dok se uporno zataškavala istina o stradanjima muslimanskog stanovništva Kulen Vakuf i Golubinjač, akteri zločina sa članovima ofocira i spomenicama, šetkali su Kulen Vakufom i imali obraza da pridju jedinom preživjelom Muji /Mustafinom/ Dervišević, da ga zapitaju za zdravlje i dobiju odgovor:

"Što mi pružaš tu ruku! Zar si bolan zaboravio da me ta ruka htjela priklati i u jamu turnuti. Podjimo pričom Muje Derviševića ispričane krajem 1990. godine u vrijeme kada je "nebeski narod" već počeo da vaskrsava.

HOD PO MRTVACIMA

Prvu brazdu ustalasanih nacio-strasti, probudjene mržnje i odmazde uzorale su ustaše.

Ubili su tridesetak Srba, medju njima i popa, zapalili crkvu u Vakufu u nastavili orgijati po srpskim selima prema Lapcu. Da nesreća po Bošnjake bude veća, ustaše su nosile fesove kao potvrdu da se ispod fesova nalaze Muslimani. Medju ustaškim zlikovcima posebno se isticao "feslija" bojnik Veber koji je palio i žario po srpskim selima ne štedeći ni žene, starce i djecu.

Po izvršenim zločinima bojnik se vješto povlačio, mijenjao teren i na taj način ga ustupao Srbima koji su se spremali na odmazdu pod motom "krv za krv".

Četnici su se skupljali kao pljeva rasuta vjetrom i upadali u muslimanske kuće. Izvlačili su muškarce iz kuća, a žene su u bjegstvu čak bacale svoju djecu sa mosta u Unu prepuštajući ih "zagrljaju smrti u rijeci" radije nego srpskim koljačima.

Kolone izbezumljene čeljadi kretale su se u nepoznato prema Bihaću. U stopu su ih pratili četnici i ubjedjivali "Ne bojte se! Pratićemo vas do Bihaća!" Pratili i ubijali, baš kao i u slučaju "Čavkarica". Priča Mujo Dervišević:

"A svijet, brate moj, navalio sa svih strana. Napravila se kolona našeg svijeta od pet-šest kilometara dugačka. Četnici udarili po njoj sa svih strana. Znam da sam, prema Prkosima, cijeli kilometar gazio po cesti punoj mrtvijeh. Starih ljudi najviše. Djeca bačena u kanal. Na mrtvoj ženi leži dijete. Doji je. Vidim jednog mladića, od svojih 15-16 godina, preklan. Pod grlo mu stavili lavor. Lavor se napuni krvi, pa se prelijeva na cestu. Tako idemo, kad nam prepriječe put. Zazidali. Kažu: - Eno Mane Rokvića s Bjelaje! Ljudi bježe na sve strane. Spašavaju glave. Ko je mogao pobjeći, pobjegao je. Puno nas zarobili i djece, žena, muških". Kolona zarobljenih kreće u Kulen Vakuf. Bjeg iz pakla nije uspio. Treba se vratiti u pakao, u ponor pakla. Muji prilazi komšija Nikola i raspituje se zašto nije pobjegao. Nije mogao Mujo. Čuvao ženu i djecu i zlu se nije nadao. Nikola se, kao bajagi, zabrinuo za Muju. Znao je šta ga čeka i saopštio mu: "Ja bih te spasio, ali kako... Jedino da si kao mala kutijica da te stavim u džep. Tako bi mogao. Drukčije nikako!"

Kolona nevoljnika ulazi u Vakuf. Na mostu žene djecu bacaju u Unu. Neke i skaču s mosta dok Srpkinje viču: "Ne dajte bulama da skoče! Ne dajte da se spasu!" A, bile su komšinice do danas. Od danas prokletnice. Zatvoriše ih u Muzurovu kafanu. Ispitivali, saslušavali i tukli, podijelili ih. Žene i djecu na jednu, muškarce na drugu stranu. Duratović Ibrahim neće pod nož. Istrčava i skače s mosta. Ne uspijeva. Hvataju ga i živa deru. Utjeruju strah u kosti ostalima dok Duratović vrišti. Po razdvajanju slijedi put prema Martin Brodu. Za Mujom trči majka i vješa se nekom majoru oko vrata. Moli da pusti Mujicu. Udarac. Starica pada ko pokošena. Nailaze pored Vladetića kuće. Pred kućom Marka Vladetića masakr. Leševi na cesti. Sve mrtvo. Ibrahim Šiljević iz Oštrovića moli Marka da ga spasi. Marko ni da čuje dok dvije Markove kćerke sikću kao zmije otrovnice:

"Tata, nemoj moliti ni za koga! Dje je tvoj Stevo i Dušan?" Ibrahim Šiljević putuje u smrt. Pred smrt predah. Uvode ih u stanicu Martin Brod. Čeka se noć, noć klanja i bacanja u jamu Golubinjača. Četiri stotine Bošnjaka čeka strašna smrt.

BIJEG SA GROTLA GOLUBINJAČE

Ponoć. Raspored u grupe po deset. Ruke su u žicama. Povezane od vode na stratište. Tjeraju ih da pjevaju četničke pjesme, da kliču" "Živio kralj Petar!"

"Pa živio kralj Petar, briga me ko bio". Viče Mujo da bi zavaro krvnika dok ga vežu sa petnaestogodišnjakom. Ruka okomice jedna na drugu da bi se dobio prostor za micanje ruku. Nikako jedna uz drugu. Domišljat je Mujo Dervišeević i razborit. Vidi da je deblja žica i dase teže steže. Traži trunku spasa pred biti ili ne biti. I dječaka bi Mujo spasio. Govorio mu da ga može spasiti, odriješiti i s njim zajedno bježati koliko ih noge nose. Dječak nije htio. Nije vjerovao da će skončati u jami. Odgovorio je: "Bojim se. Mislim: - kud idu moja braća idem i ja".

O Golubinjača Dervišević priča:

"Izbismo gore. Udolina. Šljivik. Odvajali su grupu po grupu i vodili. Dodji-odvedi. Majko moja, kako su bili krvavi! Na mjesečini je izgledalo kao da su ruke, lice i odjeću u katran umakali. U rukama su imali neke dugačke noževe, sikire ili kose, bogami ne znam kazati. Dovedu do rupe, tuku i naglavu dole. Tako dodjoh i ja uz rupu. Jedan me poče prepipavati, a zatim će: - Majku ti tursku, sve su ti već uzeli! Četnik me udari preko malog, pa pade preko maloga, a meni samo malo uho grecnu onim što je imao. U tom smaknuh žicu, oslobodih se i potekoh. Jedna od njih, poznat mi, reče: "Uteče Mujica, majku mu tursku!" Zapucaše puškama na me. Poletješe za mnom 10-20 metara uz strminu. Sitna šuma, a ja u nju. Čujem da govore: "Ajdemo se vratiti, ranjen je, zalo će krepati". Vrate se, a ja skriven slušam. Vrište ljudi. Zapomažu. Tako sam skriven skoro sat slušao, pa sve utihnu".

...

Pobjegao Mujo iz pakla. Tražio put prema Udbini. Zalutao i našao se u Donjem Lopcu. Pao ponovo u četničke ruke.

Odveli ga u komandu pred komandanta Djuru Rašetu. Djuro znao da Mujo nije ustaša i pustio ga četnicima da ga provedu u Drvar, sa osam zarobljenih domobrana, i predaju partizanskoj komandi. Tamo našao Slavka Rodića. dr. Mladena Stojanovića i Marka Oreškovića. Četnici saradjivali sa partizanima, u iste gusle gudili i ustanicima se zvali. Muka bila Muji Derviševiću od te "bratije" i partizanije, pa na prijedlog dr. Mladena Stojanovića da im se priključi rekao: "Ne, moram naći ženu i djecu, šestero ih je. Ne znam gdje su i šta je s njima".

Mladen mu savjetovao:

"Ne idi u Vakuf. Tamo je sve do temelja spaljeno. Ni mačka nije ostala živa. Idi u Prijedor kod sestre i nikom ne govori da si Musliman. Vidiš, četnici imaju pik na Muslimane, jer zbog fesova na ustaškim glavama misle da su za sve krivi Muslimani".

...

Mujo preživio rat. Vratio se u Kulen Vakuf. Znao je i želio raditi, ali za njega posla nije bilo. Radio privatno, kuće zidao, malter miješao, fizikanerio da preživi. Jednom ugledao i dželata sa Golubinjače: "Miješam malter. Pogledam niz džadu. Vidim neki mi se kapetan osmjehuje. Pravac prema meni prilazi. - Zdravo Mujice, viče i pruža ruku. Gledam, gledam ja...Što mi pružaš ruku! Zar si bolan zaboravio da me je ta ruka preklati htjela i u jamu turnuti".

...

U Muji Derviševiću "prokuljao" bijes, izronilo sjećanje na katran, nož, rupu Golubinjača u, smrt 3.500 Bošnjaka. U zločincu ništa, osim što se vratio svojoj žrtvi sa osmjehom koji "ubija" hladno i hladnokrvno. Aveti su opet koračali zemljom. U zemlju nisu propadali. Ni zemlja ih nije htjela, jer zemlja dušu ima. Ostale aveti da u Skender Vakufu novo krvno kolo pletu do prve igre. Zaigraće ga ratne 1992. godine još krvavije i okrutnije.

...

Dopunskim istraživanjem, autor ovih redova, došao je do "Izvješća broj J.S.977" koje je zapovjednik oružničke postaje, 12. septembra 1941. godine, uputio Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu u Zagreb. Prenosimo najvažnije dijelove izvješća:

"5. rujna t.g. zapovjednik domobrana bojnik g. Veber zapovijedio je, da se gradjanstvo iz Kulen Vakufa evakuiše za Bihać. Polazak je bio 6. rujna u 5 sati preko sela Vrtoče. Odredjena je bila izvidnica i podbočnica od 100 naoružanih gradjana pod zapovjedništvom zapovjednika postaje narednika Augustina Bajića. Krenulo se putem uz Čavku, gdje su četnici izvršili napad iz teških i lakih mitraljeza na kolonu, koja je išla cestom, dugačku 5-6 km. Ovom prilikom četnici su ubili dva konja koja su vukla poštanski novac, domobransku municiju i sve je palo u ruke četnika kod samog Kulen Vakufa. Prilikom prelaza u Vrtoče, ponovo je sa svih strana iz busija otvorena mitraljeska paljba iz šume i sela, te je narod i vojnici padali što mrtvi i što ranjeni po putu i tamo ostajali, pošto nije imalo vremena za spasavanje, a niti sredstava za prijevoz za liječničku pomoć.

...

Prilikom dolaska u mjesto Bihać, 8.ov. mjeseca t.g. odredjeni su povjerenici za popis gradjana koji su evakuirani te iz Kulen Vakufa se nije javilo 2700, iz Orašca i Čukova 600, iz Klisa i Brda 195. Da li je ovo gradjanstvo poginulo ili se nije prijavilo, do sada se nije moglo ustanoviti". ...

Tako izvještava zapovjednik oružničke postaje Kulen Vakuf, Dušan Lukić o pokolju piše: "Ali, komunisti i progresivne snage nisu uvijek uspijevali da spriječe ispade prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu. Tako su četničke grupe uspijevale da izvrše pokolj oko 1.100 Muslimana u Kulen Vakufu u jesen 1941". Svaki komentar je, zaista, suvišan.

...

KORAJSKA KLANICA

Bosna iznjedrila ljepotu, behar, sevdah i merak. Sve se, od ljepote u ljepoti, sjedinilo u živopisnosti i koloritu podmajevičke varošice Koraj čije se ime govori uvijek punim ustima... Koraj-Ko-raj. Svatko tko bi iz pravca obližnjeg Čelića došao i Koraj utapao bi se u ljepote ovog pitom podneblja, u ljepote koje je ovdje priroda izdašno podarila. Koraj je varošica primamljivih djevojaka, dobrodušnih i imućnih Salčinovića, Begića, Mulića, Mehkića, Hajdarevića, Agića, Salihovića, Konjića koji su živjeli svoj miran život ispunjen radom i redom do kobnog 27. novembra 1941. godine.

Sabahe i akšame u miru i sevdahu, ezan sa džamija slušao, a njihov imam Ibrahim ef Begić koga su poštovali bez rezerve, bio je duša Koraja. Već 1910. Koraj je biblioteku imao, jednu od prvih u tuzlanskom regionu, a Osnovna škola počela je rad 1882. godine. Uspješno je radila kulturno i sportsko društvo "Sloga", brojni intelektualci iz Koraja davali su tok života Korajaca.

NI U TIKVI SUDA, NI U TURČINU DRUGA"

I Majevicu je rat zahvatio. Progovorili su oružje i mržnja. Ugledni i dobostojeći Bošnjaci-muslimani bili su, zbog svoje dobrote i imetka, trn u oku zlim komšijama Srbima iz Milinog sela. Novionice, Tutnjevca, Puškovca, Maleševaca, Vukosavaca, Tebuta i Lopara. Žitelje Novionice Korajci su spasili ispod ustaške kame, u svoje domove ih primili i zaštitili. Dobro činil, zlu se nisu nadali. A, zlo "čučalo" u Noviončanima i Korajem "prošetalo".

"Ni u tikvi suda, ni u Turčinu druga" - pod tim motom,

Radivoje Kerović, seoski djilkoš iz Tebuta, Stevo Damjanović Zeko i Djuro Bižić iz Maleševaca izvršili su krvavi masakr u Koraju, 27. novembra 1941. pod izgovorom da "svete Srbe".

Kerovića, Bižića i Damjanovića izdašno su pomagali četnici iz Milinog sela, Puškovca, Vukosavaca i Bobetinog brda, a pridružili su im se i "izbjeglice" u Koraj, Noviončani.

Aliju Begića, korajskog trgovca Kerović je susreo na ulici u pratnji supruge Aiše. Alija je u naručju nosio dvomjesečnu kćerku Enisu. Naredio mu je da dijete preda ženi, a onda ga preklao kao jagnje. Sa siročićima: Šemsom, Mujesirom, Dervišom-Dedom, Nejrom, Ramizom, Faikom, Emirom, Nejrom i Enisom, Aiša će se zaputiti u muhadžerluk i tako, poput mnoštva Korajaca, izbjegla je ono najgore - smrt od zločinačke kame. Zlopatiće se i preživjeti, a poslije rata pričati i korajskoj klanici.

Oko 280 Korajaca, svih dobi i uzrasta, skončaće pod kamom Kerovićevih "osvetnika Srba".

Koraj će biti popaljen i opljačkan, pust i beživotan, a ustaški nadzornik-zapovjednik Eugen Kvaternik, pod brojem 554, dostaviće izvještaj Ministarstvu vanjskih poslova u Zagrebu:

"Dana 27. studenog 1941. oko 7 sati približilo se selu Koraju oko 3000 četnika i komunista medju kojima je bilo zapažen veliki broj žena i djece. Ovi odmetnici opkolili su Koraj sa svih strana onim što je bio otvoren put prema Čeliću.

...

Na licu mjesta poginulo je oko 350 do 400 ljudi, medju njima mnogo žena i djece, ali vjerovatno je broj poginulih mnogo veći, jer se mnogi nalaze pod ruševinama zapaljenih kuća. Ranjenika ima oko 50 lica, medju kojima se nalazi zapovjednik postaje Sulejman Sijerčić. On je ranjen u nogu, a potom zarobljen. Broj zapaljenih kuća iznosi oko 200, a skoro su sve kuće oko 900 demolirano i skoro sve opljačkano. Šteta se cijeni na više milijuna kuna.

Poslije ovog napadaja na selo Koraj veliki dio stanovništva koji je spasio život preselio se u Čelić, Brčko i Bijeljinu, pošto do sada još nije u Koraju smještena vojska niti oružništvo, jer za to nema podesnih zgradaprostorija, te je selo Koraj ostalo potpuno pusto".

...

Poslije rata Korejci su se vratili na zgarišta.

Na zgarištima se radjao novi Koraj. Zarastale su polahko duboke rane. Koraj je opet bio KO-RAJ sve do 16. juna 1992. godine kada će se zlo ustremiti na dobro i od korajskog dženeta Koraj preći u džehenem. O korejskom paklu 1992. godine u narednom kazivanju ove knjige.

...

JAD I ČEMER PODRINJA

"Medjutim, kad smo počeli pretjerivati goveda preko dvozdenog mosta ona počeše strašno rikati i komešaju se. Ne daju se progoniti preko mosta. Kad smo se približili mestu gde su se goveda uzbunila, imalo se šta i videti. Sasušena ljudska krv upozoravala je da su tu vršeni zločini. Mještani su nam sa strahom govorili da su na to mesto četnici dovodili Muslimane, klali ih i bacali u Drinu".

Paško Romac: "Najkrvaviji most u Bosni"

...

Tako piše Paško Romac marta 1943. prilikom dolaska u Foču. Piše i pita se kuda žuri ova bijesna i krvava rijeka. A, most na Drini strašilo za 500 goveda koja od sasušene krvi, kao od aveti, bježe i smrt predosjećaju. Napoleon reče da nije važno čovječanstvo i da je važan čovjek. Nedić, Mihajlović, Djurišić, Ostojić, Jevdjević, pop Radojica Perišić ne priznaše Napoleonovu mudrost. Za njih je važno srpstvo i Srbin. Čovjek i čovječanstvo za njih i ne postoje. Podrinjski jad i čemer to najbolje potvrdjuju. Može Drina, Ćehotina, Tara vijekovima teći i tokove manje ili više plahovitim i divljim činiti. Mogu živi i preživjeti iz Podrinje, u periodu 1941.-1945. suzom suziti, ali priču o golgoti Podrinje nikada neće dopričati. Drina će ostati tajna sa skamenjenim životnim nadama onih koji u njoj skončaše. Zgrušene krvi više nema. I krvave mostove vrijeme opralo, a krv ostala u uhapšenim sjećanjima, u uspomenama koje ne kopne i sadašnjost u prošlost vraćaju. Istoričari, hroničari vremena, publicisti i pisci pokušaše da golgotu Drine stave na papir, da pouku i poruku ostave za naraštaj, da žrtve sačuvaju od zaborava i znamenje im podignu. Kasno počeše. Kasno stekoše volje i snage da u tabu temu učine dostupnom javnosti, da za zločinca potraže ruku pravde. Preteče ih novi i još krvaviji, suroviji rat. Zanijemiše ljudi od pera i znanja, odložiše pera i pozabaviše se novim zlom i još većim stradanjima. A, nevini i nedužni ne zaslužuju zaborav kao što nisu zaslužili ruku krvoloka, jamu, kamu i talase Drine, Tare, Ćehotine i Lima.

Zato vratimo se prošlosti koja boli i opominje.

FOČANSKE LOMAČE I JAME

Postoje dva čovjekova prijatelja: voda i vatra. Kad voda i vatra "prevrnu ćud" teško čovjeku. Tad je u čeljustima okrutnih neprijatelja. Jedan davi, drugi u pepeo pretvara. Znao je to četnik, znao je za strašne smrti na lomači. To svoje znanje je na fočanskoj teritoriji praktično primijenio i lomače podložio. Umjesto drva ložio je ljude, žene i djecu, i sve ih pretvorio u plamene jezike.

Gordijevići, 28. decembra 1941. godine. Približava se i nova ratna godina koja ništa dobro ne obećava. U selo upadaju četnici. Tridesetosam muškaraca i dvije žene skupljaju kod džamije, vežu ih i odvode prema Uzlupu. Nastaje klanje i bacanje u Taru. Krv nedužnih potekla je Tarom i Drinom nizvodno.

Sutradan će koljači u hajku na ljude u Zlatni bor u planini Vukuši, kući Tadka Jovičića, po skrivene muškarcve iz Toholja i Pjelovaca. Hajkom će biti 30 ljudi i jedna žena uhvaćene u zamku. U krečani na Zavaitu skončaše dvadesetidvoje, a ostale će mučki ubiti.

Za Božić će u novu potragu za "Turcima". Doći će u Čelebiće i uhvatiti 15 muškaraca. Vodiće ih u Ravnu Goru i baciti u Sagonjina jamu nedaleko od Čelebića iznad sela Sališta. Ostalo stanovništvo okupiće u kuću Hamida Hodžića. U zapaljenoj kući - lomači sagorjeće 54 osobe svih dobi i uzrasta. Preživjeće dvije žene i troje muške djece. Sreća ih je poslužila, jer su dva sata pred pokolj napustiti Čelebiće. Čelebićima je zavladala pustoš i bezživotnost, a četnik Dakić Spasoje hvalisaće se po Foči kako je "palio i žario" po Čelebićima, ubijajući nedužni živalj. Hvalisaće se i krvolok Blagojević Boro da je u Slatini, 7. februara 1942. zaklao 27 ljudi.

Pjevaće četnici, poslije pokolja, krvničku:

"O Božiću, evo sreće,
Za četnike nema veće,
Mjesto drva i badnjaka,
Lože glave od "Turaka"...

...

Doći će i juni 1942. Iznad Čelebića četnici će dovesti još 10 Bošnjaka - Fočaka. Baciće ih u jamu Sagonjina. Tako će se povećati broj bačenih u jamu.

...

Nešto ranije, decembra 1941., ni selo Vikoč neće ostati poštedjeno. Dvadesetpet muškaraca uhvatiće četnici i odvesti na most na Čehotini i sve ih redom poklati i baciti u rijeku. Preživjeće /klan-nedoklan-poluzaklan/ Abdović Ramo i ispričati potresnu dramu o krvavom mostu. Teći će krv i Čehotinom u Drinu. Nastaviće se crna fočanska hronika 1943. godine. Februar 1943. Draževo kod Čelebića. Stavično klanje, silovanje i spaljivanje 57 žena i djece uslijediće 3. februara. U plamenu dviju kuća sagorjeće žene, djeca, djevojke i starci. Žene i djevojke su prethodno silovali, starce i djecu klali i u oganj bacali. Spasiće se djevojka Kreho Hamša da o strašnom zločinu u Draževu ispriča stravičnu priču o raspamećenom čudovištu ljudskog roda. Krvavi pir četnici će nastaviti u selima Luke, Cagarići, Prijakovići, Žilići i Vojvodići.U plamenoj buktinji skončaće, na strašnim mukama, 328 mučenika. Neki će biti živi bačeni na lomaču, a neki će poluživi i zaklani dogorjeti u zajedničkom paklu.

Kuća Alije Muharema u Lukama postala je grobnica 42 žitelja. Tiranin Huso u Brusinama je imao kuću. Kuća je zapaljena i u njoj osmoro u pepelu nestalo. Tako bijaše i sa kućom Selima Džanko u kojoj izgorjelo petero ljudi pa zatim. ugasi se život desetero nedužnih u kući Juse Pašalića i 26 u kući Barak Redža u selu Humska. Sagorjelo je u štali Čaušević Hasana u Cagarićima 18, a u kući Alije Somuna 41 nedužna čovjeka. Takodje, u štali Halima Vahide u Ladjavicama četnici spališe 30, a u kući Omera Čauševića /Prativa/ 28. Iz ognja kuće Juse Pašalića utekoše djeca Almas, Hamid i Rasema i preživješe rat.

Sela Prijakovići, Žilići i Vojvodići, sa zaseokom Kapovići, ostaše pusta i opustošena. U plamenu nestade 120 osoba. Četnici su žitelje predhodno klali, a zatim pekli. Crnu februarsku hroniku doživješe i žitelji Grubojevića. Njih 72 je nestalo u štalama i plamenim buktinjama Spahović Sulje i Bašić Agana.

Samo za jednu noć je jedan dan u vatri je nestalo ravno 400 Fočaka. Sagorili su u ognju i pretvoreni u prah i pepeo samo zato što su bili Bošnjaci-muslimani, što nikom zla nisu činili, a niti se zlu nadali. Prevarili su se u svom vjerovanju u komšije Srbe. Nisu znali za "vukove u čovjekovoj koži".

Oni Srbe lijepom, riječi, osmjehom, merhametlukom i punom trpezom dočekivali, a njih "komšije" nožem, kamom, jamom i lomačom u "znak zahvalnosti" iz dženeta u džehenem poslali.

DVA PRIZORA STRAVE

Medju brojnim četničkim strašnim zločinima u Foči i okolini u periodu 1941.-1941., po okrutnosti najstravičniji su zločini počinjeni nad djevojkom Hasanefendić Hamidom i imamom Tiranin Hasanom.

...

Nikola Kalabić, desna ruka Draže Mihajlovića, krvnik i komandant gorske četničke garde, bio je glavni akter pokolja u Foči, naredbodavac i neposredni izvršilac. Saznao Nikola da u kući Hasanefendića, na Ortakolu, živi crnooka ljepojka Hadžiefendić Hamida, sirotica, koju je uzela Rašidkadić Muniba poslije smrti njenog oca Šerifa. Kod Munibe, udate za Avdibega Avdagića, Hamida dočekala i 5. decembar 1941. godine. Tada su u kući bahnuli Kalabićevi doušnici i sluge izdajničke. Odveli Hamidu vojvodi u Gornje polje. Vojvoda cijelu noć Hamidu silovao, ponižavao, trevenčio i šenlučio, a ujutro zaklao.

Mrtvu Hamidu, potpuno nagu, mještani su vidjeli na pragu ulaznih vrata u avliju. Nekoliko sati bila "izložena" radi zaplašivanja stanovništva, a onda odvučena i bačena u Drinu. Prilikom predaje 1946. godine UDB-i, Kalabić je priznao zlodjela i način ubistva Hamide Hadžiefendić. Udbašima /Djordji Nešiću/ Kalebić je prilikom isledjenja pjevao srpsku pjesmu i ispričao priču iz turskog vremena. Pričao Kalabić kako je Turčin u srpskoj kući večerao, a onda u krevet poveo domaćinovu kćerku. Ujutro je djevojku zaklao. Njegov krvavi pir i klanje djevojke objasnio je da je to "osveta srpstva za Turčinov čin", a pošto je on rasni Srbin osvetu je pravdao "svetom dužnošću Srbina".

Kalabić je 1946. godine izdao Dražu Mihajlovića i odao njegovo skrovište. Draža će biti strijeljan, a Kalabić nagradjen i poštedjen za sve zločine za koje se znalo i o kojima je rado pričao i "junačio" se. Živjeće u Kosovskoj ulici u Beogradi i šepuriti se ulicama Beogradskim. Ono što nisu učinile tadašnje vlasti, učinio je nepoznati pravednik i presuditelj. Ubio je Kalabića. Tako je krvnik završio, nestao je još jedan okrutni zločinac. Ali su ostali njegovi tragovi koji do današnjih dana "smrde nečovječstvom". Zločinca je stigla zaslužena kazna.

...

Još stravičniji zločin desio se u decembru 1941. godine nad imamom Hasanom Taraninom iz Brusna. Četnici su ga uhvatili i doveli na rijeku Čehotinu u Godijenu. Imam je zatražio, pred smrt, dozvolu da uzme abdest i s abdestom ode na onaj dunjaluk. Četnici su mu to dozvolili i posmatrali kako imam pere ruke, uši, nos, glavu i ostale dijelove tijela po obredu i običaju. Sačekali krvnici da hodža završi sa abdestom, a onda uzeli nož, otsijecali dio po dio tijela i bacali u Čehotinu. Svaki otsječen komad tijela imao je redosljed ceremonije abdesta: otsijecanja ušiju, nosa, usta, nogu, glave i bacanje trupa u Čehotinu. Tako je u strašnim mukama završio Hasan Taranin i u smrt otišao spokojan, sa posljednjim abdestom. Njegov čin raspametio je krvave zvijeri, pa su na svoju žrtvu navalile okrutno i očajnički. Ubijao ih je abdest imama Hasana.

...

Iz razumljivih razloga istakli smo samo najkrvavije primjere fočanske tragedije nad tragedijama. Zločinac će zlo učiniti u: Belenima, Gahovači, Grepku, Žešći, Ribničkom brdu, Anderliji, Batasima, Brajićima, Gavornici, Vakufu, Velenićima, Vini, Vranjevićima, Vranićima, Vrbici, Ustikolini, Jagodnici, Dubravi, Kebiljoj ravni, Ljaljičkoj ravni, Dragočevi, Prisoju, Deničićima, Drugovićima, Gradcu, Gradišićima, Gostičaju, Gornjem Budnju, Djurdjevici, Željevu, Korjen brdu, Izbišnu, Jeleču, Jasenovi, Kozjoj luci, Kremenu, Kočijevičima, Kruškama, Kundacima, Krmaluši, Krstacu, Jabuci, Lokvama, Ljubuši, Ligatama, Mješaji, Mirjanovićima, Miljevini, Mrdjelici, Miričima, Njihama, Papratnom, Prevraću, Kamenu, Pašajetovićima, Bukovici, Rataju, Trbušču, Ćurevu, Trnovici, Čelikovom polju, Šuljcima, Foči, mostovima na Drini i Čehotini.

Prema nepotpunim podacima stradanje stanovnika fočanskog sreza ima slijedeće pokazatelje:

1941.	991
1942.	2171

1943.	1593
1944.	25
1945.	11
UKUPNO	**4791**

Brojke govore mnogo, iako su nužna dodatna istraživanja, utvrdjivanje činjenica i verificiranje podataka.

Jedno je pouzdano-jad i čemer Foče, smrt nedužnih i nevinih mora poslužiti kao pouka i poruka za oprez i otrežnjenje.

ČAJNIČE: ITALIJANSKO-ČETNIČKA SPREGA

Čajniče je doživjelo pokolj 1941. u decembru. Rane su tek počele da se zacjeljuju, a uslijedio je februar 1943. i masakr nad nedužnim stanovništvom Bošnjacima-muslimanima. Stevo Damjančić, tadašnji kotarski prestojnik u Čajniču, u januaru se našao na tlu Crne Gore i tu ostao preko mjesec dana. Otsutni Stevo pripremao je pokolj Bošnjaka sa crnogorsko-sandžačkim četnicima i krvavi pohod na Čajniče. Damjančić nije zaboravio ni italijanskog guvernera na Cetinju. Potanko su utanačili sve uslove saradnje izmedju četnika i Italijana u čajničkom srezu. Italijani se neće miješati, a četnici mogu raditi svoj krvavi i zločinački čin poštedjeni od ma kakve intervencije ili uplitanja Italijana. Akcija je mogla početi i uslijedila je 7. februara 1943. godine. Četničkom akcijom rukovodio je Milan Bojović, a 2000 četnika hara po muslimanskim selima, ubija, pali, pljačka, siluje, a ne štedi ni bogomolje Bošnjaka.

Kolone izbezumljenih bježe glavom bez obzira. Oko 5000 Čajničana nalazi spas u Goraždu koje je blokirano. Zapovjednik, poručnik Halil Hadžiahmetović iz 5. oružničke pukovnije, izvještava iz Goražda, 12.02. 1943.pod brojem 64/toj, o stradanju Čajničana i napadu četnika:

"Četnici u kotaru Čajničkom na desnoj obali Drine, Pljevljanskom i Višegradskom oko Rudog dokle god su došli sve su popalili što je Muslimansko tako da ni bogomolje /džamije/ nisu poštedili, a takodjer je u svim selima gdje su ma koga uhvatili od muslimanskog pučanstva sve su poubijali, nisu štedili ni djecu ni žene. Imade dosta slučajeva da su četnici nagonili žene i djecu u kuće i sve opekotinama od vatre. U navedenim selima četnici su sve opljačkali, kako stoku tako i živežne namirnice, iz dana u dan tjeraju u Crnu Goru, tako da ništa ne ostavljaju iza sebe. Štete su ogromne koje se ne mogu procijeniti". ...

I dok domaći i crnogorski četnik tudju muku pale, pljačkaju i ubistva čine, dok karavani unesrećenih bježe sa kućnih ognjišta, dok 38 odvedenih muslimanskih djevojaka četnici siluju i "Drinu turkinjama hrane" - Italijani ostaju nijemi posmatrači i ne sprečavaju krvoproliće. U Čajniču se ponovila Drežnica i Prozor. Zbog sprege dva neprijatelja, stotine i stotine Bošnjaka je otišlo u smrt. O barbarstvu i raspamećenosti crnogorsko-sandžačkih četnika i domaće četničke rulje dovoljno govori izvještaj Halila Hadžiahmetovića, a o zlu počinjenom decembra 1941. godine izjave sudionika čajničke kataklizme.

Fehim Sijerčić će se pojaviti kao svjedok na sudjenju Draži Mihajloviću. Sudskom vijeću i okorjelom zločincu predočiće da su mu brata ubili četnici, a njega uhvatili i zatvorili u školu Raščićima. Vojvoda Risto Gavrilović i četnik Kojo Vuković, sa ostalim četnicima, prvo će ubiti učitelja Ibrahima Imširpašića, a potom izvoditi grupu po grupu zatočenika, skidati do gola, strijeljati i sunovraćati sa hridine u Drinu. Malo će ih preživjeti ovu orgiju četnika, a medju ubijenim našli su se i neki Srbi-braća Petkovići, Stanetović i njegova žena koji su se usprotivili ubijanju nevinih Bošnjaka.

Po onoj: "Ko nije uz nas, protiv nas je" i ovi pošteni Srbi postaće žrtve zločinaca.

...

I Halil Kurtović, iz Ovčića kod Čajniča preživjeće decembarsku noć 1941. godine. U kuću mu je upala grupa četnika, svezala su mu dva malodobna sina i zaklali na drinskom mostu.

Predhodno su Halilove sinove mučili, a potom se vratili i zapalili Halilovu kuću.

Sjeća se Halil da su četnici ubijali žene, djecu, muškarce. Sve što nije uspjelo pobjeći.

Krvariće Čajniče pune četiri ratne godine i ostati bez 641 žitelja Bošnjaka. Prema prikupljenim podacima stradanje Čajničana kretalo se po godinama.

1941.	81
1942.	332
1943.	217
1944.	11
UKUPNO	**641**

nevina žrtva monstruoznog zločina u Čajniču

GORAŽDANSKI VIROVI SMRTI

Rat neće mimoići ni pitomo Goražde. Naprotiv, ustremiće se Antroposi na sve Bošnjačko-muslimansko od bešike do staračkog štapa. Krvariće mostovi Goražda, Mravinjac, Zupčići, Kopači, Ćehajići, Stupni do, Bukvica, Vraneši, Ustiprača, Šešići, Hrančići, Hubijeri, Čitluk Odžak, Orahovice, Poratak, Čitluk, Hajradinovići, Trebeševo, Slatina, Hladila, Uhotići, Seoca, Pecjani, Oglečeva, Ostružno, Mašići, Mirvići, Krašići, Kordići, Kazagići i svaka stopa goraždanskog sreza.

I zemlja će prostenjati bolno, a Drina poteći tužno kao zajednička grobnica Ahmetaša, Jamakovića, Hodžića, Škama, Hajdarevića, Mudželeta, Bešlija, Kamenica, Čauševića, Zorlaka, Turčila, Kanlića, Karovića, Alihodžića, Ćeba, Ferhatovića, Halilagića, Žuga, Šehovića... Cijelih porodica Goražda.

Zločin se vraćao na goraždansko tlo, a zločinac na nove žrtve i orgijali nad virovima smrti, na ponorima pakla, nad vriskom silovane Bošnjakinje, nad trupom bez glave ojadjenog mladića. Smrt je u Goražde i okolinu stizala u talasima. Najveći broj stradalnika našao je smrt u valovima Drine. Prvi talas došao je 1941. godine. Ubijeno je 161 lice raznih dobi i uzrasta. Drugi je uslijedio naredne 1942. i poput orkana usmrtio 1003, a treći 1943. 268, četvrti ratne 1944. 36 i peti 1945. godine donio je smrt 8 osoba. Ukupno je stradalo 1440 Bošnjaka goraždanskog sreza. Ratni izvještaji bili su slični izvještajima iz Foče i Čajniča udaljenog dvadesetak kilometara od Goražda. Evo jednog koji se odnosi na Goražde neposredno pred napad četnika datiranog 1. septembra 1942. godine:

"Na mostu je najgore. Četničke strojnice iz zauzetih položaja tuku nezaštićeno pučanstvo u bijegu i pred oštećenim dijelom mosta pravi se gomila leševa. U tom pristiže veliki broj stoke, koja pokošena stojnicama potpuno zatvara prostor i prolaz, i narod se na tom mjestu guši i umire. Panika je u najvišem stepenu. Majke bacaju djecu u Drinu, a djeca opet vrište tražeći i zovući poginule roditelje. Katastrofa se približava kraju. Oštećeni most popušta pod teretom lješeva i ranjenika i tada pada u vodu veliki broj žena i djece sa mrtvima koji su na tom dijelu ležali. Cijela tragedija odigrava se pred mojim očima".

...

Eto tako je stradao Bošnjak Podrinja dok je četnik pjevao:

"Drina mutna i krvava
na hiljade nosi glava.
Zaplakala crna bula,
Fazlagića gori kula.
Sve se grabi ko će prvi,
Da balijske pije krvi,
Hercegovci Salatića,
il' Bosanci Jevdjevića..."

VIŠEGRADSKE KRVAVE STAZE I BOGAZE

I Višegrad je imao krvave staze. Ono što nije uspjelo da se spasi bijegom, završavalo je u plamenim lomačama, u zapaljenim kućama. Bacani su ubijeni ljudi sa višegradskog mosta. Silovanje i ubijanje bio je zanat zločinaca, a i sam

Draža Mihajlović dolazio je u Višegrad, na lice zločina, da se uvjeri kako "njegovi vitezovi" odradjuju krvavi zadatak istrebljenja "balija", kako silu iskaljuju nad nedužnim, nemoćnim i golorukim stanovništvom Višegrada.

U zapisima nilazimo na scene najcrnjeg zločina i krvave drame:

"Tiha prohladna noć 5. oktobra 1943. smrkla se iznad Višegrada. Grad je opkolila četnička jugoslovenska vojska u otadžbini, Nedićeva vojska, rogatička leteća brigada koju predvode Zaharije Ostojić i major Aleksa Drašković. Četnici Dragiše Vasiljevića napadaju pored Drine ispod Višegrada desnom obalom. Odjeknuše pjesme:

"Napred braćo, čuje se komanda,

Rogatička udari brigada,

Kuće gore, a oblaci gusti,

Rogatička "Vistadu" se spusti".

...

I dok četnici pjevaju, kuće plamte, mrtvi leže po njivama, narod bježi prema drinskoj ćupriji. Ostojić likuje: "Drugi Staljingrad mora pasti" Drina se boji krvlju. Bacaju ubijene sa mosta. Uz nepovrijedjene četnici u Drinu bacaju i ranjene, gaze po mrtvima, a sav most prekriven je masakriranim Višegradjanima. Višegrad je mrtav. Bošnjak na izdisaju. U gomili ubijenih i dvoje izbezumljene djece. Neće da im se probudi mrtva majka.

Zločinac Dragiša Vasiljević naredjuje trećem bataljonu: "Pokupiti i baciti mrtvace u maticu Drine! Gradu preti opasnost od zaraze. Grad mora biti čist i sredjen!"

"Očistila" bagra plemenite Bošnjake, čiste i nevine, sa pet vakata namaza, i baca "Turke" u Drinu, dok oficir Engleske vojne misije, prisutan u Višegradu, šalje izvještaj u London: "Četnici se bore dobro, hrabro, ali vode vjerski rad. Čine osvetu nad muslimanima u Bosni".

U "višegradskom spektaklu" bezumnog klanja i mržnje ima i strašnih primjera:

"Daj dukata odža!

Nejmam.

Daj, kad ti kažem.

Nejmam, kur'ana mi i musafa.

A, imaš li para?

Nejmam, ni filira svega mi na dunjaluku.

Onda čitaj smrtnu molitvu.

E, baš ću te zaklati.

Aman jarabi!"

I četnik zavrnu hodži glavu. Zakla ga.

...

O višegradskoj golgoti malo zapisa ima. Nema ni spomen obilježja žrtvama četničkog i okupatorskog terora, čak ni spomenika palim borcima. Ni stratišta nisu obilježena, a njih je bilo osam u Višegradu. Bojali se ljudi iz SUBNOR-a Višegrad da ne dodirnu tabu temu, da ne budu jednostrani, jer stradali su samo Bošnjaci-muslimani, da ne uznemiravaju javnost i remete medjunacionalne odnose. Mrtvi u Višegradu kao da nisu zaslužili pomen, nezaborav i dužni pijetet. Istraživač će naći samo škrte podatke poput ovog dr. Borivoja Knežića pod naslovom "Genocid nad stanovništvom":

"Najveći pokolj izvršen je na drinskom mostu. Prema nekim podacima, u tom pokolju stradalo je oko 1000 stanovnika Višegrada. Srpsko stanovništvo Višegrada bilo je protiv ovih pokolja. Pokušavalo je zaštiti svoje komšije Muslimane. Poznat je slučaj srpskih žena u selima prema Sjemeču, koje su veće grupe muslimanske djece prikrile i tako im spasile živote".

...

I dok smo žrtve genocida šutnjom i prelaskom preko zločina, u ime mira i za mir sopstveni, zaboravljali punih pedeset godina, izuzev pojedinačnih knjiga autora bez dlake na jeziku i straha od iskazane istine pisanom riječi, dotle su zločinci svoja nedjela "čovjekovečavala" ovakvim izvještajima:

"Akcija u pljevljanskom, fočanskom i čajničkom srezu protiv muslimana izvršena je. Operacije su izvodjene tačno po naredjenju i izdatoj zapovesti. Napad je počeo u odredjeno vreme. Svi komandanti jedinice izvršili su dobijene zadatke na opšte zadovoljstvo. Naši odredi, sedmog meseca u toku noći izbili si na reku Drinu, te su borbe zaključene sa tim danom i uglavnom završene bile, a zatim je nastalo čišćenje teritorije. Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena tako da ni jedan njihov dom nije ostao čitav. Sva imovina je uništena sem stoke, žita i sena. Za vreme operacije se pristupilo uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godinu starosti. Žrtve kod muslimana oko 1200 boraca i do 8000 starijih žrtava: žena, staraca i dece..."

Tako likuje Pavle Djurišić u izvještaju od 13. februara 1943. godine. Za krvavi zločin u Podrinju on je od Hitlera "za zasluge" bio odlikovan odrednom željeznog krsta. Ne navodi krvnik Djurišić i metode kojima se služilo prilikom slanja Bošnjaka u smrt. Sigurno je primijenio, još okrutnije i krvavije, UPUSTVO O ČIŠĆENJU, decembra 1941., u kome stoji: "Treba da se vrši ubijanje kamenom-klanjem zbog štednje municije".

VAPAJI PO KOŠUTICAMA KOD SOKOCA

U Košutici, kod Sokoca, ponovilo se Orašje hercegovačko.

Lokaliteti razni, živalj bošnjački-muslimanski, a krvnici isti - njemačke SS postrojbe. Sve do 11. jula 1943. godine seljani, muško i žensko, staro, mlado bili su na velikom belaju. Vršljali su po selu četnici, ustaše, partizani, Nijemci. Borbe su se vodili, a narod je bježao u Sokolac da glavu živu iznese iz ratnog pakla. Čim se vojska povuče, narod nahrli u selo, a kud bi nego na ognjište i babovinu vjekovnu. Muhadžerilo se i preživljavalo. I sve tako do kobnog 12. jula 1943. godine. Povukli se partizani, a Nijemci nahrupili u selo. U borbi poginuo i jedan Švaba.

Dovukli ga kod džamije, a za ubistvo okrivili seljane Košutice kao vinovnike i izvršioce ubistva. Ubice tražile povod za masakr i našle. Nešto stanovnika izbjeglo u Sokolac, a nešto ostalo ne nadajući se zlu. Ono što je ostalo sakupilo se u džamiji i mektebu. Neki ostali u svojim kućama i obavljali svakodnevne poslove. Ušli u selo njemački kasapini. Tražili od seljaka da pokažu na ubicu Švabe. Narod šutio i strepio. Ubice u selu nije bilo. Četvorici naredili da zakopaju esesovca. Oni pošli i došli do izlaza iz džamije. Tu su zauvijek ostali. Pokošeni su rafalom. Nijemci se okomili na preostali živalj. Izvodili djecu, žene, starce i ubijali. Djecu u mektebu roditelji sakrili u šupljinu prostorije i na taj način 12-tero spasili. Strojnicama pokosili: HUSEJNOVIĆ Muju, Hatu, Hamdiju, Fehima, Osmana, Ajšu, Sariju, Ćamilu, Fazilu, Akifa, Nezira, BEGOVIĆ Nezira, Hasa, Hasniju, Adila, Ibra, Osmana, Melću, Muja, Mejru, Munibu, Bibu, Bibu /Salkovu/, Fatimu, Reufa, Bajru, Junuza, HODŽIĆ Osmana, Melću, Memića, Vasviju, Ejuba, Devlu, Hamdu, Hilmu, Fatimu, Temima, Husejna, Ramiza, Zejnebu, Nafiju, Fatimu /2 godine/, Mehmeda, Pembu, Adema, Salka, Milu, Zajnu, RAMIĆ Džehvu, Mešana, Mehmeda, Muradifa, JUNUZOVIĆ Sejda, KAVAZOVIĆ Mejru, Milu, Fatu, FAZLIĆ Aliju, DEMIROVIĆ Seniju, SOKOLOVIĆ Muju. Spasili su se: Hajdar Sarajčić, Junuzović Durmo, Hodžić Fatima i Almasa, Husejnović Šahma i jedno dijete Kavazović sa odbijenom vilicom od metka te Fazlić Mušan.

U selu se slučajno našao Sokolović Mujo iz sela Kuti. I njega su poslali u smrt. Sudjeno mu bilo da kosti ostavi u Košutici kod džamije. Begović Mujo prvi val smrti izbjegao. Drugi nije uspio. Ranjen u nogu i plećku dovukao se do mektebske prostorije gdje je zatekao Hajdara Sarajčića. Hajdar ranjenika na dušek smjestio i iz predostrožnosti savjetovao Muji da ne govori da je iko ostao živ ukoliko se vrate Nijemci. Upao njemački kasapin, našao Muju i tražio da mu pokaže preživjele. Mujo samo šutio i pri tome izgovorio molitvu /keli me i šehadet/. Nikoga nije izdao. Otišao je mirne savjesti i čiste duše u dženet. Nijemci su ga, sa dva metka, dokrajčili.

Pridružio se u smrti 67 ubijenih na ledini pred džamijom i mektebom. Košutice su zanijemile u tuzi i bolu. Jedanaesti juli 1943. ostaće zapamćen po potocima krvi nedužnih stanovnika svih dobi i uzrasta. Najstariji Begović Bajro imao je 66 godina, a 38 djece otišlo je u smrt dobi od 1 do 15 godina. Kritičnog dana /11. jula 1943./ rodiće Hožić Naila kći Vasvu. Neće je čestito ni zadojiti, ni majčinom rukom pomilovati. Otići će novorodjenče i majka u smrt zagrljeni.

...

SARAJEVSKA TRAGEDIJA

O sarajevskoj tragediji od 1941. do 1945. godine teško je pisati, teško sve dokučiti, a doreći nemoguće. Ogromna je i po broju žrtava i po načinu izvršenih zločina. U slučaju Sarajeva odlučili smo se za govor brojki. Riječima je nemoguće izraziti virove smrti, stratišta i ponore pakla kroz koje je prošao grad na Miljacki sa svojim žiteljima.

Uoči rata Sarajevo se ubrajalo u red odmah iza Beograda, Zagreba i Subotice. Privrednom strukturom bijaše tipičan trgovačko-industrijski grad sa 2092 zanatske radnje, 1500 trgovačkih i 215 industrijskih preduzeća. U 22 osnovne škole, četiri gimnazije, srednje i niže stručne škole školovalo se 12000 učenika. U svojoj dugoj i teškoj istoriji doživljavalo je upade raznih osvajača, okupacije, pljačke, razaranja, požara i poplave, epidemije i razne boleštine, ekonomske krize i svakovrsne nevolje. Ipak, Sarajevo je pogodila najveća materijalna i ljudska nesreća u vremenu od 1941. do 1945. godine.

Najveća nesreća sručila se na Jevreje. Od oko 10000, koliko ih je uoči rata živjelo u Sarajevu, ostalo je 1277.

Preživjelo je ratnu golgotu:

- muške djece do 16 godina	101
- ženske djece do 16 godina	126
- žena od 16 do 50 godina	452
- žena iznad 50 godina	104
- ostaslih muškaraca	494

Ovaj broj se, po oslobodjenju zemlje i Sarajeva, vratio na svoja kućna ognjišta dok je u Italiji ostalo 100, Palestini 120 i SAD 40 Jevreja. Stradala su ukupno 7092 Jevreja što predstavlja stravičan bilans.

GRADJANI SARAJEVA - ŽRTVE TERORA

Godina	Pol	Svega	Godine starosti					
			do 1	2 - 5	6 - 10	10 - 20	20 - 50	preko 50
1941	M Ž	1289 594	42 43	114 129	88 103	756 601	2753 2168	279 189
1942	M Ž	2094 1229	7 10	20 14	19 10	246 204	1218 1055	584 626
1943	M Ž	720 704	- -	- 4	2 3	90 87	434 386	194 214
1944	M Ž	348 273	- -	- -	4 2	73 18	202 223	59 20
1945	M Ž	496 255	1 -	2 -	1 -	103 50	345 185	49 20
Ukupno	**MŽ**	**9071**	**85**	**243**	**191**	**1353**	**4465**	**2234**

ŽRTVE TERORA PO NACIONALNOSTI - NARODNOSTI

Hrvati 106, Muslimani 412, Srbi 1427, Jevreji 7092, ostali 34.

ŽRTVE TERORA PO MJESTU POGIBIJE

Logori u zemlji	6058
Logori van zemlje	2026
Stratišta	593
Nepoznato	394

Kada je u pitanju pogibija i stradanje gradjana Sarajeva treba imati u vidu i žrtve zaraznih bolesti, gladi, a posebno haranje gradom trbušnog i pjegavog tifusa, što je pogadjala gradsku sirotinju i ogroman broj izbjeglica /oko 50.000/ koje su se našle u Sarajevu. Sistem tzv. aprovizacije /popis o minumalnom snabdijevanju gradjana/ nije imao nikakvog efekta, jer su Nijemci, ustaše i domobrani uzimali dobar dio za sebe, a njima su se pridružili špekulanti, šverceri i crnoberzijanci koji su "gulili sirotinju do kože" uzimajući im, bud zašto, nakit, novac, imovinu.

Kuna, kao platežno sredstvo, bila je sve bezvrednija. Dok je 1941. /prema predratnom dinaru/ imala odnos 1:1, u 1942. pada na 50 para, 1943. na 12 para, 1944. na 7 para i 1945. na 0,7 para.

Konačna statistika genocida u Sarajevu od 9071 ili 10,6% od ukupnog broja stanovnika i 1890 palih boraca je stravičan bilans. Sa poginulim borcima Sarajevo ima procent stradanja od 12,9%, znatno veći od jugoslovenskog prosjeka (10,8%).

Skoro svaki osmi stanovnik Sarajeva stradao je u drugom svjetskom ratu. Stravični su prizori zločina počinjeni nad Sarajlijama na Vracama, Vratniku, Marijin Dvoru, Darivi, vili Berkovića, stanu Lubrićevih koljača. Žrtve su vješane, klane, dokrajčivane udarcima željeznih predmeta, davljenjem. Po oslobodjenju Sarajeva u vili Berkovića otkriveno je jezivo mučilište i grobnice 23 žrtve za koje komisija za uvidjaj /9. aprila 1945.? konstatuje: "...deformisana lobanja usljed udara tupim i čvrstim predmetom..., četiri uboda noža u lijevu stranu vrata.... rez na vratu, odmah ispod brade, počevši ispod lijeve ušne školjke pa sve do skoro u istoj visini na desnu stranu do samog kičmenog stuba...deformacija grudnog koša... i sl".

Sarajevo su ubijali, a ono se ubiti nije dalo. Preživili su njegovi gradjani da sarajevski kolaps pamte i dobrim na zlo odgovore.

...

CRNA HRONIKA SANDŽAKA

Genocid nad Sandžaklijama bio je u tančine razradjen, sinhronizovan i usmjeren na konačno istrebljenje muslimanskog življa sa područja interesnih sfera Srbije i Crne Gore.

Svi dokumenti četničkog pokreta Draže Mihajlovića i programska orjentacija govore o Muslimanima kao "nacionalnom elementu" "unutrašnjem neprijatelju", "Turcima", a uništavanje tog "nenacionalnog elementa" "najsvetijom dužnosti" rasnih Srba.

"Rad u prelaznom vremenu" /izdat juna 1941./ dostavljen u London predvidja: "Posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementima". I dalje: "Izraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednioce". Već 20. decembra 1941. godine slijedi instrukcije četničkom vodstvu u Crnoj Gori sa programom totalnog "srbiziranja" oblasti sa većinskim srpskim življem i potrebom borbe sa karakterom čistog nacionalizma.

Slijedi, krajem novembra i početkom decembra 1942., konferencija četničkih intelektualaca u Šahovićima /poznatim po pokolju Muslimana/ iz Crne Gore i Sandžaka sa zaključkom:

"Na teritoriji buduće države živeće samo Srbi, Hrvati i

Slovenci. Nacionalnihmanjina ne može biti".

Demaklov mač mogao se spustiti na glave Bošnjakamuslimana u Sandžaku. Počelo se razigravati četničko krvavo kolo.

...

Crna hronika Sandžaka počinje u jesen 1941. godine. U selu Požegi četnici ubijaju 13 ljudi žena i djece. Stradaju tri muslimanske i tri srpske porodice. Do kraja 1941. godine broj ubijenih se povećava, medjunacionalno razračunavaju intezivira i gine 136 Muslimana, 144 Albanca i 227 Srba.

Dolazi i februar 1942. Generalni plan "čišćenje" četnici provode u selu Borišće. Ubijaju pet odraslih osoba, a dvoje djece žive bacaju u vatrenu stihiju. Selo je spaljeno i uništeno, a stanovništvo se odlučilo za bijeg i skrasilo privremeno u selu Bistrici u bjelopoljskom kraju.

Sandžačke hajke četnika se nastavljaju u selima Karauda i Milošev.

Ubijeno je 7 lica, a sela su opljačkana i spaljena 13. februara 1942. godine.

MARŠ NA DRINU-KRVAVI POHOD U BOSNU

U vremenu od januara do početka februara 1943. godine četnici provode u pripremi na planu "Marš na Bosnu" najkrvoločnijem pohodu koji je ikad zapamćen po zvjerstvima. O usmjerenju zločinačke akcije nad muslimanskim narodom govori ovaj elemenat:

Štab brigade 457

Pov.br.kl.

10. februar 1943. godine

KOMANDANTU IV BATALJONA BAJU PIVLJANINU

Postupajte i dalje prema već izdatom naredjenju. Hvatajte iubijajte Muslimane, žene i decu. Držite i dalje svoj odredjen položaj i sporazumno sa R. Leovcem i ostalim četnicima držite patrole i zasjede. Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, to je naredjenje najviših starešina, i to moramo izvršavati.

Radite i samo radite ovih dana, a to je naša svetinja ovih dana. Radite i držite zasede i ubijajte sve što vam dodje do ruke. Sada nastaje čišćenje do kraja. S verom u Boga za kralja i otadžbinu!

Komandant-poručnik

...

"Marš u Bosnu" počeo je 5. januara 1943.

Tri hiljade četnika, pod komandom Vojislava Lukačevića i Miraša Savića, kreće u krvavi pohod. Na "Turke" će slijeve udariti Lukačevići, a s desne strane Savićevi kasapini.

Zloglasni Pavle Djurišić, 6. januara 1943. godine, izvještava Dražu Mihajlovića: "Jutros tačno po planu otpočele su borbe na drugom sektoru. Posmatrači koji su dostavili izvještaj u Šehoviće javljaju da se borba u selu Dubave razvijala u pravcu sela Korita takvom brzinom da su dva prva turska sela Jasen i Kostiće, a zatim i Zmijanjac za nepuni sat pregaženi. Jednom riječju uspjeh je siguran, a kakav će biti rezultat u pogledu žrtava vidjećemo".

...

Znao je tada Djurišić da je prvog dana bilo ubijeno 15 Muslimana i zapaljeno 15 kuća. Taj podatak ne pominje. Neznatan je za krvnika. Očekuje se više "turskih glava" i krvavih tragova, pa da se to saopšti tvorcu "čišćenja".

Akcija koja donosi samo smrt, pustoš i beznadje traje u preko četrdeset sela. Samo za desetak dana do temelja su spaljena sela na desnoj obali Lima: Voljevac, Gubavač, Redijelji, Ušanoviće, Presečenik, Buturiće, Donji Vlah, Mirojevići, Šolji, Radojeva Glava, Pobratiće, Medište, Donja Kostenica, Stubo, Vrh, Zmijanjac, Šipovice, Negobratima, Osmanbegovo Selo, Dupljake, Jasen, Kostiće, Kaševar, Ivanje, Gadijevo, Žilice, Gornje Crnča, Gornji Radulići, Vrba, Crhalj, Kradežik, Sipanje, Ličine, Majovi, Dolac, Mokri Lug, Jablanovo, Bijediće, Bistrica i niz sela koritske, zatonske i lozanske opštine.

Ubijeno je oko 1400 muškaraca, žena i djece. Sve popaljeno prethodno je opljačkano. Zavladala je pustoš i smrt. U Koritima i kući Novičića zapaljenp je 16 ljudi. Begi Ličini su prije nego što će je zapaliti u dimije natrpali kučinu, a slijepog Murata Mehovića bacili su u vatru. Mahmuta Dervovića sjekli na komade, a Azizu Šabanoviću avliju "dekorisali" sa 12 unakaženih leševa. Desetoro djece bacili su u vatru, zaklali kćeri Selma Dervovića, a malog Hazima gledali kako doji mrtvu majku i zatim udarcem o zemlju usmrtili i bacili u oganj. Bilo mu je svega 6 mjeseci.

O pokolju će preživjeli Nuradin Ašćerić govoriti:

"Pošto su sva sela spaljena od Metaljke do Priboja, a naše selo je ostalo i tu se sklonio bijeg od 50 duša, mahom staraca, žena i djece. Snijeg je bio preko metra, a hladnoća da je drvo pucalo. Toga dana naišle su četničke brigade tjerajući opljačkanu stoku. Jedna brigada je opkolila selo, a druga vršila pretres po kućama. Naišli su na dvije kuće u kojima je bio zbijeg. Čula se strašna vriska žena, plač djece i vika staraca. Sve je to trajalo oko tri sata. Onda su spalili svo selo, osim dvije kuće. Slike stradanja bile su stravične, ali ni jedna ne može da se poredi sa onom u kući Memiša Ašćerića gdje su četnici poklali starce, žene i djecu o sve nabacali po sobama. Imalo je i živih koji su zapomagali, a krv se slijevala podom. Niko od njih nije preživio". Tako bijaše 7. februara ratne i okrutne 1943. godine. Prizori užasa sela Zaostra.

Četničke horde će dalje krenuti u pokolj i paljevinu. Pljačku obaveznu. "Marš na Drinu" stići će do Prijepolja. Ovdje će četnici počiniti strašne zločine: silovanja, bacanja ranjenih i izmrcvarenih u rijeku, zatvaranje žena, djece i muškaraca u kuće i plamene lomače. Medju raspamećenu i zatvorenu masu će bacati bombe i dokrajčavati živote.

Krvavi bilans okončaće sa 1492 ubijenih, 1171 zapaljenih kuća i 468 drugih zgrada. Nastaviće krvavi hod u Bosnu. Stradaće Foča, Goražde, Višegrad, Čajniče. Božićni badnjaci 1943. biće krvlju bošnjačkom-muslimanskom poprskani.

OD MIRA DO NEMIRA

ZLO SE BUDI

Otužan je tekst stvarnosti, zbivanja i dogadjaja u narednim kazivanjima o slikama i prilikama jednog vremena.

Ružnu i tužnu hronologiju dogadjaja nemoguće je slijediti, procijeniti i kritički ocijeniti sa stanovišta uzročno-posljedičnog stanja. Početkom 1990. godine dolazi do osnivanja raznih pokreta, stranki i organizacija sa obaveznim središnjem D /demokratska-demokratski/ u nazivu. Tu počinju, ali ne prestaju, sve naše nevolje koje su poremetile dotadašnju kolotečinu života u medjusobnoj slozi, poštivanju i razumijevanju.

Penjali su se na bandere, prekrivali staze bogaze, putokaze, saobraćajne trake, raskršća, fasade, krivine i crne tačke na putu sa obaveznim i namještenim smiješkom i porukom "svome" narodu: "S nama u bolju budućnost!" "Mir, zajedništvo i blagostanje" i druge koje su golicale pažnju i izazivale dojam da smo do 1990. godine živjeli u zabludi. Uz saz i gusle, pjesme i parole "slamani" su posljednji ostaci bivše vlasti, komunizma i socijalizma kao zla prošlosti, nedemokratije, ograničene slobode uma, djelanja i organizovanja.

Parolama smo "krčili" put u Evropu, a propagandnom mašinerijom "trasirali" demokratiju kao blagodet o kome smo malo znali.

Na prometnim putevima su stajali lideri uz obaveznu psovku vozača, koji su bili u saobraćajnom haosu i labirintu, našeg mentaliteta i primitivizma. Staro vrijeme zamijenili su nacionalni znakovi, barjaci i burevjesnici na tribinama koji su najavljivali ljuti boj za demokratiju i samo "narod svoj".

Postidjena demokratija bježala je sa svih skupova izmaltretirana i ponižena sa spoznajom da više nije produkt svijesti pojedinaca i mase. Demokratija je izgubila svoju vidljivu-svijest i postala raspamećena. Prelazila je u opće ludilo i manifestaciju izliva mržnje, nacionalne i socijalne netrpeljivosti i prijetećeg zla.

Od demokratije postala je batina kojom je svaka stranka protivničku bjesomučno batinala do besvijesti. Pravo jačega postalo je i pravo na "demokratiju". Stranke su postajale majke, a "očevi" lideri. Komunisti su se "uvlačili" u stranačke organizacije i postajali, preko noći ljuti protivnici svega što im je godinama značilo karijeru, fotelju, unosnu zaradu, profit i život od imena i ugleda.

Sve što je valjalo prestalo je da valja. Prošlost je pokopavana bez opijela, parastosa i dženaza, a sadašnjost se budila sa "probudjenom sviješću" dotad ugnjetenih masa. Narod je izlazio na ulice i mitinge, zaklinjao se u vjernost samo "svojoj" demokratiji i svom lideru o kojemu je i pjesme ispjevao i mitove stvarao.

Porodjajne muke su počinjale. Taj porod i danas traje i teško mu se naslućuje kraj.

AGRESIVNO I PROVOKATIVNO

Kontroverzni Radovan Karadžić, na političkoj sceni Bosne i Hercegovine, pojavio se aspiracijama koje nisu nagovještavale ništa dobro ni za Srbe, a ni ostale narode i narodnosti na tlu do tada mirne i ničim uznemirivane Bosne i Hercegovine. Već 29. juna 1990. kada nije promovisan za lidera SDS Radovan Karadžić u "NIN-u" izmedju ostalog piše "Političke prilike Srba u Bosni i Hercegovini su vrlo delikatne. Državni organi i zvanična politika u BiH već decenijama se ponašaju "asimetrično" i na štetu Srba. Sada se, kao rezultat toga, sa skupova hrvatskih i muslimanskih organizacija izdaju po Srbe zlosutne izjave i saopštenja, izmedju ostalog i o "pravednoj borbi za ljudsko dostojanstvo i slobodu muslimanskog i hrvatskog naroda i svih ljudi", pri čemu se Srbi vide ili izvan, ili na drugoj strani te "pravedne" borbe. Kod Srba raste srdžba pri svakoj najavi hrvatskomuslimanske koalicije, iako je ona de facto uspostavljena..."

Za poremećene medjunacionalne odnose Radovan Karadžić nije imao uporište, ali je najavio promjene i otpore Srba u vremenu koje dolazi: "Otpori srpskom kulturnom i političkom oporavku u BiH ne očekuje se ni od hrvatskih ni od muslimanskih stranaka, sa čijim se pravcima, gotovo o svemu može razgovarati, već upravo od ovih "isluženih Srba" koji više neće moći da žive od svoje nacionalne pripadnosti, i da interese svoga naroda prodaju za mjesta na kadrovskim listama. Po tim otporima narod će ih prepoznati i otkazati im punomoćje za dalje zastupanje". Umjesto mladih, neopterećenih srpstvom, demokratskih orjentisanih kadrova iz podmladka uz misao, riječ i "djelo" Radovana Karadžića stali su skutonoše, poslušnici i trabanti u likovima: Nikole Koljevića, Biljane Plavšić, Momčila Krajšnika, Vojislava Maksimovića, dr. Milanovića, Velibora Ostojića, propalog advokata Ljube Bosiljčića, Milorada Ekmečića, Todora Dutine, polupismenog Vučurevića, Alekse Buhe i niz drugih ekstrema iz garde uistinu isluženih Srba sa ideologijom budjenja srpskog nacizma iz tame i ropstva".

Takvu "mladost i polet" Bosna nije doživjela od Kulina bana do Radovana. Osnovna nit programa SDS protkana je Miloševićevom idejom o Velikoj Srbiji i prostoru na kome treba da žive svi Srbi u jednoj državi.

Ta "ideja" i principijelnost "krvnika sa Balkana" datira od Gazimestana i poziva na akciju i nacionalnu homogenost Srba preko koje "veliki vožd" poručuje:

"Danas smo opet u bitkama, i pred bitkama. One nisu oružane, ali i takve one nisu isključene. Ali, bez obzira odlučnosti, hrabrosti i požrtvovanosti". Ugnijezdeni na BiH prostoru, suludi neuropsihijatar Radovan Karadžić slijedi "primjer odlučnosti" Miloševića, pa u istom napisu konstatuje: "Srbi ne mogu sebi dozvoliti da zakasne u bilo čemu što vreme donosi. Ne sme se desiti da im

neko drugi, ma ko to bio, garantuje nacionalne i gradjanske slobode. Sami Srbi moraju biti garant sopstvene bezbednosti i slobode, a za to su u ovim vremenima i na ovim prostorima potrebne odgovarajuće institucije".

Neposredno poslije Radovanovog napisa u "NIN-u" pod nazivom "NI BOJKOT IZBORA NIJE ISKLJUČEN" došlo je do oživljavanja rada "PROSVJETE" kao kulturne institucije Srba ma području Bosne i Hercegovine. O mjestu i ulozi "Prosvjete" u tom vremenu govorio je njen predsjednik Vojislav Maksimović izmedju ostalog posebno istakao:

"Rastureni individualni rad, bez obzira na sve plemenite namjere koje on ima, odavno se u nas gubi u malodušju i dilemama kojima se prepuštaju čak i najdarovitiji poslenici. Već digo se vrtimo u opštem nemaru, koji, prema kulturi u cjelini, ispoljava državna i politička vlast u Bosni i Hercegovini. Prošlo je četrdesetpet godina sistematskog pritiska na duhovnost srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Bez pravog ispoljavanja vlastitih vjerskih i kulturnih oznaka, naš narod je gubio svoje najbitnija etnička obeležja i tako se svodio na marginalnu poziciju kakvu imaju nacionalne manjine, fizički odvojene od svoga duhovnog i narodnog središta. A da bismo se mogli isprriječiti savremenim falsifikatorima, tendecioznim negatorima, pa i zlonamjernim interpretatorima našeg etničkog bića i naše istorije u Bosni i Hercegovini treba da se podsjetimo na onaj dio naše prošlosti iz koga je zračila umjetnička kreativnost, fizička vitalnost, intelektualna svježina i iskonska mudrost".

Tako govori Maksimović o gušenju vjerskih i kulturnih oznaka Srba i "vaskrsenju" srpske kulturne institucije zabranjene 1949. godine zbog sličnih i nepromijenjenih intelektualno-političkih ideja o velikosrpstvu i njegovom potamnjelom sjaju prisilom od tadašnjih vlasti. Vuk je dlaku promijenio, ćud ostavio i sad ponovo urla rastjerujući nacionalne kulture i kulture vrijednosti drugih naroda i narodnosti na području Bosne i Hercegovine.

Kulturna institucija "Prosvjeta" priklonila se Karadžićevim stavovima i svoje djelovanje usmjerila na političku podršku propagatorima velikosrpstva i veličanja srpske duhovnosti i mudrosti.

Svog vjernog pratioca dobiće i listu srpskog naroda "Javnost" koja će se, ne birajući sredstva i metode, drvljem i kamenjem bacati na sve ostale nacionalne kulture žitelja Bosne i Hercegovine i otići predaleko u raspirivanju nacionalne mržnje, netrpeljivosti i ponižavanja drugih.

PARASTOSI ZLA I MRŽNJE

Aveti prošlosti počeli su "vaskrsavati" na parastosima i stratištima polovinom 1990. godine u vrijeme stranačkih "borbi za nacionalnu demokratiju". Umjesto humanog i civiliziranog gesta pijeteta prema mrtvim stradalnicima

fašističkog režima u drugom svjetskom ratu i dužnog poštovanja njihove ličnosti, pojavili su se "misionari" sa zlosutnim pozivom na zlo, mržnju i bratoubilaštvo, sa protagonistima-istomišljenicima kojima je "u krvi osveta".

Početkom jula 1990. održan je parastos žrtvama fašističkog terora na spomen obilježju Korićka jama na putu Gacko-Bileća u koju je 3/4 juni 1941. godine bačeno od strane Tonogalovih ustaša 184 žitelja gatačko-bilećke regije i svirepo umoreno. Na spomen obiležje postavljen je krst umjesto dotadašnjeg obilježja petokrake, a pozivima na osvetu i nepraštanje sijana je i raspirivana mržnja prema muslimanskom stanovništvu. Priredjivači parastosa zaboravili su da se jama ranije zvala "Dizdaruša", jer su u nju živi bačeni članovi porodice Dizdarevića od strane crnogorskogatačkih četnika koji su 1912. godine silom raselili stanovnike Korita: Dizdareviće, Musiće, Redžiće i Čustoviće koji se nikad više nisu vratili niti smjeli vratiti na svoje posjede i kućna ognjišta. U Koritima je na Korićku jamu i na Dizdareviće stavljen krst. Tako su mrtvi Dizdarevići pokršteni i posrbljeni. O tom nasilničkom i brutalnom činu vlasti u Gacku i Bileći zauzele su neutralan stav i nisu reagovale, a štampa je prećutala genocid nad mrtvim Muslimanima.

Vuk Drašković i njegov SPO su likovali i šenlučili po Gacku prijeteći Muslimanima Kule Fazlagića pokoljem i istrebljenjem.

Vukov "Nož" ponovo je počeo da siječe "turske glave".

...

Neposredno, iza gatačkog skandala nad Korićkom jamom uslijedio je zbor srpskog naroda u Nevesinju na kome su se veličale četničke vojvode, a svim četnicima, pa i onim sa najkrvavijim rukama, oprošten je zločin od strane hercegovačkog srpskog naroda.

Ekstremisti predvodjeni ekstremnijim Grabovcem i Savićem doživjeli su svojih "pet minuta" i počeli hajdučiju drumom i šumom zaustavljajući automobile, legitimišući putnike i oduzimajući im novac i druge vrijednosti. Šenlučeći znali su posjetiti susjedno Gacko i uznemiriti mirno muslimansko stanovništvo pucnjavom i prijetnjom o "crnom petku". Scena po Gacku, koje je podsjećalo na Las Vegas, mirno je pratio poster Slobodana Miloševića koji je "zauzeo" i mjesta u ustanovama, školama, preduzećima, pa čak i u gradskim i prigradskim autobusima.

Zbog tog Slobodana Miloševića i njegovog obožavaoca vozača Save Govedarice izbiće incident na prigradskoj liniji Gacko-Fazlagića Kula kada će Kuljani oštro reagovati, napuštati autobus sa Slobodanovom slikom i u znak protesta krenuti četiri kilometra pješice u Gacko kasneći na posao, nastavu i na druge neodložne radne zadatke.

"Od Topole pa do Ravne gore" i pjevanje drugih četničkih pjesama postajalo je sastavni dio srpskog melosa, a zvuk gusala u slavu Draže i krvoloka srpskog, muslimanskog, hrvatskog i drugih naroda ozloglašenog Pavla

Djurišića, popa Radojice Perišića, Todorovića, Zaharija Ostojića, Kalabića, Guzine, Petra Samardžića i Marka Popovića, odzvanjao je po kafanama, kafićima i gostionicama, zbornim mjestima stranački opredjeljenih Srba u SDS ili SPO.

Zlo je zajezdilo pitominom gatačkog polja, panoramom nevesinjskog luga, šćućurenoj Bileći i poznatoj Trebinjskoj šumi. Hercegovinom, posebno istočnom, zapuhali su neki olujno harajući nacional-srpski vjetrovi, a zavjetrini se nije naslućivao kraj.

Ljudi su se počeli gledati poprijeko i dojučerašnje komšije, prijatelji, poznanici, kumovi i drugovi sve više su postajali stranci. Sjeme zla je proklijalo i zaprijetilo da preraste u stablo zla pod kojim niko neće naći hladovine i mira.

ZLOČIN NAKON ZLOČINA

Zločin se ničim ne može pravdati bez obzira na motive pod kojima je učinjen. O zločinu treba reći da bi se dobila sveukupna slika njegovih posljedica, izvukla pouka i poruka i stalo u kraj nemani koja halapljivo siše krv žrtve i teži za novim još surovijim zločinom. Zločini učinjeni u toku minulog rata nikome nisu donijeli dobro, jer zločin sa dobrim nema nikakve pojmive veze, a pozivanje na osvetu je samo novi zločin.

Mrtvome, bez obzira na vjeru i naciju, ne treba smiraj. Njegove oči su spokojne, duša mirna, kosti bez mesa i vječna tišina paučinom pokrivena. Tu ni pauk više nema šta da traži, a ljudi čeprkaju po mrtvim kostima, traže uzroke smrti i vape za osvetom.

Zov na osvetu i prebrojavanje žrtava iz ranijih godina počeo je bezumnim oplakivanjem zločina nad hercegovačkim jamama prilikom vadjenja kostiju stradalnika u Koritima, Golubinjačama, Šurmancima, Prebilovcima, Ržanom dolu, Bivoljem brdu, Gornjoj Kakauši, Hadžibegovom bunaru, Gradini i drugim jamama.

U julu 1990. godine, kada je predizborna kampanja i propaganda Srpske demokratske strane bila na vrhuncu, predsjednik Mjesne zajednice Prebilovci Maksim Ekmečić traži odobrenje za vadjenje posmrtnih ostataka žrtava ustaškog terora iz šurmanačke jame radi sahrane u selu Prebilovci. Pridružuje mu se stanovništvo Prebilovaca, a Gavro Tripković, zaposlen u "Mehanizaciji" u Čapljini kaže:

"Svi pod zemljom su podjednake žrtve. I Srbin, i Musliman, i Jevrejin i Ciganin. Svima će,o ime u granitu ispisati". Konačno, 24. novembra 1991. godine izvršeno je vadjenje kostiju iz deset jama u Hercegovini od ukupno 38, a na Bivoljem brdu preko deset hiljada prisutnih prisustvovalo je vadjenju kostiju

oko 500 žrtava. Kosti su prenesene u Prebilovac, a na komemorativnom skupu parastos je održao iguman Jovan sa deset pravoslavnih sveštenika i igumanijom Evrokasijjjom iz manastira Žitomislići.

Poslije besjede igumana, Slavko Marušić, koji je sticajem okolnosti ostao živ, izgovorio je na kostima 15 članova porodice: "Ubili su ih njihovi prijatelji i komšije na najgnusniji način, kao da su svi odreda čitali Danteov "Pakao". Nisu imali milosti prema nerodjenoj djeci, čije su nevine koščice ležale u ovoj jami. Istorija je zapamtila mnoge zločinem a ovakav zločin bacanje živih ljudi u jamu, to nikada u istoriji niko nije učinio".

Dr. Nikola Koljević zahvalio se svima koji su ispunili dug prema mučenicima i prijeteći rekao:

"Ovaj i ovakav zločin ne možemo oprostiti. Onog dana kada naši hrvatski suplemenici, braća po jeziku i porijeklu, kada se odreknu tih svojih izroda koji su ovo učinili, kada se u njihovo ime i na svoju dušu prime ovaj greh, kada preispitaju oni to u sebi, tek onda mogu očekivati naše oproštenje. Tek onda ćemo i mi imati pravo da im u ime ovih mošti oprostimo". /"Oslobodjenje" 15. decembra 1990./

OPIJELO NAD "GOLUBNIKOM"

Atmosfera prepuna tuge i bola vladala je nad jamom "Golubnika" u Šurmancima kod Čapljine dana 24. novembra 1990. godine. Na platou ispred zloglasne jame nalazili su se kovčezi obojeni u crno i plavo. Kovčezi su raznih veličina, a oni najmanji bili su dječiji čije je djetinjstvo ugašeno u avgustu 1941. godine.

Mitropolit dabrobosanski Vladislav, Rade Aleksić, predsjednik Udruženja boraca hercegovačkih brigada u Beogradu, Vlado Bulut, u ime rodbine žrtava i akademik Milorad Ekmečić nisu propuštali priliku da, pred 10.000 okupljenih gradjana, poruče da se zločin zaboraviti neće i ne smije. Na spomenik ljubavi i Prebilovcima, gdje su žrtve prenesene, polagani su i "vijenci mržnje", a Milorad Ekmečić, u ime 78 ubijenih Ekmečića, je poručio:

"Ove zločine zaboraviti ne možemo, oprostiti ne smemo.

Danas ste se iz 50 godina izgnanstva u pod zemlju vratili svojoj kući. Vratili ste se da nikada više ne umrete. Od sada ćete živeti večno".

Riječi akademika, inače rodjenog u Prebilovcima, obistinile su se početkom 1991. godine dolaskom srpskocrnogorskih rezervista u Hercegovinu i bahatim ponašanjem prema Muslimanima pitomih Dubrava i Stoca, Bivoljeg brda i Popovog polja, uništavanjem ljetine i prijetnjom na likvidaciju. Kasniji dogadjaji iz ratne 1992/93. godine i bijeg Ekmečića iz Sarajeva u Beograd pokazali su da je na Ekmečićevom spomeniku žrtvama u Prebilovcima položen vijenac mržnje i raskola medjukomšijskih odnosa koji će rezultirati genocidom ovog puta nad muslimanskim i hrvatskim življem.

Samo riječi "Ove zločine zaboraviti ne možemo, oprostiti ne smemo..." bile su poruka akademika da nečovjek ubija čovjeka, da strada nejač, da majka crnu predju prede i da niču groblja nedužnih stradalnika koji ni muhi zla nisu mislili i nikome ništa nažao učinili.

Nažalost, nagovještaj je postao okrutna stvarnost. Za 500 žrtava iz jame "Golubnika" dug su platili nedužni i nevini ljudi, žene, djeca i mladost hercegovačkog krša što se dubravskom ravni pjesmom kitila, znanjem i radom dičila. Većina Prebilovčana otišla je u četnike, okrvavila ruke do lakata i ogrezla u zločine teže od svih ranijih. Medju četničkim glavešinama je i inicijator otvaranja hercegovačkih jama Maksim Ekmečić i Gavro Tripković za kojeg više nisu sve žrtve na zemlji i pod zemljom iste. Hrvatima, Muslimanima, Jevrejima i Ciganima umjesto ispisanih granitnih slova Gavro i Maksim ispisuju granatna slova smrti i beznadja.

KALUDJERI SE "VRAĆAJU" U MANASTIR

Novembar i decembar 1990. godine označile su mukotrpan posao speleologa i rodbine žrtavam fašističkog terora na pronalaženju, otkrivanju i vadjenju kostiju stradalnika.

U Žitomislićima speleolozi, vještaci sudske medicine i stanovništvo, izvadili su kosti sedmorice pravoslavnih sveštenika iz jame "Vidonja". Jama dubine 15 metara bila je potpuno zatrpana sa 30 kubika kamena i zemlje i rad je trajao danonoćno punih pet dana. Nešto ranije, 27. oktobra 1990. godine, obavljen je prenos posmrtnih ostataka žrtava ustaškog genocida iz jame "Jagodnjača" u Ržanom dolu u selo Veličane u Popovom polju. Nad kostima žrtava koje su bačene 23/24. juna 1941. godine u jamu i zajedničkoj grobnici stradalnika govorio je mitropolit i predsjednik Odbora za vadjenje postradalih Slavko Kovač čije su završne riječi bile:

"Svakome se stavlja do znanja kao zakletva pred ovim moštima, da se više nikada neće dozvoliti genocid nad srpskim narodom". Mitropolit Vladislav nije propustio priliku da prisutnima saopšti da su žrtve odvedene sa njiva i iz kuća i da nisu stradale u gradjanskom ratu, nego od svojih komšija Hrvata. Umjesto poruke na razum i zajedništvo, mitropolit je nakon 50 godina od tragičnog dogadjaja, podsjetio na oprez i probudio svjesno ili nesvjesno povampirene strasti srpskih ekstremista željnih osvete u krvi.

Neposredno iza toga, kao propagandni materijal u kiosku "Ras" u Trebinju, pojavila se video-kaseta o žrtvama terora iz jame Ržani do u trajanju od 78 minuta sa stravičnim scenama toka vadjenja kostiju, predmetima pronadjenim kod pokojnika i riječima parastosa izgovrenog od strane mitropolita.

Desetog novembra 1990. godine izvršeno je vadjenje kostiju 32 žrtve ustaškog terora iz jame "Kapavica" kod Ljubinja. Na spomen ploči na proplanku Guvno, iznad jame, stoji spomenik sa upisanih 57 žrtava s napomenom da su tu bačeni živi, vezanih očiju i ruku. Speolozi nisu našli užeta, žicu, lance i katance kojima su žrtve vezane navodno prije bacanja u jamu prema kazivanjima pobjeglih sa jame Ilije Mičete, Vukana Klimenta, Slavka Djurića, Čeda Pecelja, Nikole Ćorovića /svi iz Kapavice/, te Danila, Vojislava, Radomira i Rajka Krulja iz Pocrnja, Pera Kneževića i Mirka Kaćikovića iz Vlahovića, Voje Mičete, Sloba i Vase Miloševića i Slavka Bukvića koji je iz jame "izašao ispod mrtvih" dana 8.juna 1941. godine kada je izvršeno bacanje žrtava u jamu.

Po izjavama "svjedoka" - očevidaca koje smo naveli teško je dokučiti pravu istinu i verifikovati dogadjaj nad jamom Kapavica od juna ratne 1941. godine.

Broj bačenih u jamu i broj upisanih na spomen ploči u odnosu na broj izvadjenih kostiju je nepouzdan pokazatelj. Ako je izvadjeno 32 postradalih, onda je 25 onih sa spomen ploči poginulo na drugom mjestu i pod drugim okolnostima.

Postoji verzija da su ih ustaše strijeljale zbog začepljenja jame duboke 20 metara u gornjem dijelu. To se pravda neiskustvom ustaše i nepoznavanjem jame Kapavica, a i panikom koja je nastala medju ustašama kada je tridesetak uhvaćenih i povedenih na grotlo jame pobjeglo, a ostali su strijejeljani na Guvnu koje je udaljeno 200 metara od jame. Nepouzdan je i iskaz Slavka Bukvića koji je "izašao" ispod mrtvaca kroz usko i zakrčeno grotlo jame iako se zna da su na žrtve ustaše bacile gomile zemlje i kamena o čemu svjedoče i polomljene lobanje i druge kosti. Nepouzdani svjedoci i razlika ubijenih i bačenih u jamu "Kapavica" govore o tome da jama nije dovoljno istražena i broj stvarno bačenih verifikovan.

GROBNICA BEZ LJUDI

Rad na otkrivanju i vadjenju kostiju žrtava iz Donje Kakauše za speleologe i stanovnike bio je naporan i mukotrpan. Trebalo je izvaditi 13,5 metara debeo sloj kamena i zemlje da bi se došlo do kostiju. Šestodnevni rad nije donio nikakve rezultate. Po iskopu jame i dolaženju do dna speleologe je očekivalo veliko razočarenje i saznanje da je trud bio uzaludan i da su prevareni i nasamareni. Naime, u jami nije bilo nijedne ljudske kosti. Pronadjene su kosti uginulih životinja koje su stanovnici bacali u jamu pored puta i zatrpavali.

Nad jamom je stajao spomenik žrtvama ustaškog terora podignut društvenim sredstvima.

Kada je pukla bruka oglasio je, 24. decembra 1990. godine, Opštinski odbor SUBNOR-a Stolac, na čijem je području Donja Kakauša, sa upitom kako je bilo moguće. na lokalitetu Donja Kakauša, da se podigne spomenik žrtvama ustaškog terora kada je utvrdjeno da tu, izuzev ostataka uginulih životinja, nema ni jedne žrtve ustaškog terora. Odbor je istovremeno zahtijevao od nove vlasti. a posebno SDS-a, da izbjegne revanšizam, pretjerane rasprave o prošlom vremenu i da se stavi u funkciju napredka i složenog zajedničkog življenja.

Srpska demokratska stranka je našla solomunsko rješenje za propust zvani Donja Kakauša okrivivši ustaše da su u jamu Donja Kakauša namjerno bacali kamenje i zemlju i zatrpali je kako bi odvukli pažnju od Gornje Kakauše koja je od Donje Kakauše udaljena stotinjak metara i tako "zaveli" speleologe koji su se "badava" mučili.

Za podignuti spomenik niko nije odgovarao, za prevaru šire javnosti još manje, a za neljudsku i podlu igru sa istorijskim faktima i istorijom nikog nije zaboljela glava.

ŽRTVE OPOMINJU-EKSTREMI PRIJETE

Stratište na Garavcima kod Bihaća otvoreno je 11. novembra 1990. godine komemorativnim saborom i prigodnim opijelom. Na ovom stratištu, od juna do oktobra 1941. godine, ubijeno je 12.000 Srba, pa su Garavice, po broju žrtava, četvrto stratište iza brojnijih: Jasnovca, Jajinaca i Jadovnog na Velebitu.

Pred gradjanima Like, Korduna i Bosanske krajine episkop gornjokarlovačkog Simeon Zloković i protodjakoni, te sveštenici iz Bosanskog Petrovca, Bosanske Krupe, MartinBroda i Bihaća izgovorili su riječi opomene aktuelizirajući narasle nacionalističke tenzije i "budući" vrijeme na osvetu i bratoubilaštvo.

Žrtve, da su ikako mogle, opomenule bi episkopa, prodjakone i pravoslavne kaludjere na razum i razboritost da bi se izbjeglo "talasanja" uzburkanih ekstremističkih strasti i spriječile moguće slične posljedice bratoubilačkih obračuna.

Oduvijek je na ovim prostorima, ne samo bosanskohercegovačkim, bilo netrpeljivosti i netolerancije koja se može mjeriti vijekovima.

U periodu 1945. do 1990. godine slamali smo netrpeljivost i mislili, ponekad osjećali i tvrdili da živimo u bratstvu bez obzira na vjeru i naciju. Mislili smo da su netrpeljivost, zlo, mržnju i osvetu slomljeni, a u stvari sve se to uspješno skrivala u životu ostrašćenog čovjeka što ga komšijom, prijateljem i radnim kolegom zvasmo i u koga povjerenje ugradismo. Nažalost zlo nismo slomili i danas smo svjedoci svih naših zabluda godinama gomilanih, koje nas dovedoše do ovoga što sada doživljavamo evo već tri godine.

Daleko smo zabrazdili praštajući ostrašćenim pristalicama Miloševića i Karadžića za sva zla koja su nas snašla i prate kada smo u situaciji da branimo svoj komad zemlje, svoj integritet, svoje parčence života u slobodnoj zemlji.

Nož ponovo radi. Mnogi svoju naivnost plaćaju životima.

Drugima se pak isplati vojevati i bojovati radi pljačke, paljevine, ubistava i silovanja. Jame i kame ponovo oživljavaju, a najava tog opšteg krvoprolića počela je otvaranjem hercegovačkih i drugih jama na području Bosne i Hercegovine u toku 1990. godine. Nismo se urazumjeli i blagovremeno oduprijeli zlu. Cijenu povjerenja u komšiju, prijatelja, kuma i druga, zamijenili smo mržnjom i prezirom prema zločincima, a mržnjom i zlom opet ništa ne postižemo na civilizacionom i ljudskom planu.

Čovjek čovjeku opet je postao vuk. A, s vukovima nema družbe ni čovjekoljublja. Parastosi, opijela, sijanje mržnje i razdora teško i preteško podnosimo i plaćamo njihovu cijenu životima vlastitim i životima svojih najbližih i najdražih.

Dokle i kako, to ni Bog ne zna.

UMNOŽAVANJE MRTVIH SRBA

Po nekom nepisanom pravilu srpski istoričari i političari uvijek ističu ugroženost nad Srbima i bilanse poginulih "pribrajanjem" čine stravičnim i opominjućim. Po njima opstanak Srba, ma gdje i koliko brojčani bili, doveden je u pitanje, pa treba pobiti sve ljude koji su slučajno rodjeni na istim prostorima koji su druge vjere da bi Srbi i pravoslavlje ostalo. U svim dokumentima nailazimo na elemente Trećeg Rajha u kojima treba druge uništiti da bi srpstvo i Srbi ostali "čisti". Pri "prebrojavanju" mrtvih-žrtava fašističkog terora ili žrtava rata 1941.-1945. godine mrtvi se umnožavaju, pa ispada da je malo Srba iznijelo živu glavu poslije minule ratne golgote.

Mrtvaci ćute, živi prešutkuju, a polupismeni i mržnjom nošeni ukazuju na "mudre" srpske istoričare i hronologe koji su se raspisali o genocidu nad Srbima koji uvijek traje i poslije pedeset godina od oslobodjenja ratom napaćene i opustošene zemlje.

Istorijom i hronologijom ratnih zbivanja i dogadjaja na tlu Hercegovine u periodu 1941.-1945. godine bavili su se i bave istoričari i publicisti: Drago Miletić-"Karlo", Mensur Seferović, Andjelko Belović i autor ove knjige.

Proučavajući izvorna dokumenta, ratnu dokumentaciju, arhivsku gradju, sudsku dokumentaciju, zemljišne i matične knjige svi smo došli do približnih rezultata i pokazatelja koji govore da je u drugom svjetskom ratu bilo

11.027.000 žrtava, da je za ciljeve nacionalnog i socijalnog oslobodjenja palo 305.000 boraca, a ranjeno 425.000 i da je Hercegovinu minuli rat osakatio i odnio 10.373 života i od čega Srba 6.428, Muslimana 1.285, Hrvata 1.073, Jevreja 61 i nepoznate nacionalnosti 1.670. U borbama za slobodu palo je u Hercegovini 4.613 boraca, a 3.713 boraca i njihovih porodica uživaoci su boračke penzije.

Nikada istoriju nisu pisali pobjednici nego utvrdjeni i verifikovani argumenti i hroničari vremena. U ratu nema pobjednika. Svi su poraženi i gubitnici, a jednako su stradali i gubitnici bili Srbi, Hrvati, Muslimani, Jevreji i ostali, jer metak nije birao nacionalnost i vjeru što pokazuju i podaci o ratnom stradanju na tlu Hercegovine u ukupnom broju od 14.986 ugašenih ljudskih života svih nacionalnosti, dobi i uzrasta. Broj žrtava fašističkog terora i rata bio bi daleko veći, a time i opšteljudska tragedija, da nije bilo svijetlih primjera žrtvovanja jednih za druge u traženju zajedničkog spasa od okupatora i domaćih izdajnika. O tom žrtvovanju jednih za druge, bez obzira na vjeru i nacionalnost, nerado govore i pišu srpski istoričari, publicisti i pisci različitih žanrova literature izbjegavajući onu poznatu da je komšija duša i preči od brata.

Nedopustivo je pisati čitave tomove o Srbima i pripremati kilometarske besjede o genocidu nad Srbima i prošlosti i sadašnjosti zbog jednog milimetra vlasti u srpskim takozvanim autonomnim pokrajinama, katunima i torovima, a pri tome ne rasvjetljavati prošlost i sadašnjost sa svih strana i ne pominjati žrtve Hrvata, Muslimana, Jevreja, Roma i drugih od dvadesetdvije manjine na tlu Bosne i Hercegovine. Jednostranost u pisanju i tretman isključivo samo jedne nacionalnosti nedopustiv postupak po mom dubokom ubjedjenju, i zbog toga što se čitaocu i istoriji nanosi ogromna šteta jer pružanjem dezinformacija o tom osjetljivom pitanju umjesto pravog, objektivnog, sadržajnog i istinitog štiva stvara se lažna, tendenciozna predstava o stradanjima samo jednog naroda. Vojislav Lubarda i Dušan M. Vojnović iznose "zvanične" podatke o otkosima Srba u kontekstu svojih životnih opredjeljenja "sve za Srbe i svi protiv Srba", pa u feljtonu "Mani zemlju koja Bosne nema", u nastavku 17 u "Politici" od 18. jula 1990., Luburda piše:

"Čak i umjerene promjene govore da su ustaše za vrijeme drugog svjetskog rata, samo u BiH, ubile izmedju 400.000 i 500.000 Srba, muškaraca, žena i djece", a već 19. jula nastavlja: "Kao što se moglo očekivati, ustaše su najravnosnije bile u radu sa kamom" u Jasenovcu i na Jadovnu, po jamama i vrtačama Hercegovine, uz rijeke, puteve i bespuća Bosne, na kućnom ognjištu i po šumskim zbjegovima, poklano je ili je živo spaljeno najmanje 500.000 Srba iz Bosne i Hercegovine". Dušan M. Vojanović, pukovnik u penziji i autor knjige "Opstanak srpskog naroda" u članku "Zaprepašten sam islamskim divljanjem u srcu Srbije" i medjunaslovu "Zašto smo okruženi mržnjom" /"Politika" 3. avgusta 1990./ konstatuje: "Kako je moguće da srpski narod, usuštini pošten prema svim u Jugosaviji, dospe u situaciju okruženja tolikom mržnjom, koja ničim nije opravdana i izazvana" i zaključuje da su "za to krivi

poslcratni glavni jugoslovenski rukovodioci, koji su bili indokrinisani kominternovskim idejama da je bivša Jugoslavija vještačka tvorevina, a Srbi tlačiteljski i hegemonistički narod" i da su upravo oni "iza rata nastojali da izazovu još veći jaz izmedju Srba i Muslimana, praveći simetriju izmedju ustaša i četnika", a zatim "izjednačavali su likvidaciju oko dva muliona Srba, od strane ustaša sa likvidacijom nekoliko hiljada muslimana od strane četnika".

Lubarda i Vojnović "zaboravljaju" podatak da je aprila 1941. godine okupator zaposjeo Srbiju /bez Kosmeta/ sa 3.880.000 stanovnika i površinom od 51.000 kvadratnih kilometara. Može li se na "argumentima" Lubarde i Vojnovića ostati začudjen i ravnodušan, ako se zna da je u toku drugog svjetskog rata bilo 1,027.000 žrtava, a kod Vojnovića palo je 2,000.000 Srba ili kod Lubarde u samo dva uzastopna dana i dva uzastopna nastavlja feljtona "gine" 100.000 Srba i to 18. jula 400.000, a 19. jula "najmanje" 500.000. Nevjerovatno je lažno i do apsurda tendenozno da Lubarda i Vojnović pišu o genocidu na tlu Bosne i Hercegovine na osnovu svojih "procjena" i pored niza dosad vjerodostojnih podataka i pokazatelja o broju žrtava, a koliko je hiljada Muslimana stradalo na opustošenom prostoru Bosne i Hercegovine oni prešućuju i konstatuju "nekoliko hiljada".

Oni ne priznaju "Genocid nad Muslimanima" Dedijera i Miletića i "ne znaju" da su odmetničke, četničke bande zvani "Škripari", u periodu 1945.-1953. godine, nanijeli mnogo zla narodu nanoseći znatne gubitke u ljudstvu poznatom hajdučijom i klanjem kamom nedužnih gradjana, pripadnika organa vlasti, vojske i milicije koje su radile na ččišćenjuč bandi. Vukov "Nož" poslužiće Lubardi i Vojnoviću kao "podloga" za sijanje mržnje i zla, a pridružiće im se i Bulajić koji isključivo piše o stradanju Srba.

Dželat sa Durmitora Karadžić, nevesinjsko-gatački čobančić Buha, kontraverzni šekspirolog Koljević, propali bilećki advokat Bojović, maksimalno raspamećeni Maksimović, guslar i stihoklepac Krajišnik, hercegovački analfabeta Vučurević i mnogi drugi "spasitelji" srpskog naroda pojaviće se na javnim tribinama ukazujući na ugroženost Srba i operisati "podacima" Lubarde, Vojnovića, Bulajića i drugih o golgoti Srba tražeći srpske barikade, čeke, belaj i nepomirljivost sa svim što nije srpsko i srpskog roda.

Vuk Drašković će na svim tribinama srpskog pokreta obnove tražiti povratak dinastije Karadjordjevića u Beograd i Srbiju, zaboravljajući pri tome da je Petar Karadjordjević prilikom ostavljanja naroda na cjedilu /aprila 1941./ i bježeći u Englesku pohranio kraljevske vrijednosti u mostarsku banku i to: 204 sanduka sa 10.200 kilograma zlata, zatim 50.000.000 dinara u banknotama, tri vagona srebra u polugama i šipkama i oko 150.000.000 dinara u srebrenom novcu. Zbog "kraljevog zlata" došlo je do koncentracije mnogih jugoslovenskih jedinica u Mostaru, pa čak i dva kamiona nevesinjskih dobrovoljaca pripadnika "kralju i otadžbini", koji su svoj prvi "patriotski čin" izveli pljačkom trafike vlasnika Djordja Koje na željezničkoj stanici u Mostaru.

U svojoj nacional-nacističkoj propagandi srpski lideri i nazovi pisci hroničari nigdje ne pominju svoje zlo iz prošlosti, svoje zločine, ne ukazuju prst na svoje ekstreme i za njih je zlo nad nevinom žrtvom dobro u interesu samo srpstva i srpske nacije. Kada bi princ Karadjordjević to ogromno zlato, srebro i novčane vrijednosti, koje je opljačkao Petar Karadjordjević, vratio u zemlju, Srbija ne bi bila u opštem društvenom i privrednom kolapsu, potresena unutrašnjim i opštim nezadovoljstvom. I dok se blago stare Jugoslavije i opštenarodno dobro harčilo od strane dinastije Karadjordjević po Londonu, Americi i Kanadi u naslovima drugog svjetskog rata, nastajala je u zemlji ogromna šteta na predmetima i znamenitostima, saobraćajnicama i kulturnim dobrima. Odmah po oslobodjenju Reparaciona komisija Vlade DFJ procijenila je ratnu štetu i podnijela zahtjev za naknadu putem Mirovne konferencije. Uslijedili su dogovori na Jalti, u Moskvi i Parizu, a medjunarodna javnost je dobila sliku o ogromnim materijalnim i ljudskim žrtvama na tlu Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata.

Ratna šteta na području Bosne i Hercegovine izražena je u predračunskoj vrijednosti okupatorskih i kvinslinških valuta, pa je dinar Kraljevine Jugoslavije bio u omjeru 1 kuna, 1 Rajhs marka. Prema procjeni ratna šteta u Bosni i Hercegovini koju su pričinili Nijemci, Italijani i domaći izdajnici iznosila je 161 milijardu 48 miliona dinara prema podacima Službenog lista Federalne Bosne i Hercegovine broj 4/45. Srpski ideolozi zaboravljaju štetu koju su nanijeli četnici i četničke odmetničke bande u periodu 1941.-1953.godine nacionalnim bogastvima, ljudskom životu, zdravlju i tijelu, polnom integritetu, časti i dostojanstvu, povredama zdravlja putem izgladnjivanja, ranjavanja, silovanja, prisilne mobilizacije, zatvora i pritvora, evakuacije stanovništva i progona Hrvata i Muslimana sa kućnog praga.

Za njih te činjenice ne postoje. Na zlo su slijepi i slijepom tvrdoglavošću pravdaju četničke i banditske zločine izjednačavajući "njihove podvige" sa idealnom visokosrpskih vjekovnih ciljeva i stremljenja. Spreman je Vuk Drašković, sa svojim ekstremistima, otići i na Ravnu Goru da bi odao počast zlikovcu Draži Mihajloviću i zaprijeti Muslimanima i Hrvatima da ih bandera sa užetom na vratu i kamom pod vratom čeka kad-tad.

Nešto ranije, 30. oktobra 1990. Vuk Drašković će "dojezditi" u Jasenovac, u svojstvu predsjednika Srpskog pokreta obnove i kandidata na prestojećim izborima Srbije za predsjedničko mjesto, i na Spomen obilježju u Jasenovcu pred pristiglim Beogradjanima, Nišlijama, Arandjelovčanima, Banjalučanima i Vukovim pristalica,a iz drugih mjesta izjaviti:

"Mi Srbi danas u zemlji i na zemlji nemamo većeg grada, srpskijeg od Jasenovca, a ni na nebu, iako smo od postojanja narod stradanja i samo prolazimo sa golgote na golgotu. Mi nemamo ni gore, u nebeskoj Srbiji, većeg grada. Ovde smo mi sada u prestonici dve Srbije, i zemaljske i nebeske, i zato kažem, manje crkve sa veća dva grada na svetu nema. Znam samo jedno, osvetiti se

onim koji zločin nisu učinili, to jest zločine. Zločin je ako mi zaboravimo, mi, potomci ovdje ubijenih, ali je najveći zločin ako potomci dželata ne samo da odbiju pokajanje nego prete novim Jasenovcem.

Ponovljeni zločin, neokajani, to je najveći zločin. Naša svetosavska uzdržanost traje do onog trenutka dok potomstvo dželata, koji prete novim Jasenovcem ne krene da u život pretoči tu svoju satansku nakanu". Vuk je u jasenovačkoj pravoslavnoj crkvici prijetio uz zapaljene svijeće i vjerski obred.

Stratišta, jame i logori, logori, jame i stratišta u toku 1990. godine su najčešće riječi koje ulaze u svakodnevnu upotrebu i s kojima barataju srpski lideri, ljudi od pera, ostrašćeni spomeničari i ostrašćeniji ekstremisti.

TV Beograd je organizator famozne "Porote" o Jasenovcu, sučeljeni su u razgovoru Vladimir Žerjavić i Željko Krušelj, s jedne, i Milan Bulajić i Rastko Petrović, s druge strane.

Medjusobno su "lomili" koplja i umalo se hvatali za guše govoreći o "faktografiji" Jasenovca, a medju gledalištem izazivali su bijes i prezir zbog nedostatka dostojanstva prema žrtvama.

Ulazilo se u hipoteku prošlosti, a tamne mrlje zloupotrebljene prošlosti od strane šovinista svih boja, postajale su kamen spoticanja i zaprijetile da se pretvore u apokaliptičnu lavinu.

Svi smo mi nosili i imali nezaliječene rane iz drugog svjetskog rata. Svi smo imali ponekog u jednom od Jasenovaca i nosili ratne ožiljke i tugu pregolemu što za kosti svojih najmilijih nikada nismo saznali, na grobnu jamu otišli i dužan pomen dali. Tješilo nas je saznanje da se to neše desiti nama, našim porodicama, komšijama i našoj djeci, pa smo se okretali poslu i stvaralačkom radu svako prema svojim mogućnostima i domenu znanja. Mi smo razmišljali hladnim glavama i oštroumnošću, a šovinisti prebrojavali mrtve i na tim brojevima igrali sablasne igre i prijetili raščišćavanjem računa prošlosti.

Genocid nad Srbima bio je aktuelan i prisutan u životu i u svim medijima. Genocid nad Muslimanima, Hrvatima, Romima, Jevrejima i ostalim zaboravljen je i zločincima velikodušno oprošten, a zna se da ni jednoj zemlji antihitlerovske koalicije nije palo na pamet da oplakuje i pravda žrtve nanesene fašistima i njihovim slugama. Samo u Francuskoj osudjeno je i pogubljeno poslije rata 100.000 slugu fašističkog okupatora, a svoj ustav Francuska je zasnovala na tradicijama Pokreta otpora.

Opasna prekrajanja revolucije razmatrana su na Jedanaestom kongresu boraca u Beogradu jula 1990. godine i ukazano da je narod, bez obzira na vjeru i naciju, za jedinstvo i necijepanje. Ključna pitanja NOR-a i socijalističke revolucije, uloga KPJ i druga Tita, ponašanje neprijateljskih slugu i izdajnika naroda i dešavanja oko Inforbiroa, Golog otoka, maspokreta, dugogodišnje borbe za fotelje i privilegije, kapitulansko ponašanje SKJ i tonjenje u nacion-

alne vode, divljenje i necivilizacijsko ponašanje nacionalističkih stranaka koje su svoju šansu shvatile da obezvredjuju sve što je postignuto u posljednjih pola vijeka, nudeći bratoubilaštvo, kame i ostale scenografije, bila su na tapetu SUBNOR-a Jugoslavije.

Jugoslavija je očito bila pred raspadom. Slovenci nisu došli na Kongres, a Danica Milosavljević je upozoravala:

"Očigledno je da se pred nama ruši naša domovina za koju smo se borili. Separatističke i nacionalističke težnje nude put u dvadesetprvi vek i Evropu, a vraćaju nas praktično i faktično u osmi vek".

Za to vrijeme, dok se Kongres održavao, po Beogradu su lijepljeni Šešeljevi plakati sa slikom četničkog komandanta i ratnog zločinca Draže Mihajlovića sa pozivom da se 7. jula cvijećem da čast Draži Mihajloviću, a u potpisu je "četnički vojvoda" Šešelj. Slobodarski Beograd je dozvolio javno plakatiranje i "propagiranje" zlikovca i ratnog zločinca Draže Mihajlovića.

U oktobru se, na Svjetskom saboru Srpskog pokreta obnove, medju učesnicima kongresa pojavljuje lično sin Draže Mihajlovića Branko Mihajlović sa pričom:

"Oprostite mi moje uzbudjenje, i razumite ga, jer sam živio nejavno 45 godina". Dražin ili "Čičin" sin, skojevac i komunista, ispričao je okupljenim

Srbima i donosiocima povelje o nacionalnom pomirenju, da je sa sestrom Brankom cijeli život proveo obilježen političkim odredjenjem svoga oca, da je bio zatočenik Golog otoka, da je sa majkom i kćerkom Gordanom bio u banjičkom logoru i da je preko četničke veze prebačen u Kosjerić gdje mu je otac Draža održao lekciju riječima:

"Cela Srbija me poštuje samo moja deca ne". Ovu prediku Draža je izrekao sinu pred četničkim glavešinama Vasićem i Kalabićem. Tuguje Branko Mihajlović, koji ima dva sina Zorana i Vojislava, što nije do kraja osvijetljen lik njegovog oca Draže i kaže da ima samo jednu želju " da doživi promociju istine o svom ocu" i patetično završava: Želim da doživim da ova druga strana koja još drži sva propagandna sredstva, ne bude u moći da koči, da pobjegne od toliko potrebne istine, o njoj samoj. Želim da i jednoj i drugoj strani bude stavljeno na tas i dobro i zlo koje je učinjeno. Pa koja strana pretegne neka joj pripadne sva slava."

Ako zlo pretegne nad dobrim po Branku Dražinom pripada zlu slava, pa i njegovom ocu Draži.

"Malo" je poznato sinu Branku da je na sudjenju Draži Mihajloviću i Stevanu Moljeviću predočen dokaz sa 21.525 ubijenih od čega 17.356 Muslimana iz Hercegovine i istočne Bosne. Za sva ova ubistva optuženi su znali, izdavali naredbe i primjenjivali metodu "da se vrši ubijanje kamom ili klanjem zbog štednje municije". Za ratne zločine Draža je osudjen na smrt strijeljanjem, a Stevan Moljević na dvadeset godina zatvora sa prinudnim radom.

Šovinističko divljanje uzimalo je maha, a tri prsta postajala su uobičajen pozdrav pri susretu šovinista i nacionalista. Povodom novembarskih praznika prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a u Mrkonjić Gradu zastava je bačena u blato i tu ostala tri dana. Radnici političkih stranaka u zgradi u kojoj su zaposleni u Karlovcu zatekli su postament, star 30 godina, prazan, a Titovu bistu u smeću.

Ničija i svačija "demokratija" uzimala je maha i prijetila da prave demokratije neće još dugo biti.

Dobrom piscu, a nadobudnom političaru Dobrici Ćosiću, dodijeljena je Njegoševa nagrada za 1990. godinu. Primajući nagradu na Cetinju, 27. oktobra 1990. godine, Ćosić je izjavio:

"Ništa nije crnogorsko, ni prošlost, ni sadašnjost, ni budućnost". Na ispad Ćosića reagovalo je Društvo nezavisnih književnika Crne gore: "Ovogodišnji dobitnik nagrade Dobrica Ćosić ostupio je od dobrog običaja i svoju riječ posvetio vrijedjanju Crnogoraca. Nije mu to prvi put /Ćosić je 1. novembra isti ispad ponovio u Titogradu-primjedba autora/, a li je to ovom prilikom prešlo granice elementarne pristojnosti. Jer, prema našem gostu, u Crnoj Gori nema ni crnogorskog naroda, ni njegove kulture. Sve što je njeno nije i ne smije biti njeno. Prema našem gostu mi smo ono što nam on i i oni kažu dasmo. A, ko smo i što smo, rekli su nam još 1918. godine. I to ponavljali izmedju dva rata i kasnije sredstvima koja su poznata kao "bijeli teror". Ćosiću će se pridružiti i dr. Nikola Koljević koji će, za "Muslimanski glas" broj 40, izmedju ostalog izjaviti:

"Sve što je na površini u suštini je blisko jedno drugom i tu nema maske. To je ono sa čime želimo mi da rasščistimo.

Ta politika je danas prisutna nažalost u Crnoj Gori. Ona se pojavljuje pod raznim maskama. Recimo, mi vidimo da se u Crnoj Gori kriju zenelaški i bjelaški stavovi umjesto da se izadje sa nečim što je prirodno i normalno, a to je, dozvolite mi, da kao Srbin osećam Crnu Goru delom svoje otadžbine". Očito je da nešto nije normalno kada je u pitanju Koljevićeva "migracija" iz Bosanske Krajine u Crnu Goru. Srpski vjetrovi pušu Crnom Gorom i Lovćenom.

Val nacionalizma i šovinizma pored Srbije, Bosne i Hercegovine, Kninske krajine, Slavonije i Baranje zapljusnuo je i Crnu Goru. Crna Gora postaje "čedo" Srbije, a Crnogorac rasni Srbin. Oni koji se zalažu za crnogorsko biće postaju Brankovići, a oni koji provode "program ujedinjene Crne Gore sa Srbijom" Rankovići kojima je "zakon u topuzu". Jedan od "novopečenih" Rankovića je i Nikola Koljević koji će za "Muslimanski glas" pod naslovom "Muslimani su paraziti" istaći:

"Prvi put kad sam bio na Cetinju shvatio sam gdje je vrh srpstva. Tada sam, naime, došao do jednog groba i pročitao "ovdje leže njegove srpske kosti". Ja sam znao za mnoge stvari i da su srpske, ali tek sam tada saznao da i kosti mogu biti srpske. I zaista kada se Lovćen pogleda ne samo fizički, već i

moralni standard i nivo kolektivnog etnosa vidi se dubina istorijskog pamćenja. Svi Srbi moraju da priznaju da je njihov moralni i istorijski vrh, da ne kažem gdje je kosovska iskra očuvana, upravo Crna Gora". Dakle, poslije proteka mnogo godina od krvave Drine i vremena kada bi i zemlja proplakala da je suzu imala i plakati znala "vaskrsli" su neki novi Mihajlovići, Baćovići, Djurišići, Todorovići, Ostojići, Perišići, Babići, Garašani, Pećanci, Kalabići i "junaci kojima je osveta u krvi", pa traže homogenu veliku Srbiju. Oni žele da majke crnu kudelju predu, da kukaju nad izmrcvarenim tijelima svojih najdražih, da gledaju oganj iz prebivališta i nariču nad spaljenim ognjištima. Iz brojnih primjera o kojima bi se tomovi hronika mogli napisati, izdvojili smo samo neke radi pouke o uzročno-posljedičnim prilikama zla koje će nas zateći u ratnim godinama. Hitlerov fašizam vratio se na tlo Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine u spodobama sljedbenika krvnika sa Balkana Miloševića i dželata sa Durmitora Karadžića.

BOŠNJACI U PROCJEPU

Sa "budjenjem srpskog bića" na prostoru dotad mira i ničim uzdrmanje Bosne i Hercegovine počele su i oštre rasprave o Muslimanima. Muslimani ili Bošnjaci protezali su se kroz brojna pitanja, a razmišljanja i stavovi su se svodili na tvrdoglavo negiranje muslimanske nacionalnosti i brzoplete zaključke.

Muslimanima je u toku 1990. i 1992. godine bilo najteže. Nazivali su ih islamiziranim pravoslavcima i rimokatolicima, anatemisali i proklinjali komuniste, a Tita iz "groba" vadili što je priznao Muslimane kao naciju. Ipak, malo se ko vraćao na prapočetak u vrijeme duhovnog neartikulisanog čovjeka koji se spremao da izadje iz pećine kao neznabožac bez umnih sposobnosti i mogućnosti da stvara apstraktna bića i predstave. Suočivši se sa nepredvidjenim silama prirode uplašen i bespomoćan ozbiljno se zabrinuo za svoj opstanak i goli život. Da bi olakšao sopstveno bitisanje izmislio je svoje bogove-bogatstva sunca, zemlje, kiše, poplave, podzemlja, ljubavi, mržnje, života, vatre i smrti. Postao je mnogobožac.

Vremenom je na naše prostore stigla vjera u znaku krsta, a oganj i mač su vjeru podijelili na istok i zapad ili na katoličanstvo i pravoslavlje. Izmedju dvije pomenute vjere umetnuše se bogumili-parateni, bogohulnici i za pravoslavlje i krišćanstvo i za obje crkve. Bogomilstvo kao religiozna "medjufaza" potisnuta sa ledja i pleća izmedju dvije vjere i crkve spremno prihvata islam koji donose Osmanlije, jer im je nova religija manje kruta i bez krutih dogmi koje im je nametnulo pravoslavlje i krišćanstvo.

Takav stav o islamu zauzeše i mnogi pravoslavci, rimokatolici, vlasi i pripadnici drugih vjera i sekti i predjoše, svako svojom voljom i svojim interesom, na islam. Tako se na prostoru u Bosni i Hercegovini, ustolio islam.

Posmatrajući fazno, u lancu neznabožac-mnogobožac-hrišćanin-kršćanin-bogumil-musliman mogli bismo zaključiti da je religija u znaku polumjeseca veći stupanj konfesionalne spoznaje.

Uvodni dio u nekim sekvencama može zvučati šaljivo, ali to je samo privid, jer se mnogi upinju da od Muslimana naprave ozbiljnu stvar pokušavajući ih vratiti u "svoja stada" iz kojih su, navodno, odbjegli. Novinski stupci i rubrike "tribina čitalaca", "Odjeci", "pogledi i mišljenja" i drugi napisi vrve od razmišljanja pojedinaca o Muslimanima, Bošnjacima i Bošnjaštvu koje se svode na nivo izjednačavanja Muslimana i Bošnjaka.

Tomislav Šipovac, na skupu Srpske demokratske stranke u Ozrenu iznio je svoja opažanja i pojasnio u "Oslobodjenju" da Kulin ban nije bio bogumil, već "njemački čovjek" i da je bio oženjen iz te vladarske srpske porodice. Prećutaće Šipovac svjesno da se radi o mješovitom braku, gdje vjerske razlike u domenu sklapanja brakova ne smetaju mješovitim brakovima i supružnicima i da je brak sklopljen bez prisustva crkve koja je u to vrijeme imala karakter narodne ustanove. Poznato je da je Kulin ban udao sestru za velikog humskog kneza Miroslava, a Andrija Nemadjić je kćerku Vukosavu udao za dubrovačkog plemića Barbu Krusića. Mješovite brakove Srba sa Hrvatima, Hrvata sa Srbima, Bosanaca sa Hrvatima i Srbima susrećemo u "Braći i srodnicima" u starim poveljama sa pojašnjenjem da vjerska razlika mješovitim brakovima nije bila prepreka za ženidbu i udadbu i stvaranje novih porodičnih loza. Tomislav Šipovac postavlja pitanje zašto se muslimanima rentira poimanje bogumilskog porijekla ili se oni stide srpskog porijekla, pa nastavlja:

"Ako mi njima ne trebamo /Srbima/ kao braća, ne trebaju ni oni nama." Zaista čudne i neprihvatljive teze lansira o braći i razbraći Šipovac. Vladimir Srebrov, u intervju sarajevskoj "Nedelji", uz pomoć Radoslava M. Grujića i Meše Selimovića ne dovodi u pitanje vezu pradjedova i prabaki sa pravoslavljem, ali se poziva na izjavu Mehmedbega Kapetanovića-Ljubušaka da su Muslimani "Srbi muhamedanske vjere" čime poništava petstoljeća formiranja muslimanskog duhovnog i kulturnog bića bez obzira da li se radi o Muslimanima vjernicima ili ateistima. Nekadašnji prelaz srpske vlastele na islam i njihovo prevjeravanja u Muslimane, Srebrov rezonuje "gospodarskom gluposti bosanskih kraljeva i banova" i time Muslimane čini i ludim narodom. Ovakve konstatacije može izreći samo lud rezonator. Nadalje će, ipak, otići, Miro Batinić objavljivanjem "Plana za islamsku državu", u "Oslobodjenju" 3. aprila 1991. godine, u kome predvidja doseljavanje Bošnjaka iz Turske u Jugoslaviju i pominje brojku od 4,000.000 nekadašnjih izgnanika Muslimana sa njihovim potomcima koji su se sklanjali i bježali pod naletima krišćanstva i hrišćanstva.

Batinić piše:

"Program doseljavanja Bošnjaka iz Turske finansiraće se sredstvima Bosne i Hercegovine kako bi se /braći/ izgnanstvu omogućio povratak u zemlju". Poslije ovog slijedi plan doseljavanja u etapama. Tako će svake godine stizati po 400.000 ljudi. što znači da će za deset godina Bosna i Hercegovina imati, ne računajući prirodni priraštaj, oko 10 miliona stanovnika-Muslimana. Prvi dio prostranstva koji bi naselili povratnici odnosi se na Šumadiju i Sandžak, drugi Krajinu. kako bi Banjaluka ponovo postala muslimanski centar. Onda se doseljavaju u Šekoviće. potom na Sokolac, pa u Gacko i Nevesinje. Peti talas ponovo naseljava Krajinu, nakon čega se osniva krajiška muslimanska država. Slijedeći talas je rezervisan za zapadnu Hercegovinu, a u Grudama bi se osnivala podružnica bošnjačkog instituta. Naredna grupa ide dijelom na Kozaru, a dijelom u srednju Hercegovinu. Osmi talas doseljavanja iz Turske treba da zapljusne istočnu Bosnu i Sandžak. Deveti će se rasprostrijeti Šumadijom, pa sve do Tuzle. I konačno, deseta grupa Muslimana na povratku spustiće se u Crnu Goru. Nakon ovog stvorili bi se i formirali uslovi za stvaranje islamske republike Bosne i Hercegovine, koja bi u ovom slučaju bila znatno veća, odnosno vratila se u svoje prirodne granice. Druga podružnica islamskog instituta bila bi osnovana u Knežini. Na Sokocu bi se napravila Sokolac-kolonija, a na vrh Romanije vioriće se zeleni barjak. Njegošev mauzolej na Lovćenu bio bi pretvoren u turbe, a Boka Kotorska dobila bi status pokrajine. Duvno /Tomislavgrad/ bi postalo Duhno, a Zenica Zjenica. Doseljavanjem, kako kažu autori programa, došlo bi do naglog procvata privrede u svim granama, jer bi se gotovo svi doseljenici smjestili na selo, pa bi došlo do konsolidacije poljoprivrede, a samim tim i ostalih segmenata života. Program će se ostvariti od 1. januara 1992. godine".

Tako piše Miro Batinić koji je i žrtve "Čavkarice" osporavao i zločincima opraštao za nedjelo i pominje da je Program doseljavanja Bošnjaka našao u poštanskom sandučetu. pa požurio da ga objavi i tako spriječi ekspanziju Bošnjaka od Šumadije do Krajine, od Krajine do Boke Kotorske, od Boke Kotorske do Sandžaka, od Crne Gore do Srbije. Ustvari Batinić, umjesto doseljavanja, zagovara prisilno iseljavanje Muslimana sa ovih područja po programu takozvane srpske republike Bosne i Hercegovine i etničko čišćenje koje će uslijediti tačno godinu dana po Batinićevom pisanju, kada će 4. aprila 1992. godine buknuti rat, agresor žestoko kidisati na Muslimane genocidnim radnjama i pokrenuti ih sa ognjišta, raseliti, uništiti, a pojedine krajeve kao Bileću, Gacko, Trebinje, Nevesinje, Ljubinje, Rogaticu, Čajniče, Sokolac, Pale, Foču i druge potpuno "otrijebiti" od Muslimana.

Pisanje Mira Batinića podiglo je prašinu u sredstvima informisanja i izazvalo mnoge polemike i osporavanja kod čitalaca, a svodilo se ustvari na "prepisivanje" plana iseljavanja Muslimana u Tursku po Konvenciji izmedju Jugoslavije i Turske od 11. jula 1938. godine u kojoj stoji:

"U duhu odluke Saveta ministarskog sporazuma, Komisija za iseljavanje sastala se u Cerigradu 9. juna do 11. jula 1938. godine i održala osam sednica. Konferenciji je presedavao turski delegat Hasan Saka. Jugoslovenski delegati bli su M. Ristić, šef Balkanskog otseka Ministarstva inostranih poslova, i M. Maročević, inspektor Ministarstva poljoprivrede. Takodje su prisustvovali rumunski delegati i grčki opservator. Pregovori su završeni 11. jula i parafiran je tekst konvencije o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz južne Srbije u Tursku. Pošto su, na osnovu člana 55. Zakona o državljanstvu, pripremljeni spiskovi lica koja su, na osnovu pomenutog člana i zakona, dala izjavu da istupaju iz jugoslovenskog državljanstva i da se sele u Tursku mogle su se ustanoviti odredbe konvencije. Odredbe sadržavaju podatke o iseljenju 40.000 muslimanskih porodica seoskog stanovništva, što znači oko 200.000 lica. Iseljavanje treba da otpočne 1. jula 1939. godine i traje šest godina, tako da prve godine bude iseljeno 4.000 porodica, druge 6.000, treće i četvrte po 7.000, šeste i pete po 8.000 porodica.

Utvrdjeno je da će jugoslovenska vlada isplatiti turskoj vladi za svaku iseljenu porodicu po 50 turskih lira, svega 200.000 turskih lira. Sva seoska imanja pripašće jugoslovenskoj državi, koja će ih upotrijebiti u svrhu kolonizacije. Pored seoskog, moći će se iseljavati i gradsko stanovništvo ako se nalazi na listi iseljeničkih porodica. Iseljavanje se vrši preko Soluna, a svaka porodica može da poveze po četiri krupne stoke i deset grla sitne stoke".

Dakle, zamjena planova ili zamjena teza poslužiće Batiniću kao povod za odbranu od "bošnjačke agresije" i poziv srpstvu za oprez od "nastupajuće opasnosti".

U opštem bunilu nacionalne mržnje i isključivosti, kada se Bosna i Hercegovina već nalazila na ivici rata, pojaviće se još jedanput Vuk Drašković i pred 50.000 prisutnih kod Petrove crkve, pored Novog Pazara, zagovarati krvoproliće, a u pozivu mu je izdašno pomogao Rastislav Petrović, predstavnik Narodne stranke Crne Gore koji je prisutne pozdravio sa "pomoz Bog srpski narode" prizivajući svetog Vasilija Ostroškog.

Govornik je nastavio u znaku kočopernog pjetla i surog orla koji se ustremio na muslimansku nacionalnost izgovarajući ogavne neistine i laži od kojih se želudac prevrće:

"Prolazeći kroz ovaj grad, iz kola kroz prozore gledao sam bandere toga grada, ali nisam vidio ono što je bilo tu na onim banderama 1941. godine, kada su oni koji su dočekali raširenih ruku njemačkog okupatora sa muslimansko-albanskom djecom, čije su glave ukrašavali fesovi, vješali o bandere Srbe Novog Pazara, sa jedne i sa druge strane. Nedaleko od ovog grada, prema jednom od najvećih svetilišta naših, Sopoćanima, ograda ovog manastira bila je nakićena tako što je na svakom kolcu bila po jedna srpska glava". Izgovarajući laži govornici su gledali "hrabro" u oči masi od 50.000 ljudi. Dogadjaj o izmišljenim banderama i srpskim glavama umalo nije dovelo do krvoprolića razjarene mase koja se htjela svetiti Muslimanima i Albancima za počinjeni zločin na licu mjesta. Za Vuka Draškovića i Ratislava Petrovića moglo se čuti da su krvometnici, lažovi i prepredenjaci bez vjere i ičeg ljudskog. Na njihove laži i podvalu "zgražavao" se i sam Vasilije Ostroški, a Meša Selimović je ovakve mračne tipove i raspirivače mržnje i zla okarakterisao u svojoj "Tvrdjavi" riječima:

"Ali neka ti je Bogom prosto, nisi ti birao svoju sitnu dušu, dali su ti je, ne pitajući, došao si na red kad drugih boljih više nije bilo". Konstituisanje Muslimana u Bosni i Hercegovini i geneza muslimanstva, bez obzira na mnoge kontraverze, potpuno je jasno. Islam kao vladajuća religija u doba Osmanlija utemeljen je na prostorima Bosne i Hercegovine bez obzira što je Carigrad krivim okom gledao na posebnost bosanskohercegovačkih Muslimana, a što se posebno odnosilo na samobitnost Bošnjaka u okviru otomanske imperije. Sve pokušaje osamostaljena bosanskog vilajeta Carigrad je gušio u krvi i putem kaznenih ekspedicija.

U periodu austrougarske okupacije Muslimani su mukotrpno izvojevali imovinso-prosvjetne i kulturne slobode, ali priznavanje njihovog nacionalnog bića i političkih prava nije postignuto. Povijesno iskustvo ukazuje da su Muslimani u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca ušli pod hipotekom poturica i "izdajnika svog krsta". U prvim godinama Kraljevine, na području Bosne i Hercegovine i Crne Gore, dogadjaju se teške pljačke i paljevine muslimanskih imanja i kuća, a zabilježeni su mnogi slučajevi fizičke likvidacije Muslimana i pojave masovnog pokolja u Crnoj Gori. Kraljevina Jugoslavija, do svog raspada, nije štitila osobenu i ličnu i imovinsku sigurnost Muslimana, a zapostavljala je i učešće Muslimana u javnim službama i državnoj upravi.

Odmah nakon stvaranja Kraljevine, u Bosnu i Hercegovinu iz Srbije dolaze brojni činovnici i zajdno sa "pogodnim" Srbima iz Bosne i Hercegovine zauzimaju najodgovornije državne položaje, a Hrvati i Muslimani postavljaju se na položaje bez ikakvog uticaja. U prvoj Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, ukupno članova, sedam je Srba, četiri Hrvata i jedan Musliman /dr. Muhamed Spaho/ na mjestima ministra. Spaho je bio povjerenik za obrt, trgovinu, poštu i brzojav, a sam je na jednom skupu /30. januara 1920./ izgovorio:

"I u Centralnoj Africi crncima je zaštićena lična i imovinska sigurnost, a kod nas su Muslimani toga lišeni i zapostavljeni". Početkom 1921. godine na izborima za Ustavotvornu skupštinu Jugoslovenska muslimanska organizacija /JMO/ dobila je najviše mandata u Bosni i Hercegovini i očekivalo se da musliman zauzme položaj dotadašnjeg predsjednika dr. Milana Srškića. Medjutim, "Politika" piše: "da se samo po sebi razume da Musliman ne može biti predsjednik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu", a hrvatska štampa je dodala da bi za predsjednika Zemaljske vlade morao doći jedan Musliman "ali Srbi ne puštaju tog mjesta iz svojih ruku".

Srbi su zauzevši sva rukovodeća mjesta u Vladi, uklanjali Muslimane i iz nižeg upravnog aparata, pa je prema podacima od 18. avgusta 1919. godine, od ukupno 273 službenika na najodgovornijim funkcijama državne uprave bilo svega 17 Muslimana.

O planskom i sistematskom čišćenju Muslimana iz državnog aparata govore i podaci iz 1921. godine prema kojima od ukupnog broja kotarskih predstojnika-poglavara i upravnika kotarskih ispostava u državnom odvjetništvu nije bilo ni jednog Muslimana, a od 54 kotarska poglavara bilo je pet Muslimana, a od 17 upravitelja samo jedan Musliman. Ovako poražavajuće učešće Muslimana u državnoj upravi trajaće sve do propasti Kraljevine uz napomenu da je 1927. godine

Policijska direkcija bila bez ijednog Muslimana na rukovodnom mjestu.

Manje-više teret te hipoteke prenosi se i u period NOB-a pa i u prve godine nakon oslobodjenja. Jakom duhovnopsihološkom branom onemogućavalo se promovisanje muslimanskog entiteta.

Ipak, Muslimani Bošnjaci ostaju svoji na svome braneći svoj entitet, kulturu, baštinu, običaje i vjekovne vrijednosti koje niko nije mogao osporiti, niti razoriti granatama, genocidom i "etničkim čišćenjem" sa prostora gdje je tradicija jaka, kultura značajna, a duh nesalomljiv.

PLEBISCIT S PRSTOM NA OBRAČU

Period 1990/91. označavao je kraj SR Jugoslavije. Bila je očito na izdisaju i bez lijeka da se održi kao tvorevina. Slovenci su učinili svoje. Odvojili se, kratko ratovali i zaokružili granice svoje samobitnosti i državnosti. Za njima je pošla Hrvatska. Ratovala duže, bez trećine teritorija ostala, ljudske i materijalne žrtve imala i raskinula "brak" sa režimom iz Beograda.

Znalo se to i za Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju. Čekao se samo čas kada će Beogradu okrenuti ledja. Samo se Crnogorcima i Srbima ostajalo u zajedničkoj tvorevini "svih Srba", pa ma kako se ona zvala, a osim "svih Srba i jednoj državi" nije se mogli ni zamisliti. Srbima iz Bosne i Hercegovine nikako se nije išlo iz "srboslavije" i ispod patronata Slobodana Miloševića iz čije glave i centrale ide "vaskrsenje nebeskog naroda" što je značilo krenuti u odlučujuće bitke ma kako one teške bile. Žurba Karadžića i njegovih skutenoša, patrona i poltrona išla je preko osnivanja nelegalnih i nelegitimnih tzv. SAO krajine, počev od istočne Hercegovine do Krajine, organizovanja Srpskog nacionalnog vijeća, organizovanja pebiscita po ujedinjenju srpskog naroda iz BiH u sastavu Crne Gore, Srbije, Bačke, Srema i Kninske krajine, donošenja deklaracije o proglašenju republike srpskog naroda u BiH do donošenja ustava tzv. republike srpske.

O ovim aktima javnost je malo znala i malo se obazirala nadajući se da je to pucanj u prazno i biser raspamećenog Radovana" poput ovog: "Jugoslavija ne može da se razbije, a da BiH ostane nevina". /"Večernje novine" broj 8189/

Da sa djavolom ne treba tikve saditi i raspamećenim Radovanovim "mudrim" srpskim glavama se šaliti pokazaće deklaracija o proglašenju republike srpskog naroda BiH /donesena 9. januara 1992./ u čijem članu 3. stoji:

"Teritorijalno razgraničenje sa političkim zajednicama drugih metoda BiH, kao i razjašnjenje ostalih medjusobnih prava i obaveza, izvršiće se mirnim putem i dogovoreno, uz uvažavanje etničkih, istorijskih, pravnih, kulturnih, ekonomskih, geografskih, komunikacijskih i drugih bitnih kriterija i uz poštivanje principa i pravila medjunarodnog prava". Neposredno po donošenju ovog akta kartografi SDS su počeli dijeliti BiH na kantone i katune sa granicom na Kozjoj ćupriji i posjedom od 64% teritorije BiH. "Javnost", već 11. januara 1992. godine, "Nema više avnojevske Bosne i Hercegovine. Ono što je pet decenija voljom Broza i njegovih moćnika stvarano u Jajcu ugašeno je odlukom Skupštine srpskog naroda 9. januara 1992. godine u Sarajevu." ...

Nakon deklaracije o proglašenju republike srpskog naroda u BiH nastaje trka oko donošenja ustava čiji se tekst /nacrt/ usvaja tajno 22. februara 1992. godine. Javna diskusija /vjerovali ili ne/ traje samo sedam dana za akt od ravno XII glava sa 147 članova.

Ovo čudo od normativnog akta zaslužuje osvrt.

Tako u članu 9. glavni grad je Sarajevo sa tretmanom "najvećeg srpskog grada nakon Beograda" u kome gradjani /član 6,/ "imaju pored državljanstva Jugoslavije i državljanstvo Republike".

Jedinstven je, u svjetskoj pravnoj regulativi, član 1. u vezi sa članom 3. zasnovan na suverenosti srpskog naroda i gradjana koji u njoj žive, a njenu teritoriju čine područja oblasti /regija/ i drugih srpskih etničkih cjelina kao i područja u kojima je srpski narod ostao u manjini ZBOG GENOCIDA KOJI JE NAD NJIMA IZVRŠEN U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA.

Tako "Srbi-ma gdje bili mrtvi" imaju tretman zaštite i ustavno pravo republike srpskog naroda u BiH.

...

Vaskrsava ugrožena ćirilica. U članu 8. decidno stoji: "U republici u službenoj upotrebi je srpski jezik ravnopravnog ekavskog i ijekavskog izgovora i ćirilično pismo, a latinično pismo u službenoj upotrebi na način izboren zakonom". Latinica ima šansu da dobije pravni status ako ustav tuži nepostojećem zakonu, a pošto nema zakona rješenje će donijeti ćirilica.

U članu 71. Radovan "prelazi" Miloševića i briše Jugoslaviju, jer će po tački 6. "Narodna skupština republike srpskog naroda u BiH retifikovati medjunarodne ugovore i vršiti amnestije".

...

GLASALA KUKA, MOTIKA I BEŠIKA

Posebna je priča plebiscit i način njegove provedbe 7. novembra 1991. godine. Pokazatelji neće biti dostupni medijima i javnosti izuzev"Javnosti" koja će, u smanjenom broju primjeraka, izaći sa rezultatima brzopoteznog plebiscita. Prema popisu 1991. u Bosni i Hercegovini bilo je 1,369.258 odnosno 31,4% Srba. Upisano u biračke spiskove za plebiscit 1,064.157, od čega po osnovu lične karte 251.394. Proizilazi da je 305.101 bilo malodobnih i bez prava glasa zbog nepunoljetnosti. Na plebiscitu nisu uzele učešće opštine: Čitluk, Fojnica, Grude, Gornji Vakuf, Kreševo, Lištice, Ljubuški i Posušje sa 119.276 upisanih gradjana u biračke spiskove.

Znači da bi se na plebiscitu trebalo izjasniti 999.881 glasača "pod uslovom 100% odziva što bi bio kuriozitet i "čudo nad čudima". Medjutim, prema zvaničnim izvještajima Odbora za provodjenje referenduma izjasnilo se:

- Na području Bosne i Hercegovine 1,210.488 "plavih" i "žutih".
- Na području Hrvatske, Knina i Okučana 1.931.
- Iz Srbije i Kosova 289.427.
- Iz Slovenije 11.062.
- Iz Crne Gore 10.158.
- Sa područja Švedske, Velike Britanije, SAD, Njemačke i Švajcarske 39.968 Srba".

Dakle, za plebiscitno pitanje ujedinjenja republike srpskog naroda u BiH sa Crnom Gorom, Srbijom, Bačkom, Sremom i Kninskom krajinom izjasnilo se/vjerovali ili ne/ 1.563.030 i tako je plebiscit prošao, po Momčilu Krajšniku, sa "punom šakom brade".

Po kom zakonu i po kakvim spiskovima se glasalo na plebiscitu ostaće nepoznato široj javnosti, jer kod Srba može biti i ono što biti ne može. Sa papirom pod jastukom i prstom u uhu Karadžić će očekivati rezultate referenduma po pitanju nedjeljivosti, suverenosti i integriteta Bosne i Hercegovine. Uoči samog referenduma uputiće SDS i kneževu kletvu svim onim koji se odazovu i stupe na biračka mjesta.

Medjutim, na referendum će od 3,252.847 upisanih glasati 2.073.856 ili 64,31% što će prestavljati pravi šok za Karadžića, Krajišnika, Miloševića, Koljevića, Plavšićku, Buhu i ostale iz rukovodstva SDS. Pribraće se Velibor Ostojić i 13. marta 1992. u "Oslobodjenju" /pod naslovom "Dokazivanje falsifikata"/ ustati sa osporavanjem onog što se osporiti nije mogli: rezultata referenduma, navodeći da se oko 250.000 punoljetnih gradjana pojavljuje kao "višak u biračkim spiskovima". Pomenuće kontraverzni Ostojić Cazin, Kladušu, Živinice i Stari grad-Sarajevo kao mjesta pojave viška punoljetnih gradjana.

Ostojićeva neće piti vode. Preko 580 akreditovanih lica javnog informisanja i medjunarodne posmatračke misije utvrdiće da je referendum protekao u najboljem redi i u skladu sa zakonom i ustavom. Pucanj plebiscita na referendum otišao je u prazno, a Bosna i Hercegovina bila je na putu sigurnog prijema u Ujedinjene nacije sa legalitetom i suverenitetom. Militanskom SDS-u, Karadžiću, Miloševiću, Perišiću, Mladiću, Kukanjcu i Adžiću ostaće jedina mogućnost da pritisnu prst na obaračui ratom privole Bosnu i Hercegovinu na poslušnost Jugoslaviji /Velikoj Srbiji/. Zaratilo se.

OPET RAT - RAZBRAT

JADI NA BARIKADI

Ponedjeljak, 2. marta 1992. godine. Grad tiho čami i spava u noći bez sna. Nemir se uvlači u Sarajlije. Ratne trube i bubnjevi ponovo u raštimanom orkestru SDS uveliko trube, a bubnjeva probijaju ušne školjke. Ponoć. Pratim šta nam "Javnost" /od 29. februara/ sprema i nudi za "naravoučenije". Na referendum je stavljena tačka i zna se šta Bošnjak misli i stavlja na papir. Bosna i Hercegovina, dvije posestrime u dobru i zlu kroz vijekove, mu je na srcu. Voli je na svoj poseban način. Pažnju mi skreće napis

"Propagando, plotun u srce". Citiram tekst: "Čekaju se još parole o bosanskom bratstvu i jedinstvu, koje su istina već izbačene, ali u blažoj asocijativnoj formi, i da prepoznatljivi oblik medjusobne gnjavaže pod ovom formom krene utabanim stazama bratimljenja uzajamni puštanjem krvi.Možda još nismo dobri patrioti da bismo udarili po unutrašnjem neprijatelju? Za svaki slučaj, propagando plotun u srce!"

...

Sviće utorak, 3. mart. Kćerka se sprema u školu. Na Grbavicu će. Rafali paraju jutro. Odlazim u "izvidnicu", a kćerki govorim da sačeka dok se vratim sa kioska u Pofalićima. Prelazim raskrsnicu Elektrotehnička-Ekonomska škola. Sve pusto. Nijemo stoje redovni i rezervni pripadnici milicije pred Institutom fizika-hemija.

Kiosci "Javnosti" i "Oprese" zamandaljeni, a ja i bez novina i cigareta. Od kupovine ništa. Razmišljam šta se ovo dešava dok mi prilaze "čarapari sa puškama na gotovs. Vode me u dvorište pravoslavne crkve i junače se:

"Evo, prve laste!"

Pijana rulja šenluči. Pucaju u vazduh i strah u kosti utjeruju tek probudjenim gradjanima. Shvatam situaciju da su me zarobili ovi djilkoši... "Šta ćemo mu Momo? - pita barikadlija.

"Pusti ga Tripkoviću, nek ide u materinu odakle je došao.

Nek piše kako Srbin dere jarca!"

Narediše da pretrčim raskrsnicu i nikom da ne pisnem šta se kod crkve dešava. Pretrčavam, a oni pripucaše.

Pobježe prvi zatočenik sa martovske barikade u Pofalićima.

...

U strahu brze noge. Ulazeći u stan hvatam toalet.

...

Lakše mi, dok supruga pravi jutarnju kafu. Ćutim i psujem u sebi:

"I ja tebi nafundranu "barikadušu" po sto puta Momo!" Osokolio se čovjek kad je ono najgušće prošlo. Razmišljam šta i kako dalje ako ovo potraje. Ćutaću i pisaću. To je jedini način da se odbranim od napasti, životne nepravde i zla koje se spušta nad naše glave. Pisanje i ćutanje su dva oružja. Imam ih. Pucam i ja ćutanjem i pisanjem dok nestaje prvi zapis o barikadi.

...

SARAJEVO-BISER NAD BISERIMA

Gradovi su kao ljudi. Što su stariji to su znamenitiji. Grad na Miljacki je grad znamenja koja znače svjetske raritete. Sudeći po starim zapisima Sarajevo je mamilo strane putopisce, pjesnike, slikare, konzule, etnograge i geografe i sve ih ljepotom "osvježavale" novim saznanjima o "orjentalnoj nisci bisera", "kiti ruža", "cvijetu medju gradovima". Književnici Prosper Merime, Teofil Gotje, Šarl Irjahr, Lorens, Dorel, Dora D'Istorija, žena borac za slobodu potlačenih, slikari Teodor Valerio, Viljem Houmz, Ferdo Kikerc, Teodor Brajdvizer, Rihard Asman, J.J. Kirhner, E.E. Gotorbe, putopisci Siprijan Rober, Ubičini, njemački vitez Hunt, A.O. Hilferding, Robert Mauro, Evlija Čelebija, geografi i etnografi Ami Bue, Gijon Ležan, Džordž Evans, Venecijanac Katrino Zen i drugi svojevremeno su opisivali Sarajevo kao blistavi dragulj u brdima Bosne. Obilazili su Sarajevo, razgledali Sarače, Čurčiluk, Abadžiluk, Kujundžiluk, Brusa bezistan, stotinjak sarajevskih džamija i divili se vještini na ćeponicima utkanoj u kožu i svilu, srebrnu pjenu i bakarnu čipku. Pisali o Bektečiju, pjesniku ubakru i čudotvorcu linija i šara i nazivali ga baščaršijski, Čelinijem. Bektačijini nasljednici, od davnina do današnjih dana, iskucavali su mengele, djugume, ibrike, demirlije, sahane, džezve, ćase, svijećnjake, lustere, rozete, zarfove, lene, a kujundžije srebrnim i zlatnim nitima pleli mindjuše, narukvice, prstenje, broševe, nakit za koje je njemački putopisac Hunt pisao da je tako lijep i skladan da je "skinut sa stanovnice harema iz arapskih i indijskih bajki, dok ostali predmeti od srebra i zlata imaju ornament koji ne zaostaje za italijanskim radovima te vrste".

Pisali pjesnici, pripovjedači, putopisci, etnografi i geogradi o orjentalnom Sarajevu, džamijama i mektebima, bezistanima i hamamima, medrresama i tekijama, dućanima i magazama i sedam sarajevskih mostova što Miljacku premostiše i preko kojih prelazi 30.000 Sarajlija ili 97 osto Bošnjaka davne 1760., a grad bio 15,5 hektara površine, imao je 100 džamija i 80 zanata. Nizale se mahale uz padinu sa životo, životnom radošću i pjesmom:

"Dunjaluče, golem ti si,
Sarajevo, seir ti si,
Baščaršijo, gani li si..."

Čuveni Prosper Merime nikada u Sarajevo nije kročio, ali je sebi dao oduška na imaginarnom putovanju napisavši "La Gusla" i 28 balada u kojima je opjevao istoriju i stvarnost Bosne i Hercegovine u vrijeme vladavine Stjepana Tomaša /1443.-1463./, pa u legendi "Konj Tomaša" čitamo: "Zašto plačeš, lijepi moj bjelače?

Zašto ržeš neveselo/ Zar nisi dovoljno bogato osedlan/ Zar nemaš tri potkovice zlatnim čavlima potkovane? Zar ti srebreno zvonce ne visi o vratu i zar te ne jaše kralj plodne Bosne?".

"Ja plačem gospodaru, jer će mi nevjernik skinuti srebrne potkovice i zlatne čavle i srebrno zvonce.

I ržem gospodaru, jer će mi od kože kralja Bosne skrojiti sedlo".

Citat iz balade kao da je nagovijestio sve ono zlo i nevolju koja će šeher Sarajevo snaći u vremenu od najezde barbarske vojske do današnjih dana. Barbari austrijskog vojskovodje princa Eugena Savojskog /1698./ uhrliše u Sarajevo. Zna se da je Savojski opustišio, opljačkao i razrušio grad.

Poslije Sarajevskog čerupanja "smagardne niske" nastavio je austriski ministar i dugogodišnji upravljač BosneBenjamin Kalaj, čija je politika u cjelini bila antibosanska i antinacionalna sa negiranjem formiranih nacionalnih pokreta u Bosni. Njegovi istomišljenici i podanici porušili su 1866. godine Jagdizade Hadži Ahmeda ili Gornju Ćemaluša džamija na čijem je temeljima podignut neboder u Ferhadiji ulici /bivša Vase Miskina/. Uz džamiju je zbrisan i prostrani mezarluk sa nišanima šehida i poznatih ličnosti, mekteb i dvije kamene česme. Komunisti slijede barbarske metode Savojskog i Kalaja. Vlastodršci /1947./ ruše Kalinhadži Alije i "Čajirdžik" džamijuna lokalitetu današnje Pošte I i na tom mjestu izgradjuju stanove za oficire bivše jugoslovenske armije.

U periodu 1866. do 1947. godine porušeno je 30 sarajevskih džamija, a sa kakvom se mržnjom i rušiteljskim zanosom "satiralo sve tursko" pokazuje slučaj predsjednika jugoslovenske vlade, pred rat 1940. godine, kada svojoj pratnji na Baščaršiji saopštava:

"Ove Turkuše i ove feslije sve u Aziju!"

Srećom, Sarajlije su znale ko su, šta su i šta su bili. Ostali su u svom, a uz svoj vjekovni grad-šeher Sarajevo. Tu je Bošnjacima oduvijek bilo mjesto, djedovina i babovina.

...

PLOTUNI PO "VELUŠIĆIMA"

Čudna je stradalnička sudbina Sarajeva. Rušili ga princ Savojski, ministar kalaj, a sad ga ruši opanak i obojak. Onak čobanin Milutin Kukanjac sa Zlatimora, što se za "uši" užičkih opanaka (dok je vršio nuždu) držao i balansirao izvukao artiljeriju na brda pa Sarajevo ruši. On ruši Sarajevo, a ne gazi mrava, kao da je Sarajevo ikada gradmrav bio. Bio je samo mravinjak od života i rahatluka, meraka i života istinskog do pojave "mravojeda" Milutina.

Onaj čobanin Durmitorsko-žabljački očevim stopama pošao.

Otac mu Vuko zloglasni četnik, Avtovac palio, pljačkao i žario i na "Čavkarici" "čojestvom i junaštvom" Bošnjake u jamu strmoglavljivao. Ovaj Jadovan pošao po istom zlu, pa od Sarajeva drugi Vukovar pravi. Onaj pridvorički /Pridvorica kod Gacka/ čobančić Blagoje Adžić /čudna li imena za zlotvora/ sveti se Sarajevu za ono što Nijemci učiniše Adžićima i Ljeskovom lubu 1942. i 1943., pa za tih 47 Adžića traži glave svih, ni krivih ni dužnih, Sarajlija.

Nikad neću oprostiti Švabama što im čobanče pobježe ispred mušice i ostade živo da se sveti i prijeti. Onaj kalinovački čobanin Ratko Mladić drugovao sa vukovima, a lisice mu poštu nosile u vukojebinu. I majku doveo u Velešiće, kuću sagradio, a ime naselja zaboravio, pa orjentaciono ni na nebi, ni na zemlji nije bio.

"Još jedan plotun Vukašinoviću po Belušićima. Jedan po Pofalićima, tamo ima manje Srba...

Razvuci im pamet i ne daj da spavaju!"

Tako čobani ruše Sarajevo sa okolnih brda. Ruše grad nad gradovima.

U rušilačkoj stihiji nestaje mnogo toga što je mukotrpnim radom sticano. Ruše "brdjani" kuće, stambene blokove, kulturne institucije, muzeje, infrastrukturu. To je njihovo poimanje civilizacije. Uništiti sve što suži za normalan život civiliziranog čovjeka-to je agresorov moto i geslo. Ni bogomolje nisu štedjeli. Vrhbosanska nadbioskupija ostaje bez 82 objekta. Srušeni su ili teže oštećeni crkveni objekti, župni stanovi, samostani, groblja, filijalne crkve u sarajevskom, bugojanskom, tavničkom, derventskom, usorskom, brčanskom, dobojskom, šumačkom i žepačkom dekanatu. U Sarajevu je oštećena Katedrala, crkva sv. Ćirila i Metodija, zgrada Vrhbosanske bogoslovije, crkva Kraljice sv. Krunice, crkva sv. Josipa, crkva i samostan sv. Ante, crkva Uznesenja, župni centar sv. Ignjacija, zgrada Franjevačke teologije, samostan Školskih sestara, nadbiskupski ordinarijat, Begova, Alipašina, Margibija, Careva džamija, Vijećnica, Gazihusrefbegova medresa, Islamski institut, Zemaljski muzej, Muzej revolucije. Nema neoštećenog fakulteta, škole, obdaništa, bolnice. I dječije porodilište su granatirali i ubijali tek rodjenu djecu i majke porodilje. Tako to radi obojak i opanak dok se Sarajlije pitaju: "Zašto, ljudi... ako Boga znate, bez nevolje, gradite nevolju...!"

Pitaju ljudi neljude. Neljudi ruše grad, ubijaju gradjane. Urlaju razjarene zvijeri sa okolnih brda.

Bože, ne oprosti im, a Sarajlije neće nikada.

...

PREDSJEDNIK IZETBEGOVIĆ KIDNAPOVAN

Datumi se zaboravljaju. Dogadjaji pamte, ne kopne sjećanja na najdramatičniju sarajevsku i bh noć 2. maja 1992. godine. Čitav dan po Sarajevu sa "dobovale kanonade" stravičnog i bjesomučnog tenkovsko-pješadijskog četničkog napada. Iz skloništa, tamnih i vlažnih podruma i privremenih utočišta nije se niko mogao pomoliti. Svaka neopreznost plaćena je životom ili ranjavanjem. Topovi "preoravaju" Stari grad, raketira se Aerodrom, grmi po Novom gradu i Vracama. Gori zgrada "Energoinvesta". Granatiraju i sam Centar. Patriotska liga i Teritorijalna odbrana odolijevaju srbočetničkom agresoru i Kukanjčevoj armadi uz svestrano učešćeređovnog i rezervnog sastava Milicije. Ganić i Kukanjac pregovaraju o prekidu vatre. Vijesti se gomilaju. Jedna drugu stiže. Radi radio i njegovi radenici. Vijest iz Lisabona: prekinuti pregovori tri strane u sukobu. Kutiljero šalje Radovanu poruku da ukloni topove sa brda i deblokira aerodrom i putevi. Upozorava ga na poštivanje sporazuma o miru i besuslovnom prekidu ratnih dejstava.

Sarajevo je u paklu, a "Šoping" i Socijalno u plamenu. Vijest iz TV dnevnika skamenjuje. Javlja Senad Hadžifejzović o kidnapovanju Predsjednika Alije Izetbegovića, njegove kćerke, te Zlatka Lagumdžije i jednog sprovodnika. Kažu odvedeni u Lukavicu.

Najdramatičnija sarajevska noć dostiže kulminaciju. Svi pričaju, komentarišu, a baš niko ništa ne zna o slučaju na Aerodromu.

Senad drži sve konce u rukama. Gvordijev čvor se razvezuje...

Vruća linija Predsjedništvo-TV-Lukavica. Ganić i Ključić izgleda nemaju pojma o načinu kidnapovanja Izetbegovića, ali se u telefonskim kontaktima mudro drže i ustrajni su. Savjetuju: "Ne potpisuj ništa, Predsjedniče! Nisi uhvaćen ti, nego suverena RBiH! Ti si njen predsjednik i to shvati"...

Izetbegović zna šta radi. Smiren je i odvažan. Kaže samo da ne bi želio da prenoći u Lukavici. "Ne bi to bilo dobro"... završava Izetbegović. Izetbegoviću držimo fige, a Hadžifejzović u nebo dižemo. Zna majstor svoj zanat.

I mi konja za trku imamo. Imamo i vrapca u šaci. Zove se Kukanjac. Naši borci blokirali su ga u Komandi Druge vojne oblasti na Bistriku, pa Alija dlaka, a Kukanjčeva glava. Ejup Ganić iz Predsjedništva upozorava:

"Čuješ Milutine, ispod tebe je tunel, čujem te kako hodaš, kako dižeš, nemoj da bi što slučajno poduzeo, inače nema tebe"...

Sa Djurdjevcem i Aksentijevićem Senad vodi pravi rat. Zna Aksentijević šta znači biti u zamci i uhvaćen. Ima to iskustvo iz Hrvatske. General MacKenzi, Nambijar, ambasador Zimmerman, opunomoćenik EZ Celom Deleom su u trci.

U zgradi TV bučno. "Babo"-Fikret Abdić, kroz barikade, od Kladuše do Sarajeva profurao i zakuhao sa Hadžifejzovićem oko sklada riječi i djela. Jedno "Babo" govorio, a kad je to trebalo reći gledalištu zamukao i zanijekao. Hadžifejzović mu "crveni karton" iz studija pokazuje. "Babo" pripremao tron, čak imao i pripremljen govor, državni udar i košmar, a dobio djon.

Nije Sarajevo "Agrokomerc".

Drama u TV studiju je nastavljena. MacKenzi komplikuje i zapetljava čitav slučaj. Abdulah Konjicija se nudi da ode u Lukavicu s nadom da uzvuče Izetbegovića. Polazi, ali ne stiže u Lukavicu. Golf pogadjaju dva metka.

MacKenzi je u Lukavici. Stiže vijest da prema Bistriku idu dva vozila. Bakir Alispahić i Jusuf Pušina stižu do vozila. Riskantno ulaze baš u vozilo u kome se nalazi predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegović. Konačno, napetost popušta i svi su odahnuli. Predsjednik je u zgradi Predsjedništva, a Kukanjac u Lukavici. Bosna još jednu ima pobjedu i slavi. Zavjesa na sarajevsku dramu pada. Tražimo sličnu TV dramu. Samo tragikomedija. Mogla bi se zvati "Višegradska brana". Zna se, ona sa Muratom Šabanovićem u glavnoj ulozi. Dozlogrdio Šabanoviću četnički zulum, ušao u branu višegradske hidrocentrale i pripremao se da je digne u vazduh. Ubjedjivali ga da odustane od nakane Milutin Kukanjac, Avdo Hebib, Muhamed Čengić. Šaban ne odustaje pa Kukanjcu i majku, po bosanski, kreše. Avdo upozorava Murata i nejač žali, a Muhamed Meljaka. Šaban odustaje. Avdi je lahnulo a Čengić kofere za Tursku pakuje. Murat iz Višegrada namjerava da se negdje "ispari". U Višegradu ostaju samo iznemogli, nemoćni i stari. Plač prestao, Višegrad pod četnike pao, a Kukanjac zapjevao.

...

SARAJEVO KRVARI

Bol ne olakšava suzom. Ne plače dok tuga navire. Isplakao otac suze za cvijetom u mladosti, za sinom jedincem. Govori o golgoti Ahatovića i Dobroševića. Možda će njegova priča doprijeti do Haga i suda za ratne zločince. Možda... Ko zna? Vjerovati je dostižnoj ruci pravde. Zločin je počinjen nad mirnim i radnim Bošnjacima.

JOJINI KOLJAČI

Napad na Ahatoviće i Dobroševiće trajao je 29. i 30. maja ratne 1992. godine. Poslije orgije haubicama, vebeerovima, minobacačima, tenkovima, protivavionskim topovima i drugom vrstom oružja zloglasni Joja Tintor, sa 1000 vojnika i 90 ekstremista iz Ahatovića i Dobroševića, sa vojvodom Nikolom Stanišićem, Stevom Gogićem, Vojinom Dinom i koljačima Draganom Koprivicom, Draganom i Batom Arnautovićem, Bracom Mirkovićem, Borom Lemezom, Novom Dinom, Goranom i Zoranom Damjanovićem, Rankom Torbicom, Simom Petričevićem i drugim, zaposjeo je Ahatoviće i Dobroševiće. Prvi juni biće zabilježen po nezapamćenom krvoproliću i masakru. "Junaci" su, za početak, strijeljali 20 muškaraca, a zatim na mrtva tjelesa navalili kamama i praktično polagali ispit iz klanja. Nad mrtvim Jusufom Suljićem dva koljača Dragan Koprivica i Davor Arnautović. Vojvoda Vojin Dino naredjuje Amiru Novaliji daa do hitne pomoći preveze ranjenog Ešrefa Mujkića, Sulejmana i dvoje male djece, Ešrefovog oca Vejsila. Put je kratak, a vočnja u smrt brza. Zaustavljaju ih "komšije" na mostu Bojnik i ubijaju, a dvoje malodobne djece, stare tri godine, upućuju pješice prema gradu.

Već 2. juna ekstremisti miniraju i ruše džamiju u Ahatovićima, a istu sudbinu doživljavaju i kuće Bošnjaka koje predhodno pljačkaju, pa pale i sravnjuju sa zemljom. Jojinim koljačima izdašno pomaže 150 vojnika iz kasarne Rajlovac i Butila, a bogati plijen se "zalijeva" rakijom i slavi orgijom. U vrijeme masakra jedan Sarajlija, sa vikendicom u Dobroševićima, telefonom zove komšinicu i preklinje je da mu pričuva stvari i zgradu. Slijedi odgovor:

"Dodji komšo, treba nam janje za klanje!"

Preko 550 žena sa djecom i 80 zarobljenih muškaraca očekuje ono najgore i put u neizvjesnost, za mnoge u sigurnu smrt. Svi su oni iz Ahatovića, Dobroševića i Mihaljevića i svi u "kandžama smrti", u milosti ili nemilosti Joje Tintora i njegove "krvave braće".

ZATOČENICI U REZERVOARU ZA GORIVO

Njih 210 razmještenih u dva "Energoinvestova" rezervoara za gorivo preživljavaju najteže zatočeničke dane. Žene i djeca su odvojeni u prostorije "Tehnogasa". Svima se svete samo zato što su Bošnjaci, a muškarcima posebno. Svakodnevno ih bezrazložno tuku, a najteže batine dijeli vodnik Mile sa Gorice i plaćenik sa Koševa zvani "Šok".

Hajru Delića zločinci vode u kasarnu Butila. Mrcvare ga do besvijesti i traže milion maraka da ga puste na slobodu. Od posljedica maltretiranja i teških rana Delić imire u najtežim mukama. Vozač zločinac još većeg zločinca Momčila Krajišnika, a potom Joje Tintora, je najkrvoločniji. Deset zatočenika vodi u nepoznatom pravcu. Nikada se nije saznalo za njihovu sudbinu. Zabavljao se ubacivanjem zagušljivca u rezervoar uživajući u gušenju zatočenika koji su često padali u besvjesno stanje. Njegovi opiti trajali su punih 13 dana. Zločinac se izživljavao pod žrtvama brojeći do "jevrejskog broja".

UMJESTO U RAZMJENU... U OKRUTNU SMRT

Četrnaesti dan čamovanja u rezervoarima prekinuo je Jojin vozač. Dovezao je "Grasov" crveni autobus, potrpao njih 55 i rekao da ih vodi na razmjenu. Pratnju autobusu činila su dva golfa, a predhodnice su bila dva luksuzna automobila.

Medju zatvorenicima obavezni stražari sa kuncacima po glavi za svakog ko bi se pokušao pomjeriti. Autobus je prošao Vogošći, Semizovac i stigao u selo Sokoline kod Srednjeg. Zaustavio se u prvi sumrak, a osam stražara je napustilo vozilo. Za trenutak zatočenici su ostali sami, a onda je po autobusu osuta petnaestominutna paljba iz ručnih bacača "zolja", mitraljeza i automata. Bačene su i četiri "kašikare" Zločinački napad na autobus usmrtio je: Envera Suljića, Muhameda Mujkića, Zijada, Almira, Mehmeda, Eldina, Salema, Edmira, Šaćira, Mirsada, Fikreta, Uzeira, Nazifa, Refika, Saliha Suljića, Suada, Mithada, Muharemovića, Enesa Suljića, Ejuba Kalkana, Edina Bešića, Šućru Bečića, Mehu Pašića, Mustafu Gačanovića, Čazima, Aliju i Ahmeda Bačkovića, Nedžiba Gačanovića, Rizvana, Sulejmana, Samira Hrustanovića, Ramiza, Novaliju, Nedžada, Ismeta i Nijaza Tire i još sedmoricu nesretnika. Sigurnu smrt izbjegli su sedmorica medju kojima je i "Šeha" kazivač ove potresne drame. "Šeha" se potucao i skrivao po urvinama Semizovca i Svraka tražeći put prema Sarajevu. Primjećen je i uhvaćen od strane četnika Ranka Draškića. "Okusio" je šta znači i zloglasna Kula i kazamatska tortura. U momentu razmjene bio je lakši za 40 kilograma.

Tugu uvija u sebe. Znalački je krije od supruge koja je na izmaku snage u neizmjernoj tuzi za sinom jedincom. "Njoj je najteže. Sama sa sobom govori i čeka da nam se sin vrati. A, on zaklan. Igrali mu glavom "nogomet".

Piršću ruke dok mota "škiju". Samo težak dah i uzdah.

I pitanje više za sebe:

"Ko će znati koliko je ovakvih deverli glava kao što je moja i ove moje nesretnice...?

Povuče dubok dim, protrlja ruke izbrazdane žilama i zaključi: "E, vala da mi je dočekati smrt Joja Tintora i Radovana Karadžića ne bih žalio umrijeti." Ne umri Šeha! Zlo umrijeti mora.

PONOR PAKLA

Rat ulazi u treću godinu. Olovni uragan ne zna za predah i smiraj. Hronika smrti je sve brojnija. Za život prostora nema, a čega nema njemu se malo prostora posvećuje i malo pažnje poklanja. Života, onog pravog, poodavno nema. Postoji životarenje, slabašna nit nade da će se sve zvati juče i "bilo ne ponovilo se". Pored njih prolazi krvavo danas. Njihovo SUTRA kao da nema obrisa bjeline i nagovještaja boljitka. Susrećemo ih u trci, bježe sa brisanog prostora, utrkuju se sa snajperskim hicima i gelerima granata. Hoće da budu brži od smrti. Svako posrtanje vodi u smrt, amputaciju dijelova tijela, gubljenje ekstremiteta, invalidnost i ubogaljenost. Riječ je o djeci današnjice bez sutrašnjice i njihovoj ratnoj tragediji.

U konvenciji o pravu djeteta /30. novembar 1989./ 44. zasjedanje Generalne skupštine OUN, stoji:

"Države članice /potpisnice Konvencije, članice UN/ podrazumijevaju sve odgovarajuće zakonodavne, administrativne, socijalne i obrazovne mjere radi zaštite djeteta od svih oblika fizičkog i mentalnog nasilja, povrede ili zloupotrebe, zanemarivanja ili nemarnog odnosa, maltretiranja ili eksploatacije."

Djeca su "zaštićena"/ baš kao zaštićene zone/ papirom, a papir trpi sve, pa i ovu krvavu zbilju i najbrutalnije metode odmazde nad djecom Bošnjaka. Neka primjeri krvavog i bespoštednog stradanja bh djece, i tek rodjenih beba, govore o zlu i zločincima. Ovaj rat je pred djecom širom otvorio vrata pakla. Evo primjera kako su djeca doživjela pakao i prošla kroz njegovih devet krugova.

DJEČAK IZ ZVORNIKA

"Doveli su nas na autobusnu stanicu Snagovo/ oca, majku, dvije sestre i nenu/ i počeli govoriti: "Ubili ste nam najboljeg vojnika". Počeli su pucati. Od metaka je poginula moja mati koja je bila trudna, sestra i nena. Sestru su ranili u desnu ruku, a oca u grudni koš. Kada su došli drugi vojnici sa kamionom, mi smo pobjegli u šumu".

VLASENIČANIN, ZATOČENIK LOGORA PILICA

"Osim odraslih osoba ubijali su i djecu. Jedne večeri tromjesečna beba je plakala. Bila je gladna. Dragan Nikolić - Jenki "umirio" je to nevinašce tako što ga je odnio napolje i glavu mu razbio od omoriku".

BRATUČANKA, ZATOČENIK LOGORA PILICA

"Kada su izveli mene i moju djevojčicu od četiri godine moje dijete od 19 mjeseci ostalo je da spava. Kada sam se vratila spavala je kod jednog čovjeka na slami. Usne su joj bile isječene, tekla je krv, a ona je spavala. Rekli su mi da su je uzeli za uši i ošamarili, a onda joj žiletom rasjekli usne. I danas su vidljivi ti ožiljci."

IZBJEGLICA IZ KONJEVIĆ POLJA

"Poslije tri sedmice, nakon pada Tumača i Maćeza, četnici su navalili na Konjević polje. Zato sam morala ići dalje i došla sam u Kamenicu. U Kamenici, na mostu, poginula je jedna trudnica. Glava joj je bila raznešena, a pored nje je ležalo tek rodjeno mrtvo dijete".

DJEČAK IZ GORNJEG SNAGOVA

"Kada je počela pucnjeva pobjegli smo, sa dvije žene, u WC. Jedan vojnik je počeo pucati po nama. Kada se sve smirilo izašao sam i vidio leševe, a medju njima i moju majku i sestru. Četnici su leševe popalili. Medju poginulim bilo je mnogo beba, a bilo je još djece, ali nešto starije..."

DJEČAK IZ FOČE /TJENTIŠTE/

"Četnici su nekoj djeci govorili da nigdje ne bježe, a mi smo govorili da bježe, a oni nisu. Četnici su upali u selo. Imali su svi kape "partizanske" osim njihovog vodje Mastilovića Radomira, koji je nosio kokardu. Skupili su mještane u jednu kuću Latifa Delenke. Onda su zapalili i tu kuću. Nurko se popeo na brdo i njega je pogodila granata. Tijelo se raspalo".

PROZORČANKA

"Upali su u kuću gdje sam bila sa kćerkom od osam godina. Naredili su mi da se svučem, inače će mi dijete zaklati, što sam učinila. Dijete je ostalo u sobi i sve posmatralo. Zato mi je još teže zbog kćerke".

ZATOČENICA IZ LOGORA BATKOVIĆI

"Djevojke je na rad vodio Mirica Ostojić. Tjerao je da se skinu gole i kopaju repicu. Mnoge su već bile trudne što se vidjelo na njima. Bilo je veoma teško gledati žene, djevojke i djevojčice gole i u poodmakloj trudnoći kako rade na ekonomiji. Kopala sam od 7 do 16 sati. Vozili su nas kamionima".

VLASENIČANKA

"Početkom juna 1992. godine Cersku su stalno granatirali. Poginula je i moja kćerka od sedam godina. Poginula je pred kućom sa još jednim djetetom i pet odraslih osoba. Na novu 1993. godinu odlučili smo da krenemo na put neizvjesnosti. Put je bio surov i naporan. Samo kiša i snijeg. Djeca su se smrzavala i onako smrznuta bacana su...

DJEVOJČICA IZ OKOLINE ROGATICE

"Po četvorica bi ulazili u štalu. Izdvojili bi djevojke i djevojčice da bi ih, na očigled svih, silovali, a naročito pred starcima koje bi dovodili bliže mjestu silovanja. Jedan se opirao kada su njegovu sestru htjeli da siluju. Izveli su ga i počeli udarati. Izvadili su mu oči, odrezali uši, nožem mu rezali tijelo..."

...

Deset ispovijesti stradalnika kazanih kroz suze, grč, jecaj i bol. Sve teške, preteške o džehenemu kroz koji su prošli. Iza njih su ostali mrtvi, zgarišta i ruševine.

Deset ispovijesti, a 34.353 ranjenih i 16.708 ubijenih dječaka i djevojčica. Njihove ispovijesti rijetko će zabilježiti hroničari. Malo ih je od pera, a stradalnika mnogo i navrh glave Bogu i narodu.

"Gospodare rata" neće ganuti jecaj, jauk i suza. Ratovaće kao da smrt hiljada nevinih ne predstavlja najveću tragediju savremenog čovječanstva. Tvorci Konvencije o zaštiti djeteta praviće se ludi, gluhi i nepismeni kada je u pitanju stradanje djece Bošnjaka.

Pred očima cijelog svijeta umiru djeca u grču i traumi, a ta gluha i nezasitna Evropa slavi dan pobjede nad fašizmom. Bože, vrati joj pamet! ...

"AVENIJA SNAJPERA" DUGA KAO TUGA

Počela je još jedna ratna godina. Djecu iz moje ulice zvane "Avenija snajpera" /Zmaja od Bosne ili bivša Vojvode Putnika/ nije obradovao pomak vremena. Indiru i Kristinu neće pomilovati majčina ruka. Ubijena su snajperom sa Grbavice. Bobanu i Bobana neće otpratiti majka Vahida na spavanje. Raznesena je granatom na Markalama. Prosto zaklana. Dženitu, njenu sestru i brata neće ugrijati roditeljska ljubav i briga. Majka je preklana, a otac Hasib umro od tuge i nepravde. Siročad, a ciča zima. Dvije nevolje idu u korak. Adisu nema sestre Adise. Ubijena je snajperom. Elmedinu bez brata Edina nema rahatluka. Brat je ubijen snajperom. "Avenija snajpera" duga kao tuga i tugom ispunjena. Gladam dječaka desetogodišnjaka sa majkom u prolazu. Hitac sa Grbavice i majka, pogodjena u vrat, kao pokošena pada. Život zamjenjuje smrt. Još jedan sirotan više. Siročićima se ni broj ne zna.

Tako im, valjda, sudjeno da umiru kada im se najviše živi. Padaju ptići pri uzletu u život. Umiru u lokvama krvi u "Aleji snajpera", a Hanka Paldumuša, pehlivanska, pjeva:

"Andjeli Bosnu čuvaju...!" Prestani Hanko, šumom išla hlada ne vidjela. Vidiš li Hanko, imaš li oči i uši, da ovi sa brda, iz nebodera, sa busija...gruhaju. Oni ubijaju andjele, a ima li većeg andjela od djeteta? Ubili su nam šeher u Sajarajevu 1567. a ranili 14.835 andjela. Trebaju mi samo još "odjoši" Halid Bešlić, Haris Džinović i Nazif Gljiva, pa da mi nacvile "Sarajevo, grade moj. Ne idite pjesmom na rane. Ne tjerajte da jeknem: Sarajevo, jade moj!

ŽENE UKLETIH SUDBINA

Pogled im je prazan i prikovan za tlo. Riječ teška, isprekidana uzdasima, nedorečena i pomiješena sa jecajima. Strah je sastavni dio njihovog bitisanja i nešto što u sebi nose kao pečat besčašća i poniženja. Torture svakovrsne.

Kad idu tiho paze da nikog ne nagaze, da nikog ramenom ne dotaknu, da ni mrava kojim slučajem ne pogaze. Ispovijest su im olovne teške i teško podnošljive i nisu za "meko srce" i osjetljivu dušu. Riječ je o silovanim djevojčicama, djevojkama, ženama i staricama u Karadžićevim "javnim kućama" na području okupirane Bosne i Hercegovine u okrutnom ratu koji još traje. Njih 40.000 /broj još nije utvrdjen i teško će se utvrditi/ krive su samo što su bile "bule koje radjaju Turke", pa im treba zatrti trag, uništiti nadu, onemogućiti porod, zapaliti kuću, ubiti najmilije i najrodjenije.

KARADŽIĆEVE "JAVNE KUĆE"

Svako mjesto koje su okupirali Karadžićevi i Mladićevi Srbi imalo je svoje sale i prostore za silovanje Bošnjaka. Silovanje žena, djevojčica i djevojaka vršeno je planski, organizovano, sistematski i najbrutalnije, a akteri ovog abnormalnog metoda sredstava ratovanja su četnici Srbi Srbije i Crne Gore, domaći četnici i domaći Srbi koji te čine pod prijetnjom i prisilom srbo-crnogorske vojske ili iz čina osvete za sve nesrpsko i nekršteno.

Ni Sarajevo nije mimoišlo silovanje kao masovna pojava. Na Grbavici su silovane djevojčice starosti od 13-18 godina. U prostoru "Digitrona" silovano je 20 djevojaka i djevojčica, u "Lesnini" 20 žena. Dobar broj žena silovan je u kućama, po podrumima, garažama i na drugim prostorima.

Zloglasna Kula poznata je po masovnim silovanjima, a zabilježena su silovanja u Ahatovićima, Dobroševićima, na "Aerodromu" i restoranu "Kod Sonje" gdje su žrtve, poslije čina silovanja, odvodjene i svirepo ubijane. U selu Vrnjak ubijeno je 16 žena u toku 1992. godine. I general Mekenzi se pominje kao počinitelj gnusnog čina silovanja i orgijanja "Kod Sonje".

LOGORI SRAMA

Silovanje je vršeno i u selima Krše i Svrake, u Ilijašu. Na području Brčkog kafane su bile mjesta masovnog silovanja i pravi logori silovanih, a veliki broj žena je silovan u Brezovom polju. Na području Višegrada silovano je 300 djevojčica u hotelu "Vilina vlas". Bile su to retardirane štićenice doma od kojih je pet štićenica izvršilo samoubistvo, šest uspjelo pobjeći, a ostale su ubijane ili raskomadane na minskim poljima. Zločin na retardiranim osobama ne pamti čovječanstvo sve do slučaja "Vilina vlas". Rogatičanke, svih dobi i uzrasta, silovane su u školi "Veljko Vlahović". Poslije silovanja oduziman im je nakit i druge vrijednosti. Fočanska sportska dvorana "Partizan", Brod na Drini i "Elezova javna kuća" u Miljevini bila su mjesta masovnog silovanja i zlostavljanja ubogih žena i dvanaestogodišnjih djevojčica. U logoru Kalinovik silovano je 50 Gačanki, Nevesinjki i Podrinjki, a u opštini Derventa pored niza silovanja zabilježeno je i silovanje desetogodišnje djevojčice.

U Doboju vršeno je silovanje žena u porodičnom krugu /silovanje žene pred mužem/, a po dobojskim selima vršena su masovna silovanja. Veliki je broj silovanih u Zvorniku, Prijedoru, maloljetnica silovanih na Sokocu i onih djevojaka i žena prisiljenih na održavanje neželjene trudnoće.

Bosanska Dubica ostaće u crnoj hronici po silovanju žena i maloljetnica u Mešetnici i Dubokom jarku, a Bosanska Krupa po silovanju i zlostavljanju u školi u Čajniču, a u logoru Šekovići silovano je 800 žena. Kroz kakve su "tantalove muke" prolazile žrtve četničkog sadizma govore izjave, koje su autentične:

MALOLJETNICA SA GRBAVICE

"Na moj 15-ti rodjendan došli su naoružani puškama, redenicima i sa bijelim trakama. Na silu su odveli iz zgrade 20 djevojčica od 13-18 godina i govorili nam:

- Šta vi imate radjati balije. Bolje je da radjate Srbe.

Bio je to 20. maj 1992. Izvodili su po 2-3 djevojčice i silovali. Predhodno su nas udarali šakama, a potom svlačili i neizmjenično po dvojica silovali. Kada su me razmijenili, ginekolog je konstatovao trudnoću od 21 nedelje ili pet mjeseci".

ZATOČENICA LOGORA NA SOKOCU

"Svako veče sam uz teška maltertiranja i fizička zlostavljanja bila silovana. U jednoj noći smjenjivalo se njih 5-6. Zatrudnila sam i trudnoća je dostigla 6-ti mjesec, a onda sam sa 13 trudnica i jednom silovanom djevojčicom, od 6 godina, razmijenjene. Dok su nas silovali pjevali su četničke pjesme protiv Muslimana. Strašan je bio plač i užas u sobi u kojoj smo bile silovane".

FOČANKA

"Početkom rata ubili su mi muža i njegovu svu familiju. Medju ubijenim su tri snahe, četvero djece, svekar i djever. Mene su odveli u "Partizan" gdje je bilo 37 žena. Odvodili su nas u stan "kafane" gdje bi se našao zloglasni Janko

Janjić-Tuta sa deset četnika. Mene su svi silovali, tukli čekićem u glavu, od čega i danas nosim ožiljke, stavljali mi pištolj u usta. Stavljanje pištolja vršili su nekoliko puta i time me psihički ubijali. Zatočenica N. skinuli su nagu i natjerali je da sama sebi stavlja so u polni organ. Drugu su natjerali da pojede pola kilograma sitne soli. Povraćala je krv, jer joj se izgrizla jednjak i želudac. Da moj jad i bol bude veći bila sam u osmom mjesecu trudnoće. Kada su mi stavljali pištolj u polni organ beba se u stomaku pokretala".

...

Tako govore silovane Bošnjakinje. Njihov bol je neprebolan, a tuga nemjerljiva i trajna.

Pratiće ih dok got budu žive. Nemirni snovi biće ispunjeni i popraćeni najgnusnijim zločinom koji je čovjek mogao smisliti i primijeniti. Njihov vapaj, jad i čemer niko nije čuo. Na vapaj su zlotvori likovali pjesmama, vriskom bijesne životinje i šenlučenjem. Danas su skoro izbezumljene sa osjećajem krivice, a nikom nisu krive. Osjećaju se kao stranci u rodjenoj zemlji i kao da bježe same od sebe i svoje uklete sudbine.

Teške traume vrijeme, koje neumoljivo teče, neće lako i brzo otkloniti. Na nama je da im pružimo ruku ohrabrenja i ljubav na dlanovima. Valjda smo ljudi.

...

HERCEGOVAČKA PUSTOŠ

Pred istoričarima, hroničarima i naučnim institucijama je Sizefov posao. Trebaće mnogo vremena, znanja, strpljenja i prostora da se iskaže sva tragika ratnih zbivanja i hronologija dogadjaja, da se utvrde uzročno-posljedične veze, registruju i verifikuju podaci i opiše jedno olovno vrijeme i sačuva od zaborava. Ovog puta riječ je o opustošenoj i razorenoj Hercegovini, o golgoti Hercegovaca, pretežno Muslimana, o jadu i čemeru što je ostao od kršne Hercegovine.

Krenimo smjerom brojki.

Na prostoru Hercegovine, po popisu 1991. godine, boravilo je 496.258 stanovnika od čega: 226.086 Hrvata, 125.074 Muslimana, 98.878 Srba i 49.220 ostalih. Na lokalitetu 19 opština, prema podacima od 30. juna 1991. godine, bilo je 11.584 uživalaca boračkih penzija i 35.750 "gastarbajtera". Odvajkada je prostor Hercegovine bio monolitan i vezan prirodnim, ekonomskim, političkim, kulturno-istorijskim i vjerskim vrijednostima sa sjedištem u Mostaru. Mostar kao kulturno-političko sjedište, istorijske znamenitosti Počitelja, baština Stoca, Trebinja i Gacka, magistralne prometnice i željeznička pruga, dolina Neretve, izlaz na more kod Ploča i Neuma činile su privredno-kulturna obilježja monolitne i homogene regije sa dodatnim resusima koji su Hercegovinu činili razvijenom i prirodno zaokruženom cjelinom.

"BUDJENJE SRPSKE SVIJESTI"

U toj i takvoj Hercegovini bilo je mjesta, gostoprimstva, suživota i uvažavanja, rada i slobode za svakog bez obzira na vjeru i naciju, porijeklo i opredjeljenje.

Trajalo je to sve do pojave kamiondžije Božidara Vučurevića i njegovih "osvetnika u krvi" i formiranja tzv, samozvane SAO istočne Hercegovine na području opština Trebinje, Gacko, Bileća, Nevesinje i Ljubinje. Medjutim, bolji poznavaoci Hercegovine i istočnohercegovačkih predratnih zbivanja naći će korjene mržnje i srbofilstva, srboslavlja i "osvete u krvi" u otvaranju deset od 38 hercegovačkih jama iz rata 1941.-1945. godine. Počelo je sa parastosima i budjenjem "srpske svijesti", a završeno je sa operacijom "Rat u Hercegovinu".

HILJADE UBIJENIH I NESTALIH

Druga faza zla, koje je uveliko "prohodalo" Hercegovinom, očitovalo se u paradiranju ešalona šarolike vojske i jednoumlja, šenlučenja srbijansko-crnogorskih rezervista, busanju u prsa raspamećenih dobrovoljaca, mobilisanju rezervista i gomilanju redovnog kadra ne/narodne/ armije u vidu pozadinskih priprema, komore, ambulanti i obezbjedjenja, do zuba naoružanih 53.383 "ugroženih Srba" od strane golorukih 20.302 istočno-hercegovačkih Hrvata, Muslimana i ostalih. Zagovara se otvoreno SRPSTVO I SRBIJA, prijeti "zakonom u topuzu", iseljenjem i istrebljenjem. Rezultat zastrašujuće propagande okmašinerije kulminirao je operacijom "Oluja" /Rad za Hercegovinu/ od 17. oktobra 1991. godine sa kartom koju je objavio "Hrvatski tjednik" i opredjeljenju 48.036 istočnohercegovačkih Srba za "pripajanje" tzv. republike srpskog naroda u sastav Srbije, Crne Gore, SAO Krajine, SAO Slavonije, Baranje i Srema.

Odmah poslije prebiscita trebalo je spašavati živu glavu i seliti od nemila do nedraga. U periodu od juna 1991. do 30. aprila 1992. godine raseljena je istočna Hercegovina i četvrtina regiona Hercegovine ostala je bez Bošnjaka metodom pritiska i progona u konclogore Gacko i Bileća. Organ militantne SDS "Javnost" u svom uvodniku, od 11. januara 1992., piše o nestanku avnojske Bosne i Hercegovine, a "Oluja" se polako, ali sigurno, približava srcu Hercegovine ne njenom središnjem dijelu /Stolac, Čapljina, Mostar, Konjic, Jablanica/. Za 229.228 stanovnika /77.355 Hrvata, 02.960 Muslimana, 38.638 Srba, 20.147 ostalih/ nastali su crni aprilski dani 1992. godine napadom generala Momčila Perišića /bližeg rodjaka ratnog zločinca popa Radojice Perišića/ na Mostar. "Oluja" je zahvatila Stolac, Čapljinu, Jablanicu i Konjic - stvarni krvotok Hercegovine.

Od 35.421 opredijeljenog Srbina za "srboslaviju" preko 80% /prema nepotpunim podacima/ stalo je pod komandu ratnog zločinca Mladića i "bombardera Mostara" Perišića, te lokalnih četničkih vojvoda i oficira. Svi su činili ratne zločine bez presedana, a pljačka i piromanstvo su im bili u krvi. Konačno, 19. juna 1992. godine Perišić doživljava fijesko u Mostaru, a Čapljina, Konjic, Stolac i jablanica su se branili i odbranili od četničke ordije i neisluženih Srba.

NOŽ U LEDJIMA NA PROZORU

Česti ataci agresora sa distance artiljerijom bili su podnošljiviji za branioce središnjeg dijela Hercegovine /Gacko, Nevesinje, Trebinje, Bileća i Ljubinje već su bili pod četničkom čizmom i očišćeni od Bošnjaka-muslimana/ sve do slučaja Prozor i zabadanja noža u ledja Armiji BiH od strane bojovnika HVO i HV.

Karadjordjevski sporazum Tudjman - Milošević, dugo prikrivan i čuvan u strogoj tajnosti /o podjeli BiH izmedju Srbije i Hrvatske adekvatan sporazumu Cvetković-Maček/ objelodanjen je u žestokom sadejstvu združenih snaga oba. agresora i uspostavljenoj hrvatsko-srpskoj koaliciji. Sprega Tudjman-Milošević, Boban-Karadžić, Boras-Koljević pokazala se ubitačnom i sračunatom u operaciji "Oluja" u kojoj je zapadna Hercegovina zaobidjena i poštedjena. Produkti te zavjere i koalicije su posljedica nesagledivih razmjera. Muslimanski živalj iz Stoca i Čapljine, sa muhadžerima iz Gacka, Trebinja, Bileće i Ljubinja je raseljen, odveden u konclogore, protjeran sa kućnih ognjišta.

Misir Hercegovine, plodnu dolinu Neretve i pitomu Dubravsku visoravan naselili su doseljenici /iz ličnog interesa i bez ikakve prisile/ iz Kaknja, Vareša, Busovače, Fojnice i Kiseljaka stvorivši kanton "Hercegbosne" čiji će blagodat teška srcá napustiti i vratiti se u pasivniji kraj svoga zavičaja na svoju didovinu i tatkovinu. Jablanica i Konjic su ostali svoji na svome i tu je egzodus Bošnjaka-muslimana manje bolan i neznatan. Mostar je pravi stradalnik. Već, 8. maja 1993. godine 70 zaposlenih u IPC ostalo je bez posla i javne riječi i protjerano sa radio talasa, 2.150 pripadnika Armije BiH je razoružano na prevaru od strane HV i HVO postrojbi i otpremljeno u konclogore Heliodrom, Gabela, Dretelj, Ljubuški sa dodatnih 16.000 gradjana Mostara. Na istočnom dijelu grada ranjeno je 6.000, a poginulo 1.750 Mostaraca, dok se broj poginulih Bošnjaka na zapadnoj strani Mostara kreće od 500-1000. Stradalnici su skončali u kontenjerima, lužini Aluminijskog kombinata ili ostavljeni na ulicama da truhnu i služe kao hrana pticama grabljivicama, psima lutalicama i drugim stravožderima. Mostar i njegova infrastruktura je razorena 90%. Do 3. marta 1994. na Mostar je palo 100.123 granata, a 52.000 zaposlenih /po evidenciji 1990./ ostalo je bez posla i bez krova nad glavom. Od 126.067 stanovnika /popis 1991./ danas u Mostaru, bez uslova za život, životari 57.000 od čega 16.000 djece predškolskog i školskog uzrasta.

To je ratna razglednica Mostara koji je ostao bez svojih stanovnika, privredne strukture, kulturno-istorijskih znamenitosti i Starog mosta srušenog sa 54 granate. Od pitome Hercegovine ostala je pustoš.

TRAGOVI I LOKVE KRVI

Sarajevo krvari. Bosna i Hercegovina krvari. Samo krvavi tragovi na vremenu ostaju dok djetinjstvo, mladost i starost u grču umiru. Sarajevo na razmedju dva svijeta i dvije civilizacije. One istočne i one zapadne. Miljacka, što grad dijeli lijevom i desnom obalom, na granici svih apsurdnosti. Na lijevoj barbarstvo i zločin. Na desnoj civilizacija i ljudskost. Na lijevoj prst na obaraču. Na desnoj inat i nada da je svako zlo prolazno, pa i ono "brdjansko" sa lijeve. Dvije suprotnosti na udaljenosti od stotinjak metara. Lijeva obala "ubije" desnu. Jedna rijeka, dvije obale i obje u nepomirljivoj zavadi. Zavadjene krvno i bijesno, a rijeka kao potočić, plitka, smrdljiva. Mrze se Miljackine obale. Ona Grbavička "dražina" trag bi da zatre civilizacijskoj Zmaja od Bosne, razorila je, dušu joj izvadila, ljude joj raselila i ubila, u zaborav i pustoš pretvorila.

Zlo i smrt dolazi sa lijeve "čičine" - "brdjanske".

Tragovi i lokve u krvi na desnoj obali. Tragove ostavljaju ranjeni što se u grču za život bore. U lokvama krvi prestaje život metkom i granatom usmrćenog. Prekida se trenutno i kao paukova nit.

Smrt je bliža od jake za vratom i brojna.

POFALIĆI, 25. oktobra 1994.

Devet gradjana ranjeno u tramvaju. Prisebni vozač unesrećene, kroz kišu kuršuma sa Grbavice, hrabro preveo do hitne pomoći. Ukazana je pomoć: Editi Avdić, Animi Smajić, Saliji Bešić, Davoru Bjelogradiću, Teufiku Čelji, Hasni Hozo, Mirsadi Baljić i još jednoj osobi.

Lijeva obala "upucala" devet Sarajlija na desnoj, a većina su djeca. Krivo joj što se djeca vozaju i što danas tramvaj ima.

DOBRINJA, 3. novembra 1994.

Od tromblona upućenog sa neprijateljskog položaja u Nedžarićma ranjeni su Kemal Karić i Alija Ramić. Zdravstveno stanje ranjenih teško.

ALIPAŠINO POLJE, 26. oktobra 1994.

Od agresorske minobacačke granate ranjeno je sedmoro djece: Violeta Valentić, Selma Gadžo, Dejan Pejčinović, Nermin Kozić, Adnan Sarić i još dvoje neidentifikovane djece. Stanje povrijedjenih teško, a Violeta Valentić i Adnan Sarić nalaze se u životnoj opasnosti.

Kobna je bila igra na Alipašinom polju. Dječija igra. Igra djece puštena iz kaveza da se have nadišu. Agresor ne voli igru. Ne voli djecu. Voli da ih ubija, ranjava, sakati. bogaljima čini, ako prežive.

KOŠEVSKO BRDO, 8. novembra 1994.

U minobacačkim i snajperskim napadima na Sarajevo šest osoba je ubijeno, a deset ranjeno. Medju ubijenim je i troje djece: Lejla Hodžić, Nermina Omerović, Dino Lekić.

UNPROFOR i njegov ekspertni tim je izvršio uvidjaj, u Livanjskoj ulici, ali "nije u mogućnosti" da saopšti mjesto iz koga su ispaljene granate...? Čovjeku pamet da stane. Zbog nedostatka UNPROFOROVIH dokaza mjesecima odlazimo u sigurnu smrt i "sigurnoj zaštićenoj zoni Sarajevo".

"ALEJA SNAJPERA", 16. novembra 1944.

Na jednoj od glavnih sarajevskih ulica Zmaja od Bosne dva snajperska metka pogodila su tramvaj. Od snajpera je ranjen jedan pripadnik Egipatskog bataljona.

Na desnoj obali ni stranac nije poštedjen. Ko mu je kriv što je mirni poštovalac i na ničijoj strani, a Bogami, ni obali.

MARIJIN DVOR, 18. novembra 1944.

Sirotinjska jesen. Dan kao poručen za šetnju. Ni povjetarac da uznemiri Nerminovu kosu. Prolazi, ispred mene, par koraka. Poskakuje s noge na nogu. Majka ga vodi u šetnju, a možda i nešto crkavice da kupi. Prvačić je Nermin. Naučio prva slova. "Sazrio" u ratu. U ratu djeca brzo sazrijevaju. A...onda metak sa "Metalke". Nerminova životna abeceda je završena.

I majka Dženana krvari. Metak je oštetio majčinu utrobu. U njoj je čuvala Nermina do dolaska na svijet. Rodila ga za radost, a ispratila u smrt. Dječiju smrt. Dječije smrti su najteže. Nenadne su. U ratu česte, svakodnevne.

Djeca bi živjela na desnoj obali. Radovala se. Ne da im lijeva "dražina" da žive. Ubija ih i u smrt prerano šalje. A, kažu da ima Boga. I ima Boga, ali samo na desnoj obali. Sa lijeve je "podigao sidro". Digao ruke od bezbožnika sa tri prsta. Čudne li vjere i čudnijeg krsta...

MARIJIN DVOR, 21. novembra 1994.

Opet "sjetva smrti" po Sarajevu. Sa Osmice tri "maljutke" padaju na Marijin Dvor. Tri osobe su ranjene. Amir Ćorić, pripadnik Armije BiH pošao kući na počinak. Nije daleko od "Dijamanta" stigao, usmrtio ga je metak sa "Metalke" kod Zemaljskog muzeja.

Prije petnaestak dana poginuo je Amirov sin u zabiti Bjelašnice. Poginuo na položaju procvali ljiljan. Amir nije ni tugu ublažio, a otišao je sinovim putem. U laku šehidsku smrt.

MARIJIN DVOR, 23. novembra 1944.

Sarajevsko nemirno popodne. Tramvaj na skretnici. Opet snajper sa proklete Grbavice. Jedno mrtvo i šestero ranjenih. "Jezdi" zlo i smrt Sarajevom. Sarajevo krvari. Tragovi i lokve krvi na asfaltu. Lijeva obala "ubija" desnu i urla nad lokvama krvi. Za zlo Bošnjak nije kriv. On za zlo i ne zna. Zato opušteno i neoprezno gine. Kažu, merhametluk mu nema kraja.

A, Boga mi ni smrti.

NEVESINJSKA KRVAVA TRKA

Na površini od 911 kvadratnih kilometara /32 naseljena sela i zaseoka, od kojih 20 muslimanskih većinskih/ do 22. juna 1992. godine živjelo je 14.421 stanovnik /194 Hrvata, 3.313 Bošnjaka, 10.737 Srba, 177 ostalih/. Odisalo Nevesinje svježinom poznatog Luga, strminom, a pitominom Velež planine, krajolikom za oko, zovom ljepote za srce. Kada dodje septembar mlado i staro od Mostara, Bileća, Gacka i Uloga sjeti se na Bratački lug i čuvene "Nevesinjske trke".

Bilo i takmičenje i od takmičenja "šege". Skakalo se na mijeh dobro naduven, pelo na stup dobro namazan lojem, trčalo u vrećama, bacalo kamena s ramena i kugle, skakalo udalj i uvis, šetalo, zagledalo, momkovalo i djevojkovalo, pjesme pjevale i radovalo. Kola igralo. One ruku za ruku unaokolo, dugo i široko. Masovno i za sve uzraste. Kolo vodili Hojdan i Hojdana. Čekao se trenutak da "polete" konji vrani, osedlani. Džuburova "Zeka" sitna i neugledna grabila poljem, te iza sebe ostavljala i pobjedjivala.

Gačani u transu pjevali i Nevesinjce peckali:

"Nevesinjske duge bare,
a Gačani nose pare".

Nagrada u parama bila pristojna i posebno draga.

Na Bratačkom lugu često je bilo septembarske maglene koprene što podsjeća na optičku varku, na oazu skladnosti u prostranoj kotlini, na privid. Taj privid, koji će Bošnjake Nevesinja otrijezniti i dovesti u kataklizmu i beznadje, trajaće do juna 1991. godine i vremena predizborne kampanje kada će mržnja "provrijeti", a prijetnje istrebljenjem i iseljenjem "balija" i "škutora" postati okrutna stvarnost i svakodnevnica za žitelje Bošnjake: Nevesinja, Kruševca, Luke, Borovčića, Presjeke, Kljuna, Gornjeg i Donjeg Bijenja, Postoljana, Lakota, Hrušta, Sopilja, Žiljeva, Odžaka, Pridvorica, Plužana, Kifina sela, Biograda, Bakračuša, Babina, Žulja.

Prve čarke počeće juna 1991. u Odžaku na predizbornom sastanku, a nastaviće se u sportskoj dvorani Nevesinja istupom Radovana Karadžića o poznatom "blagoslovnom pomirenju" svih Srba /četnika i partizana iz minulog rata/ i pjevanjem četničkih pjesama sa zovom osvete koje će Radovan grlato objasniti i sam pjevajući četničke pjesme:

"Ne mora svako biti četnik ako pjeva četničke pjesme, baš kao što ne mora biti Talijan onaj koji pjeva italijanske kancone".

HAJDUČIJA DRUMOM I ŠUMOM

Zlo je ubrzo "prohodalo" nevesinjskim lugom, Grepkom, Bišinom i na svim putnim pravcima Dubrovnik-Gacko-NevesinjeMostar i obratno. Po uzoru na vremena iz 1941. godine Maje Vujovića, Baje Pivljanina, Mirka Kovačevića, Petra Samardžića i drugihm "niču" Spremine, Grabovčeve i Savićeve hajdučke družine, šumom i drumom zasreću putnike, pljačkaju, maltretiraju, tuku, pucaju na automobile i pješake u bijegu od napasti iz busije i zasjede. Vrši se masovna mobilizacija srpskog i nesrpskog stanovništva. Bošnjake silom mobilišu i uključuju u Užički korpus koji je zaposjeo Nevesinje, Rasadnik, Boračko jezero, Kifino selo sa ciljem zaštite "ugroženih Srba" od islamskih fundamelista.

Rezervisani Bošnjaci su izloženi pokudi i omalovažavanju preko: "Šta će ovo Ture u srpskoj vojsci!"

Onima koji odbijaju mobilizaciju slijedio je zatvor i etiketa sabotera SAO istočne Hercegovine.

Traži se isključivo poslušnost "srpskoj vlasti", ustvari srpskoj sili nad golorukim stanovništvom. Organizuje se milicijske patrole koje pretražuju sela Bošnjaka i traže predaju oružja oduzimajući i rijetko lovačke-trofejno. Ugledne Bošnjake hapse i maltretiraju, a članovi SDA su u posebno teškoj situaciji. U strahu od opšteg nemira i bezizlaza mnogi napuštaju rodna ognjišta i zapućuju se prema Mostaru i okolnim mjestima tražeći sigurnije mjesto prebivališta.

Oni što ostaju organizuju seoske straže, ali iz prazne ne puca, a ni prazne puške nema, pa se odbrana sela svodi na puko posmatranje i predostrožnost obzirom da su upadi srbočetnika i "domaćih djikana" česti i nenadani.

O situaciji života bez života u Nevesinju i besanih noći razgovarao sam, početkom marta 1992., sa predsjednikom SDA Mujom Ćupinom.

Razgovor mučan, težak i opterećen neizvjesnošću Mujo je završio riječima: "Da mi je 20 puškomitraljeza u 20 sela, pa kud puklo da puklo. Ne bi stajali skrštenih ruku. Ovako...neka nam Alah dželešanuhu na pomoći bude!" Bio je to posljednji susret i razgovor sa uglednim Mujom Ćupinom. Neposredno po povratku u Nevesinje /aprila 1992./ Mujo će biti uhapšen sa Rafijom Ramović, Redžom Trebovićem i drugim aktivistima SDA iz Nevesinja. Ubiće ih mučki kod spomenika blagoju Paroviću.

CRNA JUNSKA HRONIKA

Poslije aprilske, majske i junske hajke na Bošnjake, progona, hapšenja i torture svakovrsne, uslijedila je odmazda i uzimanje "danka u krvi" po selima: Presjeka, Borovčići, Kruševljani, Lakat i Kljuna. Akcija je počela 22. juna 1992.

Četničko "čišćenje" je završeno 29. juna. U nezapamćenom i krvavom pohodu stradali su: DEMIĆ /Omera/ Alija, Mejra, Emina, Salko, Haska, Hasan, Emina /Muhe/, Ramiza, Osmana, KAJAN Zejna, Omer, Nerka, Ibro, Hana, GOLOŠ Hurija i Halil, Nurković Alka, Kljako Osman /izvršio samoubistvo/. Iz sela Kljuna stradalo je 30 stanovnika za čiju sudbinu se saznalo od očevica pokolja Omerika Adema. Oni su se zaputili bespućima Veleža prema Mostaru /74 izbjeglice iz Presjeka, Žulja i Kljuna/ i zarobljeni su u blizini releja TV na Veležu. Spasilo se bijegom samo njih sedmero. Za sudbinu ostalih do danas se ništa pouzdano ne zna.

Prema nepotpunim podacima 330 Bošnjaka iz Nevesinja ubijeno je i nestalo, a 3.083 Nevesinjaca rasuta su od nemila do nedraga sa tegobom iseljeničkog i raseljeničkog statusa.

Registrujemo i zločinca: Radić Mišu, Mavrak Milivoja, Miličević Boška, Zorana, Nikolu i Relju, Vuković Žarka, Antelj Bora, Vujičić Petra i Jakova, Žarajić Dragana, Zurovac Mladena, Klibarda Mladena, Savić Krstu, Šljivčanin Veselina /majora i poznatog ubice iz Vukovara/, Vujanović Stanka, profesora Mandić Novaka-Studu, Aleksu Buhu sa poštapalicama: "Bolje je kolektivno samoubistvo nego život u nezavisnoj Bosni i Hercegovini".

Danas je Nevesinje torište i zborište zločinaca svih kalibara. Bošnjačko uho je istrijebljeno i umjesto žita po plodnom Lugu i brojnim oranicama raste kukolj "nebeskog naroda" u kolapsu i beščašću. Zalomka presahla, pa za crne obraze i duge brade ni prenja nema. Nečistoća i neimaština nagriza nečistoću ljudsku i pitanje je samo dana kada će ove ljudske nakaze nestati u vlastitom brlogu.

Ima Boga, a ima i vremena. Umjesto kukolja nići će žito.

KORAJSKI PAKAO

Koraj, poslije rata, rane zacijelio. Od kasabe u gradić sevdaha i meraka izrastao. Biblioteka, od 1910. godine, obogatio književnim fondom, a školu u centar sticanja znanja osavremenio i usmjerio. Ezan sa džamija redovan bio, a svaki gost dobro došao na poznatu trpezu bosanskih mirodjija i čašicu "korajke".

Zemljoradnička zadruga domaćinski gazdovala i profitabilna bila, a u pogonu "Interpleta" vrijedna i lijepa Korajke imale zlatne ruke i modele svjetskog renomea.

Korakom od sedam milja koračao je Koraj u botiljak.

Sirotinjska kuća rijetka. Izrasle prve vile bogatih Salčinovića, Begića, Konjića, Mehića, Ibrahimovića i mnogih drugih. Driješili su kesu za svoje vrijedne ruke za potrebe Koraja i šire, prihvatili i samodoprinosom podržali planove za asfalt, proizvodne pogone "Interpleta", agro-mjere zadruge, za nove voćnjake i jagodnjake. Kod obućara Mujage Begića uvijek bilo veselih šereta. Uz "korajku" bamju, paradajz, šiš-ćevap, burekdžike i druge zerzevate od jela padale su pošprdalice i na tudji i svoj račun, raspredale se priče o ženidbama i udadbama, o zgodama i nezgodama. Živio Koraj mudro i šeretski. Korejke se udavale od Sarajeva do Mostara, od Bijeljine do Tuzle, od Bihaća do Čelića i na glasu bile zbog ljepote, ženstvenosti, glasa i stasa.

Ko nabasa na Korajku i okusi "korajku" neće dalje od
Koraja i iz Koraja. Biće korajski zet ili prijatelj ma gdje bio.
Rahatluk nije kraja bilo sve do kobne 1992. godine kada
će od korejskog dženeta postati džehenem.

"MORAM VAS POBITI..."

Crne slutnje nadvile su se nad Korajem i Korejcima krajem 1991. godine. Bijeljina samo što nije prokrvavila, Zvornik i Bratunac već bili u agoniji. Ugledni pjesnik, ekonomista i politički aktivista Abdulah Kovačević pronadjen je mrtav. Misteriozno ubistvo Kovačevića nije nagovještavalo ništa dobro za Koraj. Ipak, Korajci se nisu opametili i izvukli pouku iz 1941. i sada poslije svirepog ubojstva Kovačevića. Prepustili su se vremenu vjerujući da im se ništa loše ne može desiti. Gorko su se prevarili. Opuštenost i vjeru u komšije Srbe skupo su platili "dankom u krvi".

Konačno, 15. juna 1992. godine Korajci se susreću sa utlimatumom Srba oličenih u SDS pristašama: "Sve paravojne formacije u Koraju treba da se razoružaju danas do 15 sati, te da u pratnji sa ostalim civilima krenu prema

Ugljeviku. Bezbjednost će garantovati snage srpske BiH. Ukoliko se zahtjevi ne ispune, srpske snage će biti prisiljene i primudjene da upotrijebe silu". Bio je to četvrtak, a već u nedjelju će Korajcima osvanuti "crni petak".

Zatočenim Korajcima, koji su imali samo nekoliko lovačkih pušaka, preostalo je da očekuju šta nosi noć, a šta jutro. Oružja nisu imali, a za paravojne formacije u Koraju ni čuli, ni u snu usnuli.

Sutradan, 16. juna u Koraj dolaze "nezvani gosti" sa potpukovnikom Goranom Čolićem-Čolom, komandantom jedinice kapetana Dragana, kojeg su unaprijed platili lokalni četnički komandanti Milko Stevanović i Djordje Mirković za "sredjivanje" Koraja.

Tog petka Koraj gori, pustoš nastaje, a pljačka se sve što četnicima do ruke dodje. Zakrvavljenih očiju i "žedan turske krvi" Čolić likuje pred zarobljenim Korajcima: "Gledajte, kako vam Koraj gori!"

Zajapureno, pijano i raspamećeno strašilo, zaslijepljeno i zadojeno mržnjom kreštalo je:

"Znam da ste od krvi i mesa, ali sve ću vas pobiti, jer vas mrzim!" Prva žrtva bila je starica Zumreta Hukić. Sedamdesetogodišnja Esma Ibrahimović i Šefkija Karamović ubijene su 20. juna. Esmi su odrezali dva prsta "trofej". U pokolju učestvuju Drago Djokić i Aco Todorović pripadnici loparske SJB. Na ulici pored Esme Ibrahimović leži Rešad Hasić, a Milko Stevanović, sa sinovima Draganom i Nenom, ubija Velida Smajića i ranjava njegovu ženu Rafiju. Krvava trojka nastavlja krvavi pir ubistvom 90-godišnjeg Harnage Delagića i njegove supruge Zejne. Ista trojka siluje 70godišnju Mejru Salihović, a poslije silovanja iživljava se masakriranjem njenog tijela noževima. Nastavljaju sa silovanjem 65-godišnje Sejde Begić, a potom je ubijaju, a na kućnom pragu ubijaju Rizu Tankića.

Dvadesetčetvrtog juna četnike hvata "osvetnička euforija". Toga dana poginuo je lokalni četnik Rajo Davidović što razbješnjava Savu Mojića i Miru Zeca, pa naredjuju Draganu Stevanoviću da pohvata preostale Korajce i izvrši odmazdu za ubistvo Davidovića. Prvi se na nišanu našao Mujo Hajdarević. Zatečen je na njivi i usmrćen. U šupi Rifata Džanića strijeljaju Mehu Konjića, a Milo Zarić, iz

Tutnjevca, ubija Ešefa Islamovića. Rulji krvoloka se pridružuje i čelićki taksista Cviko Novaković i prilikom ubistva Aziza Begović prijeti i novim ubistvima ukoliko neko od zatečenih pisne i riječ izusti. Uhvaćene razdvajaju.

Uhvaćene razdvajaju. Žene i djecu upućuju prema Čeliću, a muškarce zatvaraju u pogon "Interpleta".

MASAKR NA GNJICI

Tužna kolona žena i djece koja ide prema Čeliću stiže na most preko Gnjice. Ne slute šta joj se sprema. Četnici otvaraju vatru na uboge i nezaštićene. Gasi se život 11godišnjeg Konjića i Mensure Halilović. Ranjeni su Nasko Alagić, Hidajeta Halilović i Šuhreta Murselović. Muškarce odvode u obližnji Puškovac na farmu Cvijana Lukića. Tu nastaju muke Korajaca. Mučitelji su Savo Medić sa ocem Andrijom, Ostoja Minić /bivši inspektor SJB Tuzla/, Borivoje Miljanović-Bobek iz Priboja /kasnije upravnik zatvora u Ugljeviku/, Mijo Brkić iz Brčkog, Milko Stevanović sa sinovima, Mile Rakić i sin mu Rajko, Milo Rakić, Lazar Rikić sa sinom Gavrom i Mladjen Stevanović.

Milko Stevanović i Milo Rikić se hvališu kako su u Koraju ubili 28 civila i u detalje opisuju ubistvo Šeće Alagića i njegove supruge.

Do 5. jula Koraj je "očišćen" od njegovih žitelja Bošnjaka, a druge nacionalnosti u Koraju nije ni bilo.

Kroz pustu čaršiju "šetkao" se zločinac Mladjen Stevanović šenlučeći mitraljezom po razrušenim kućama. Avet se "svetila" ruševinama i zgarištima.

POKAZATELJI TRAGEDIJE

U vremenu od 15. juna do 5. jula 1992. godine Koraj je doživio genocid, etnocid i urbicid i sudbinu svih Bosanskohercegovačkih mjesta pod četničkom okupacijom.

Preko stotinu muškaraca odvedeno je u četničke konclogore, a žene, djeca i starci su protjerane u Čelić, Teočak ili Janju.

Iz Janje će nesrećnici opet biti protjerani za Tuzlu sa zavežljajima i kroz minska polja. Predhodno će biti "iscijedjeni" do zadnje DEM, ostati bez nakita i vrijednosti i skupo platiti putarinu do Tuzle. Svih 400 kuća je spaljeno, razrušeno i uništeno do temelja. Ukupno 2800 Korajaca doživjelo je egzodus ili ubijeno. Dom kulture, osnovna škola, pogon "Interpleta" nekoliko farmi pilića, tri džamije više ne postoje, a opljačkano je sve što se opljačkati moglo. Tovari pokradene i opljačkane robe prevoženi su na 25 korajskih traktora, do matičnih sela zlikovaca, a Mića Stevanović je do Puškovca traktorom prevozio "turske piliće" i tako od tudje muke kuću kućio.

Pored pomenutih zločinaca saučesnici u "korajskom paklu" bili su: Saša Tumenko, Slavko Radović, Dragan Stanojević, Zlatko Šarić-Zlaja, Darko Tomić, Branislav Pejanović, Saša Nedić /sin kapetana Nedića/, Vojislav Kolaković, Djordje Fićić, Milomir Lukić, Željko Kuprešak, Boro Cvijanović, Aleksandar Gajić. Zločinci su iz Slavinića kod Tuzle, Kotor Varoši, Vozuće, Tuzle, Ugljevika, Stanova kod Doboja, Teslića, Lopara, Bosanske Krupe, a medju četničkim ubicama su Branislav iz Ugljevika, Jokić iz Simin Hana, Slaviša iz Korenite.

Koraj je pao pod četnike, ali nije u zemlju propao, iako su mu čak i naziv promijenili. Sad se zove Gornja Mrtvica. Dok je Korajaca biće i Koraja. Korajci, ma gdje bili žive za Koraj.

Biće Koraj opet KO-RAJ.

...

DESET BOŠNJAKA ZA MRTVOG ČETNIKA

Na prostoru 854 kvadratna kilometra Bosanskog Petrovca medju 15.551žitelja živjelo je i 3.276 miroljubivih Bošnjaka kojima komšija bijaše uvažavan i rado priman kao drag gost. Bog Bošnjacima dao pamet, plemenitost, znanje, imetak, brojne porodice.

Božije davanje bio i komšija Srbin "zvijer u čovjekovoj koži" koji će se ustremiti na sve bošnjačko, sve ljudsko i civilizacijsko, sve što čovječnost i čovjekoljubljem zrači i vrijednost čini.

Nevolje Bošnjaka iz Bosanskog Petrovca počele su prvih januarskih dana 1992. godine i trajaće, u lancu i planski, dok ih konačno nisu protjerali sa "svete srpske zemlje".

Škrte riječi hronologije zbivanja i dogadjaja samo su izraz kataklizme, za koju ne trebaju lijepe riječi, jer je i sama surova, ružna, neshvatljiva.

PRISILNA MOBILIZACIJA I OTKAZI SA POSLA

Počelo je prisilnom mobilizacijom Bošnjaka u vojsku pod kokardom, a onaj koji nije oružje prihvatio i kokardu primio kao obilježje terora i nasilja bio je maltretiran od strane srpske policije i darivan "debelim batinama". Puna tri mjeseca trajala je opšta hajka na Bošnjaka, a počela je u januaru otkazima sa posla i upućivanjem na tzv. "čekanje". Oni što odbiše pozive za mobilizaciju dobiše poseban tretman u zabrani kupovine namirnica, posebno brašna, ulja i šećera.

Mali broj zaposlenih Bošnjaka koji je zadržan na poslu nije primao nikakvu naknadu za rad, a radna obaveza se sastojala u kopanju kanala za telefonske linije, popravci cesta, poljoprivrednim radovima, ravnanju porušenih objekata, prisilnom radu u sabirnom logoru šumskog gazdinstva Kozila. Za višečasovni rad nisu dobijali hranu, prevoz i jedina "nagrada" su im bile psihičke i fizičke torture koja se sastojala u "redovnom dnevnom obroku" i po ukazanoj potrebi, a batinaši su uvijek imali potrebu i manir za iskaljivanje bijesa nad nedužnim Bošnjacima. Zatočenici u Kozilima čamili su u barakama, a angažovani na kupreško ratište proklinjali su dan rodjenja i rodjenu majku što ih na svijet donese. Oni sa dnevnom šihtom u Bosanskom Petrovcu dolazili bi u krug raspamećenih porodica "noći šenlučenja" i urnebesnog orgijanja četnika po objektima i stanovima Bošnjaka. Ugostiteljski, zanatski i trgovački objekti u gradu bili su opljačkani i uništeni, a četiri gola zida obiteljskih kuća bili su jedini prostor u kome se preživljavali kataklizma i čekali kama ili stratište.

Pogleda u čaršiju i svijet nije bilo, jer su prozori zatvoreni daskama kako bi se spriječilo ranjavanje ukućana i skupljenih obitelji pošto su srbočetnici pucali na svaku bosansku kuću u kojoj su predvidjali da se nalazi neko živ.

Bliža rodbina se grupisala po porodičnim kućama napuštajući vlastite i tu očekivala rasplet dogadjaja i trunku spasa. Napuštene kuće četnici su pljačkali i spaljivali. Plameni jezici iz kuća i kuće Bošnjaka u plamenu bili su petomjesečna svakodnevnica.

MASAKR ZA MASAKROM

Sa psiho-fizičkih tortura, zaplašivanja, omalovažavanja, pljački i paljevina u Bosanskom Petrovcu i okolini, četnici su prešli na krvava djela i uzimanje "krvavog danka" od Bošnjaka. Golgota je počela u julu 1992. godine. Kafić "Bolero" Ekrema Divkovića, brijačka radnja Hamdije Šehića, "Poni" Samira Ramića, kuće Mustafe Ferizovića /predsjednika SDA/ i Hamdije /Bega/ Kulenovića progutala je plamena stihija i svi objekti imućnih i uglednih Bošnjaka nestali su u prahu i pepelu. Hamdija Kulenović zaklan je na pragu kuće sa urezanim krstom na čelu. "Aziz Kartal vlasnik "Alpine" prihvatio se liječenja i košte dva ranjenika iz Orašca kod Kulen Vakufa. Svirepo su ranjenike ubili Tomo Topalović i Radulović Nikica-Jokan.

Kurban bajram biće zapamćen po rušenju tri džamije i miniranju preostalih zanatskih radnji. Osvanuo je i najcrnji dan za Bošnjake. Umjesto 60 Bošnjaka odvedenih na Grabež, radi kopanja rovova na prvoj liniji bojišnice dolazi 17 mrtvih četnika -"srpskih junaka".

Nastaje krvava odmazda. Deset Bošnjaka na jednog četnika koja će poslati u smrt: Kavaz Asima, Terzić Safeta, Zajkić Elmedina, Bolić Omera i Fatimu, Ildžić Osmu, Balić Atifa i Enisu, Gredelj Enisu, Salihbegović Husniju, Šimović IbruSalkana, Gutlić Rešu, Enesa, Arifa i Mahmuta, Didović Azru, Hodžić Osmu, Kavaz Ibrahima sa suprugom, Džafera=Štikala. Od ranjavanja će podleći Ćamka Divović, a teško ranjavanje će doživjeti Sead Gredelj i Munevera Divović.

Ozloglašeni ljekar i komšija Miće Kerkez-Kvisko pružiće pomoć unesrećenim tako što će ih pustiti da što više krvare i hrvu se sa smrću i što će im vaditi "krv za srpsku vojsku". Tako će Kvisko "ubrzavati" smrt Bošnjaka i "polagati Hipokratovu zakletvu".

U zločinima nad Bošnjacima uzeće učešće: Milan Dragišić- Buronja, Jelčić Stevan, Basta Mićo-Rambo, Srećo Zoran, Subotić Ranko, Marjanović Mladjo, Jakovljević Goran-Garigo, Dragičević Mićuka i Darko, Djukić Jakov sa ženom Zorom, Latinović Mile i Djuradj, Mićo Mrdan, Duško Banjac, "beli orlovi" Puzagić i Drinić.

Ni mrtvim zločincima nisu dali mira. Svaki pokušaj njihove sahrane i odavanje dužnog pijeteta onemogućavan je pucnjevima po lokalitetima gdje su kopani mezari. Zlikovci su nevine žrtve sahranjivali u zajedničke grobnice koje su se nalazile izmedju crkve i pilane sa motom: "Muslimani, eto pobiše Muslimane! Kakva ste vi bagra!?" Džafera, zvanog "Štikala", dok je kopao mezar, ubiše portiri pilane uz pocikivanje. Život komšije nije im značio ništa. Smrt komšije bila im je zabava.

RAFALI PO PROGNANICIMA

Poslije krvavog masakra četnici su postavili ultimatum bezuslovnog iseljavanja Bošnjaka iz Bosanskog Petrovca. Sve što je Bošnjak mukotrpnim radom sticao četnik mu je oduzimao. Konačno, 24. septembra 1992. karavan prognanika krenuo je prema Travniku. Mjesni četnici pokazali su otvorene namjere da prognanike likvidiraju, ali su krvoproliće spriječili četnički policajci koji su pratili konvoj i šlepere. Ipak, u Zenom Dolu, nedaleko od Bosanskog Petrovca, četnici su sačekali konvoj i osuli paljbu iz raznog arsenala oružja po izgnanicima. Tom prilikom poginuli su Bolić Esma i Ibrahim, Fazlić Safet i Spahić Asmo, dok su ubanjalučkoj bolnici umrli, od posljedica teškog ranjavanja, Salihagić Jusuf i Golić Husnija. Više prognanika je teže i lakše ranjeno. Prilikom dolaska u Travnik prognanici su zamijenjeni za zarobljene četnike, a pri napuštanju Bosanskog Petrovca četnici su poručili: "Ovim putem više nećete proći!"

Ipak, vratiće se Bošnjaci, kad-tad, u svoj Petrovac. Vratiće se istim putem na kojem neće biti četničkih majki Stojanki. Osvanuće i zlotvoru"crna nedjelja".

ZATOČENIČKI HOD PO MUKAMA

"Laku noć, drugovi, budući mrtvaci, nema zašto da vas jadi, da vas brige tište, pa ionako u zoru ćemo, bosi na stratište".

Tako je, januara 1943. godine u banjalučkoj Crnoj kući svoje prve stihove napisao Vlado Dijak, gimnazijalac i zatočenik. Nedavno je preminuli novinar, pjesnik i humorista sticajem okolnosti preživio strahote zatočeništva, ali tamni tonovi njegove pjesme postaće kamenovi dokumentacije u mozaiku patnji jednog minulog vremena.

Po nekoj neumitnoj zakonitosti psihičke samozaštite, brzo zaboravljamo mučne uspomene prošlosti i sadašnjosti i u pamćenju zadržavamo prijatnija sjećanja doživljavajući varljive iluzije bez budnosti i opomene. Slabo pamtimo, a mnogo patimo i kao da na patnju nismo navikli. Oni kojima je život tekao u jednom-zatvorskom krugu, a zidovi i bodljikava žica logora bila kraj svijeta do kojih je samo smrt imala slobodan ulaz i izlaz i kao hijena šetkala stravičnom alejom mučilišta, rukovala se sa svakim mučenikom i uskraćivala mu pravo na život naučili su lekciju o vremenu i prelaznosti izgubljenih iluzija, dobu bezčašća i "izvoru sa potocima krvi", sjemenu mržnje i gorkom okusu zla.

Riječ je o hodu po mukama u logorima smrti.

"RADNA OBAVEZA" - SMIŠLJENA ZAVJERA

Gacko nije bez istorije, burne prošlosti, puste sadašnjosti i znamenja u nekih 2.500 stećaka, stolovskom gradu Ključu, Cerničkom kadiluku, putu Via Raguza i sinonimu oličenom, na lokalitetu Mostina, u stećku sa ukrašenim polumjesecom i urezom "Homo Gececa" /čovjek Gačanin/. Najstariji izvor o Gacku datira iz XII vijeka i zapisa popa Dukljanina, a u udbrovačkoj arhivi u vrijeme kneževanja Marka Gena, Gacko se pominje 1278. godine. U zapisu je i obližnja naseljena Gračanica. Podno te Gračanice, 9. februara 1983. godine, nići će gatački kolos termoelektrana na prostoru od 400 hektara sa 180 objekata, a na kapije kelosa, iz 72 sela i naselja opštine, ući će "velika gatačka porodica" od 1.700 dojučerašnjih kozbaša, ratara, stočara i majstora svih zvanja i profila sa većim brojem "došla" iz Crne Gore /Plužina-Nikšić/. Nenadano i nedavno Gacko će, zahvaljujući zlu sa strane, postati "srpska opština" sa projektovanim težnjama posrbljavanja ovog prostora, uvijek i oduvijek bošnjačkog, i stramljenjima u nasljednicima Baje Pivljanina, Maje Vujovića. Tome Guzine, Marka Popovića, popa Radojice Perićiša, koji su svojevremeno palili i žarili Gackom.

Nosioci "novog srpskog vala kumstva i bratstva" biće ideolozi profesor Novak Mandić-Studo, Ilija Guzina, profesor Slavoljub Avdalović kojima će sve muslimansko postati trn u oku.

Na prostoru od 40 kvadratnih kilometara gatačkog rudnog bazena /343 miliona tona lignita/ nastadoće brda jalovine, uzoraše duboke brazde mržnje i razdora i "gatačka velika porodica" rasprsnu se kao mjehur sapunice mjeseca aprila 1992. godine.

Veliki broj Gačana, zaposlenih na termoelektrani i drugim poslovima, našlo se u bezizlaznoj situaciji i životnoj opasnosti prilikom odlaska na radni zadatak. Na prisilnu mobilizaciju pravo na dubrovačko, a potom mostarsko ratište nisu htjeli pristati, a prigovore vaskrslih velikosrba morali su trpjeti iz stalne prijetnje "Živite lagodno, dok Srbi krvare u ratu!" Breme terora bilo je sve teže, a moralo se dolaziti na "radnu obavezu". Pokazaće se da "radne obaveza" znači mamac koji će ih dovesti u logor hotela Termoelektrane, kasarnu Avtovac, a potom u zloglasnu "Čatrnju" u Bileći.

Veliki lov na Gačane Bošnjake izvršen je početkom juna 1992. godine po scenariju srpskih ideologa, a u hajci i samom lovu će učestvovatli su i domaći ekstremisti SDS-a, "šešeljevci", "arkanovci", "beli orlovi". Dok su u plamenim jezicima nestajale bošnjačke ugostiteljske i trgovačke radnje, uslužne radionice, kuće i džamija, novosadska televizija je "spektakl o gatačkom čudu" prenosila uživo sa komentarom hvale za "nebeski narod koji bije bitku za svetu srpsku zemlju i svetoslavlje". Sve je popraćeno pjesmom:

"Fazlagića kula gori, četnička se pjesma ori!".

Slijede i poruke Vojina i Vitorima Popovića načelnika i komandira milicije: "Ne trebaju nam živi svjedoci!" Racije po preduzećima, kućama i ulicama rezultira zatvaranjem u podrum hotela TE Gacko mnoštva neopreznih Bošnjaka: Avdića 3, Bašića 14 , Ćimića 6, Čatovića 2, Čampara 6, Čola 2, Čustovića 2, Dilberovića 6, Džeka 4, Džubura 2, Grabovića 10, Hasanbegovića 9, Hadžića 3, Hebiba 6, Loga 9, Kurtovića 3, Krvavaca 11, Kuštrića 6, Kovača 3, Kažinića 2, Poškovića 5, Pašića 7, Memića 6, Mehića 4, Prguda 3, Selimotića 5, Spahića 2, Sarića 4, Salčina 2, Tanovića 3, Zulovića 2, Osmanagića 2, Šehovića 4, Šakovića 2, Škaljića 8, Skopljaka 3, Talovića 8, Tunovića 5, Volodera 5, Nesima 2, Hidovića 2, Osmanovića 2 i još 60 pojedinaca iz preostalih porodica.

"TAKO VAM TREBA"

O teškim uslovima i muci zatočenika logora u Gacku i Bileći zatočenik priča: "Oko 250 ljudi zatvoreno je u hotelu Termoelektrane. Mučenje su provedena po receptu nacističkih logora. Za obrok samo dobijali 2 dkg kruha i do 3 kašike variva, a vode vrlo malo tako da su šećeraši teško mogli izdržati paklenu žedj. Umro je Sarić Sabit i još šestorica zatvorenika, a 6 ih je ubijeno. Ljekarsku pomoć nismo mogli dobiti. Služili smo se travama da vidamo rane pretučenih. Umro je Zećir Krvavac, Huso Zanović, Asim Hasanbegović, Ćamil Muran, Hamid Krvavac, a na putu od Bileće do Stoca, Dedo Krvavac i jedan Tanović.

Vidio sam kako u parku leži Ahmet Kurtović sa razbijenom glavom. Boro Koprivica-Bumbar odveo je Hasana Kažinića i ubio ga. Dramatična situacija desila se u Koritima, kod Korićke jame, gdje su nas zaustavili sa namjerom da nas bace u jamu žive. Pojavila se neka policija ili organizacija i tako to spriječila. Uvijek su nam govorili: "Tako vam i treba ustaše!"

Tako priča zatočenik logora Gacko i Bileća. Zamjera domaćin Srbima što ih nisu obavijestili o opasnosti i hajci na Bošnjake. Gaji kult komšiluka i ne prijeti. Merhametluku mu nema kraja. Dok priča kao da se napaja pjesmom Hajdara Hulusija "Majka Bošnjanka":

"Kćerko!

"Brat je mio, koje vjere bio!

I ko tebe kamenom, ti njega somunom!

Zbog merhametluka,

Kobnog amaneta!

Bosna je vijekovima šapatom propadala,

a klica Bošnjaštva, tek sad isklijala".

Eto, i nad hronikom smrti, poniženja i nepravde mi imamo merhameta. I razuma dovoljno. I spremnosti da na zlo odgovorimo dobrim i pametno opstanemo.

"MOSTARSKI ZID" - HAJDUČKO-USKOČKA UJDURMA

Rat za Mostar počeo je prije rata. "Čejrečenje" Mostara izvršeno je sporazumom Karadžić-Boban, a Karadžićevi kartografi, krajem oktobra 1991. godine, objelodanili su teritorijalno-etničku kartu kantona sa poznatim "Mostarskim zidom", nacionalnom strukturom i zemljišnim posjedom područja naseljenih srpskim življem u "srpskom kantonu".

Normalno, mediji "Hercegbosne" dali su na uvid preko Hrvatskog tjednika čitateljstvu kartu raspolovljenog Mostara na srpskohrvatske interesne sfere, a čitav "posao" Karadžić je prokomentarisao:

"Mora biti zastupljen i geografski princip da svi /Srbi i Hrvati op.a./ izlaze na rijeku ili na put".

Tog izlaza nema za Bošnjaka-muslimana i ostale, njih 59.510 za koje nema mjesta pod vrelim mostarskim podnebljem i na mostarskom tlu. Oni su jednostavno "utrešelj" Srbima i Hrvatima i mogu birati izmedju srpskohrvatske sprege i stege ili nestati glavom bez obzira, iz fantomske "hajdučkouskočke tvorevine".

Ništa milom za Bošnjake i ostale. Sve silom i prisilom do istrebljenja i iseljenja.

Šićardžijsko hajdučko-uskočka ujdurma zvana "Mostarski zid" asocira na sporazum Milošević - Tudjman o podjeli Bosne i Hercegovine izmedju Srbije i Hrvatske. Po ovoj udurmi linija razgraničenja biće Neretva sa "istočnim srpskim" i "zapadnim hrvatskim" kantonom. Evo te podjele po mjesnim zajednicama Mostara sa pregledom žitelja po popisu 1991. godine. "Hajduci" će zaposjeti istočnu obalu Neretve i Mostar na tom lokalitetu sa mjesnim zajednicama: Blagaj, Brankovac, Buna, Carina, Gnojnica, Luka I i II, Podvelež, Potoci, Vrapčići, Zijemlje, Žitomislići sa ukupno 46.567 žitelja /Hrvata 7.937 17,0%, Muslimana 22.685 - 47,8%, Srba 12.434 - 26,7%, ostalih 3.512-6,7%.

Iz "srpskog kantona" sa teritorijalno razgraničenim mjesnim zajednicama Karadžićevi "kartografi" će "uskočiti" preko "Mostarskog zida" u zapadni dio Mostara i "prisjediniti" Luku II na što tvorci "Hercegbosne" i zapadnog kantona neće promijeniti ćudi i usprotiviti se "hajducima".

"Hercegbosna" i Boban sa istomišljenicima biće zadovoljni sa posjedom mjesnih zajednica" Alekse Šantić, Bačevići, Bijeli Brijeg I i II, Cernica, Cin, 14. februar, Donja Mahala, Drežnica, Goranc, Ilići, Jasenica, Kruševo, Podhum, Polog, Raška Gora, Raštani, Rodoč I i II, Rondo, Rudnik, Slipičići, Vihovići, Zahum, Zgoni.

Računali "uskoci" na 79.500 žitelja /Hrvata 34.713-43,7%, Muslimana 21.245-26,7%, Srba 11.475-14,4%, ostalih 12.06714,2%/ i Mostarom kao glavnim gradom "Hercegbosne" u sastavu "naše lijepe".

Statistika pokazuje da su Muslimani natpolovična zastupljeni u 17 mjesnih zajednica /Aleksa Šantić, 14. februar, Donja Mahala, Drežnica, Zgoni, Blagaj, Buna, Brankovac, Gnojnice, Carina, Luka I i II, Podvelež, Potoci, Podhum, Roštani/, Srbi samo u 5 mjesnih zajednica /Bačevići, Žitomislići, Zijemlje, Vrapčići, Raška Gora/, a Hrvati u 15 mjesnih zajednica /Bijeli Brijeg I i II, Cim, Goranci, Ilići, Jasenica, Kruševo, Polog, Rodoč I i II, Rondo, Rudnik, Slipičići, Vihovići, Zahum/. Zanimljivo je da je "hajdučko-uskočka" karta sačinjena i lansirana prije plebiscita o prisajedinjenju Velikoj Srbiji i da je 21.642 Srba glasalo za "srpski Mostar u velesrbiji".

Većina će ih uzeti oružje i priključiti se generalu Perišiću da brane "srpski Mostar i svetu srpsku zemlju".

Na kantonsku podjelu Mostara, i Mostar bez Muslimana i ostalih, nije bilo većih primjedbi od strane medija i krugovalnih postaja "Hercegovine" izuzev razjašnjanja da je kanton na lijevoj obali Neretve "Istočni zid" opravdan u računici da desna obala "Zapadni zid" čine "hrvatski teritorij sa hrvatskim Mostarom".

"Hajdučko-uskočka" karta i ponudjeno rješenje podjele Mostara nije ostavilo ravnodušnim Bošnjake pa su se opredijelili za otpor i odbranu prava na Mostar, mostarski duh i dostojanstvo. Proključali su inat i prkos za nepoštednu borbu i nadljudski otpor da bi se ostalo na svome i bio gospodar očevine i djedovine. Mostar je branjen i odbranjen u vremenu od 4. aprila do 19. juna 1992. i od 8. maja do 1, marta 1994. godine. Na Mostaru su "polomili zube" Perišićeve ordije i Bobanove satnije i bojne pojačane HV i oružjem.

Čvrst orah se u prah pretvarao, u vatri gorio, u suzi gušio, u bolu kršio, ali se slomiti i pokoriti nije dao. Prošlo zlo na linijama položaja Šantićeve, Balinovca, Šemovca, Cernice, Hepoka, Podveležja i Podbuske. Mostar miruje i rane vida. Na zgarištu i ruševinama gradi se novo, sanira staro. Pamti se i ludost o podjeli Mostara putem "Mostarskog zida", a laiku je bilo jasno da se Mostar dijeliti ne da i podijeliti ne može. Letimičan pogled na lokalitete i položaj mjesnih zajednica upućuje na izmiješanost i sudbinsku povezanost. Nema pustog ostrvca u sprudu ostrvlja na kojoj ni jedna nacija imala "svoj nacionalni kanton". To je labirint iz koga diobama nema izlaza. Jedino rješenje je ono vječno, iskonsko i pradjedovsko MOSTAR-MOSTARCIMA. To Mostarci hoće, mogu i žele. Dok god ne bude tako, biće jada od Mostara grada. Nikome to, poslije svega jada i čemera, zaista ne treba.

RITUALNO UBIJANJE CIVILIZACIJE

Srpski vandali bezdušno su rušili sve do čega su stigli. Važno je bilo da pripada samo bošnjačkom narodu. Srpska crkva ne samo da nije digla svoj glas protiv rušenja vjerskih objekata, nego je čak i podsticala i hrabrila bezdušne rušitelje, blagosiljala njihove krvničke pohode. Zlotvor je od pamtivijeka isk-

ljučivo primitivac. On u biti ne priznaje legendu o Sodomi i Gomori, jer teži da
bude, baš ON, koji se bori za "uzvišene ciljeve vaskolokog srbstva". ON ne
poznaje jezik ugladjenosti, usaglašenosti, zakona urbaniteta i složene kate-
gorije tvorevina duha, morala, govora, ukusa, stila. ON želi da bude živi fan-
tom i rušitelj nad rušiteljima. Njega je Vuk Stefanović-Karadžić naučio da je
"njegovo biti Srbin" i zvati se: Srb, Srbanda, Svrbo, Svrb, Svrbež, Srbin,
Srbalj. Srbljak, Srbljanin, Svesrb, a Radovan Karadžić promovirao u nebeski
narod kome i "krv do koljena junačko djelo znači".

Njemu je sve dopušteno i svako zlodjelo blagosloveno po blagoslovu Srpske pravoslavne crkve. Njegova "sveta dužnost i baveza" je da sve nesrpsko sravni sa zemljom, da ubija i zadavi, da topuzom, jamom i kamom sudi.

Poslije toga, ako Bog i crkva bude uz Srbiju, Srbi će "sve preporoditi od nacije do srpske kulture, duha, uma i svojevrsnog urbaniteta, kada će opanak i obojak novu oresfakciju gradova vršiti u ime njihovih i viših ciljeva". Tako će "jedinstveni Srbi imati jedinstvenu ivilizaciju". Tako misli savremeni Sodoma i Godoma, pa ruši porušeno.

Prethodna reminiscenacija ima povod u rezenovanju nekakvog Bokana, koji zna samo za Koran-Pale i obratno, čija je civilizacija romanijska i jahorinska šuma i koji nedavno na upit "srneće TV", o odnosima Sarajevo-Pale i odnosu prema bogomoljama kaže:

"Hrvati i Muslimani su palili Pale i rušili paljansku crkvu poslije prvog i drugog svjetskog rata. Sada je red na nas da im vratimo za sva vremena i svim raspoloživi, redstvima".

I rušitelj ruši sve do čega stigne. Posebnu bestijalnost je ispoljio prema muslimanskim vjerskim objektima s nakanom da izbriše i potre sve tragove postojanosti znamenite baštine kroz stoljeća.

BESTIJALNO RUŠENJE VJERSKIH OBJEKATA

Srpski zločinac ni ovog puta nije zaboravio da, vršeći tničko čišćenje
stanovništva, istodobno poruši ili ošteti vjerske objekte Gornjeg Podrinja. Kon-
cem aprila 1992. godine četnici su apalili Carevu džamiju /Sultan Bajazidovu/
u Foči, sagradjenu 1500/1. godine. Na munaru vješaju srpsku zastavu i mjesto
ezana odjekuju četničke pjesme, a zatim su zvršili pljačku i spaljivanje. Na red
dolazi poznata Aladža džamija /Hasan Nezirova/ iz 1550. godine, koju do te-
melja ruše. Prelaze na Atik Alipašinu /Musluk/ džamiju iz 1546. godine, koju
takodje razaraju. Isto to rade sa Dev. Sulejmanbegovom džamijom iz 16 vijeka,
Kadri Osman-Efendinom /Šehovom/, Mustafpašinom iz 16 vijeka,
Mehmedpaše Kukavice, novosagradjenim mahalskim mesdžidom, Nekšibendi-
jskom tekijom, Emin Turhanbegovom džamijom u Ustikolini /najstarija
džamija u BiH iz 1448/9./, džamijom u Jeleču, u kojoj četnici imama Ćamila

ef. Tuzlu živog pale. Potpuna razaranja ili teška oštećenja zadesila su džamije u Jabuci, Kratinama, Izbišnu, Šadićima, Vikoču, Godijevnu, te mektebi i mesdžidi u Popovom Mostu, Gadijevnu, Borovićima, Šuljcima, Susješnu i Čohadar mahali, gdje su mekteb sa džamijom i stanom imama do temelja izgorjeli. Savremene Godome i Sodome svoje topničke cijevi okreću prema Goraždu, gdje su ime mete opet vjerski objekti. Nalaze koordinate za Sinanbegovu džamiju, Gradsku džamiju, zgradu Islamske zajednice, džamije u ranićima, Rešetnici, Ilovači i Osječanima, te imamske tanove u Osječanima i Ustiprači.

Ni bogomolje u Rogatici nisu poštedjene. Razorena je Šemsudinova /Čaršijska/ džamija iz 16 vijeka. Razorili su je Dragan Andjelović i Ozren Planojević iz Rogatice. Nisu se zadovoljili razaranjen nego su je zapalili i nastavili sa paljenjem većine bošnjačkih kuća. Uništena je Huseinbegova /Arnaudija/ džamija iz 1558. godine, te džamija u Žepi, Podžeplju, Kramer selu, zgrada Islamske zajednice u Rogatici i džamije u Dedovićima, Kovanju i Godimlju.

Zlo je zahvatilo i Višegrad. Careva džamija, kod Bikavca, o temelja je srušena. Na njenim ruševinama četnici su sagradili /kakve ironije/ "dom kulture".

Čudne li podudarnosti partizanije i četništva u različita vremena. I partizani su poručili džamiju u Višegradu, odmah poslije rata, i napravili svoj dom kulture. Zapaljena je i Gazanferbegova džamija iz 17 vijeka i džamija u selu Drinsko. Pomenimo i Sinanpašinu džamiju u Čajniču koja je teško oštećena i onesposobljena za vršenje obreda.

Na vjerskim objektima u Srebrenici i okolici napravljena e prava pustoš. Srušene su i teško oštećene džamija u Dobraku, Liješću, Doljegeštu, Osenici, Tokoljacima, Vidikovcu, Potočarima, Osmacima, Luki, Sučeski, Klotijevcu, Pridolu, Slapovićima, Peći, Trubarima, Sasama, te mektebi u Pridolama i Karačićima.

CRKVA PODSTIČE ZLOČINCE

Iznijeli smo hronologiju srušenih vjerskih objekata Gornjeg Podrinja. Pokušavamo pronaći sličan slučaj rušiteljstva i piromanstva u istoriji. nalazimo jedan iz novembra 1938. godine i čuvene "Kristalne noći" kada je Hitler spalio 200 sinagoga i protjerao u konclogore 20.000 Židova. Ovom varvarizmu usprotivio se Lihtenberg, generalni vikar katedrale Svete Hedvige u Berlinu protestom:

"Svjedoci smo onog što se dogadja danas-napolju /izvan ve crkve/: gori sinagoga, a to je božji hram".

Na varvarizam, dok gore hramovi Bošnjaka, ne oglašava se iko od "nebeskog naroda". "Njegova svetost" patrijarh Pavle umjesto da zlo spriječi, on na oganj drva nalaže, pa lomaču čini većom i strašnijom. Obilazeći Pale, Banjaluku, Sokolac i rbavicu i dajući parastose "srpskim vitezovima" on oručuje:

"Jedino svetlo u našoj prošlosti i budućnosti, i jedino to nas može da spaja i povezuje-jeste naša crkva".

Ovakav virus "božijeg čovjeka" djeluje kao dodatni impuls pijanim zločincima da životinjskim nagonom, destruktivnošću, mržnjom i razularenošću čine zločine nad zločinima.

...

JAČI OD SMRTI

Priča Ahmeda Hadžimusića, bivšeg logoraša KPD Foča i zloglasne Kule je potresna. To je autentično svjedočenje o danima logoraša-Bošnjaka, o stradanju nedužnih ljudi, okrutnom ratu i besprimjernim tegobama i mukama. Pričamo o vremenu, jednostavnim riječima, sa pokušajem da otmemo dogadjaj od zaborava, vrijeme ratne strave kada se, iz časa u čas, gledalo smrti u oči, kada je smrt lebdjela nad lavama nevino osudjenih, kada se nije imalo vremena za oproštajnu riječ, jer je smrt bila brža. Sve je istina i šta druge staviti u fokus čitaoca nego istinu. Stradalnici i mučitelji nikom ne praštaju. Čovjek da ne povjeruje da je to Ahmed Hadžimusić doživio i preživio i pri tome ostao u zdravoj pameti, ali je čovjek jači od smrti i zvjerstva, jači od krvi koje lipti dok noževi sijevaju.

Zbog toga priča Ahmeda Hadžimusića je istovremeno i prilog istoriji naših okrutnih dana, našeg podneblja, ali i poruka i pouka za buduća pokoljenja.

VIDOVDANSKA KLANICA

Sredinom aprila 1992. godine Ahmeda je zatvorio poznati rvolok Pero Elez "domaćin" javne kuće u Miljevini gdje su aloljetnice iz Gacka, Kalinovika i Foče preživljavale pravi pakao i zlehudu sudbinu. Zločinac Elez je ubijen poslije jedne orgije nad "samo njegovom bulom"/ nije dozvoljavao da je drugi siluju/ i diobe opljačkanog plijena. Ubio ga jedan pijani bradonja i tako okončao još jedan zvjerski život jedne ljudske spodobe. Sa teškom traumom zbog ubistva bratića Suada na Brodu, koga je unakaženog prepoznao po sočivima naočala komšija Šerif Spirjan, Ahmed se našao medju 600 zatvorenika KPD Foča. Za kratko vrijeme ljudi su postali aveti gubeći na težini 20 do 30 kilograma. Dnevni obrok sastojao se od jednog susaka splačina /nazivali ga varivom/ i 2 dekagrama hljeba, a doručak samo jedno jaje i bistra uha. Dolazak na objedovanje bio je jedini vid kretanja logoraša koji su bili strpani medju četiri zida bez dodira sa vanjskim svijetom. Za posjedovanje radio aparata ili tranzistora slijedila je samica i porcija teških batina. Posteljinu su mijenjali dvomjesečno, a u tom vremenu vršeno je i kupanje. Spavali su u spavaonicama po grupama 30,40, 70 ili 90 zatvorenika, a svi su obavezno morali proći kroz "prolaznu sobu" u kojoj je vladao poseban režim i gdje je zatočenik prokleo dan kada se rodio. Vršenje fiziološke potrebe dopušteno je u izuzetnim slučajevima i zavisilo je od volje stražara. "Neki bi pustio u klozet, a neki samo povikao: "Stisni Turčine i trpi dok ti oči ispadnu ko buljini!" "Prolazna soba", sa malim umivaonikom, služila je kao toalet. Zatočenici su, vršeći nuždu, ostajali i bez ono malo vode za piće i taj minimum tečnosti morao se upotrijebiti za spiranje izmeta. Trpjeti žedj ili smrad bila je dilema zatočenika, a najčešće su trpjeli obadvoje. Mučenje su svakodnevna praksa. Najokrutniji je Ćosa Banović, povratnik iz Francuske i vlasnik kafića u Foči, koji sa bratom teroriše po Foči i okolini, a u KPD ispoljava gnjev nad "Turcima".

Isljedjivanja, mučenja i ubistva vrše se noću. Zidine zatvora propuštaju jauke, vriske, molbe, udarce, batine, pucnje i lede krv u žilama. Obavezan batinaš je Milenko Burilo - Kostolomac. Sve se vrši bez svjedoka, jer mrtav ne govori, a podugačak je spisak onih koje će krvnici poslati u smrt. Dolazi i krvavi Vidovdan 1992. godine. Ubijaju šezdesetak najvidjenijih i najugledníjih Fočaka. Svake večeri petoricu vode na stratište. Ubijaju grupu po grupu. Umrle sahranjuju na Patkovini, a žive odvode na Drinski most, ubijaju i bacaju u Drinu. "Splavovi" teku krvavom Drinom. Plutaju mrtvi Bošnjaci nizvodno. Posljednji put napuštaju Foču. Mrtvi pogledi, mrtva tjelesa, mrtva Foča. Gatački prvi otkosi padaju za Vidovdan. Bošnjaci kažu da je tada trava "sazrela". Ljudi kose livade, a ove zvijeri kose ljude na Vidovdan. Krste se nekrsti i orgijaju nad mrtvim tjelesima i "splavovima" Fočaka. Zatvorenicima su zaveli i radnu obavezu. Gladni, žedni, iznemogli i poniženi rade u progonima "Drine", "Maglića", na ekonomiji "Brioni", loptaju u rudniku Miljevina. Ali njih stalno tuku i ostavljaju rane na tijelu. Rane bole, krvare, zagadjuju se, a niko ih ne previja, ne ukazuje ljekarsku pomoć. Raspadaju se u ranama i bolovima. Ko ode u bolnicu nema mu povratka. To je "morthauz" ili "kuća smrti". Iz smrti povratka nema i mrtvi se nikad ne vraćaju, a Karadžićevi krvnici: Janko Janjić-Tuta, Simke-Simović, Mićo Stevanović-Šumar, Pero i Pavle Elez, Dragan Janjić, Mićo Olović, Boško Partalo, Nikola Drašković, Ljubomir DjurićLjupče, Ljubo Ninković, Grujo Kovačević, Gojko Janković, Slavko Kovačević, Nikola Djajić, Slobodan Starović, Dragan i Zoran Vuković, Jovan Milić, Radenko Stanojević, Ilija Ćalasan, Pero, Miodrag i Čedo Sarić, Vlastimir Prodanović, Žika Vilotić, Boriša Jojić, Dragan i Vladimirka Marić, Mišo Petković, Milko Milanović, Cvijetin Čalabajac, Dragan i Zoran Nikolić, Mićo Filipović, Miki Živanović-Kalaštura, Milovan Drakul, Boško Bojat, Kondukter iz "Fočatransa", Savo Todorović, Želja Zelenović, Gojko Janković i drugi ni "mrtvom Turčinu" ne vjeruju. U opštoj klanici srećan je ko preživi. Konačno, 15. novembra 1993. Ahmeda Hadžimusića vode prema Kuli gdje će nastaviti tamnovanje. Usput mu vozač prijeti ubistvom, a sprovodnik to sprečava i kune Karadžića što je ratnu orgiju zapodjenuo.

ŠABANU SALČINOVIĆU "OMEKŠAVAJU" LEDJA

Pri polasku iz Forče Ahmedu "čvrsto obećali" da ga vode radi razmjene, a po dolasku u Kulu saopštili mu:

"Dovedi brata ili ženu za razmjenu, pa ćemo te pustiti". Riječi Braca Lazarevića su posjekle Ahmeda kao nož. Nastavio je čamnovanje uredjujući zatvorski krug i održavajući prostorije jer /sakat od rodjenja/ nije bio za rovova niti za rad na ekonomiji i druge teške radove kojima su svakodnevno bili podvrgnuti pokretni zatvorenici. Sa kopanja rovova mnogi se nisu vratili i navodno su "poginuli od muslimanskog snajpera". Najteže mu je palo dovodjenje 200 Rogatičana i Rogatičanki koji su toliko bili prethodno ispaćeni da se dva dana nisu budili. Svoj "mrtvi san" objašnjavali su danonoćnom besanicom na okupiranoj teritoriji kada im je smrt bila bliža od jake za vratom.

A, onda su doveli Šabana Salčinovića, Sulejmana Ćatovića, Seada Kulića i Mufida Halilovića. "Znali smo da su to "krupne ribe", jer su ih mučili posebnim tretmanom, a nama govorili:

- Ne bojte se golje! Nama ovakvi trebaju. Da je ovakvih srpska republika bi cvetala".

Ahmedu je teško bilo gledati Šabanovo mučenje i opšte zdravstveno stanje. "Omekšavali" su mu kosti, lomili rebra, odvodili na "porcije instrukcija" i vraćali.

Prebrojavao je Ahmed zatočeničke dane. Nabrojao 820. Razmijenjen je 17. jula 1994. godine i vratio se u krug porodice. Dočekale ga dvije kćeri, supruga i sin Edo. Kaže da je sve što je doživljavao nestvaran san i da mu se kuvet i vjera vraćaju u život. Zadovoljan je i presrećan što na slobodnoj teritoriji živi svoj drugi život. Sina Edu ostavio ko čeperak, a on "izidje" ocu iznad glave dok sjedi u očevom krilu. Vrijeme učinilo svoje. Iz džehenema Ahmed Hadžimusić dospio u dženet. Dobro je kad ljudi savladaju nevolju, a još bolje kad savladaju smrt. Junaci ovog zapisa su jači od smrti. Oni su postojani kao što je postojana i odvažna zemlja Bosna. Treba samo nama preko brda, preko rijeka, preko vode do slobode. Imaće Bosna svoju modru rijeku života dok je Bošnjaka u njoj. Imaće i svoje junake jače od smrti.

GACKO: PROFESORI I LJEKARI-NAJVEĆI KOLJAČI

Klica mržnje prema svemu nesrpskom na gatačkom prostranstvu, od Kazanaca 1683. do ovog rata, nikada nije prestala da klija i izdanke u mrkim pogledima i ružnim riječima daje. Kumstvo, a bila su brojna Bošnjaka i Srba, prijateljstava i vjera u komšiju, ovdje su bila samo privid i varka, životna zabluda i tanana nit nade da je ono najgore prošlo i da se zlo neće ponoviti.

A, zlo se zlom napajalo i o zlu mislilo. Sa djeda na oca, sa oca na sina, sa sina na dijete prenosio se prezir pre,a "balijama", orale brazde mržnje i sijalo otrovno sjeme o netoleranciji i nemogućnosti zajedničkog života sa "Turcima zulumćarima" koji su Srbe i Crnogorce "čejrečili i harač kupili".

Vrijeme prolazilo, sjeme otrovnom urodilo, vrijeme pravoslavne "osvete" ponovo dolazilo i došlo.

Počelo je "Nožem" Vuka Draškovića, atakom na razum i istinu i pozivom na jamu, kamu i "svetu osvetu". Vukov otac Novak, doseljenik u Gacko, sina ugursuza prekoravao, a sam je ugursuz bio i često govorio: "Ne dirajte srpsku djecu. Eto vam balijske..."

Kada sam mu, početkom 1990. godine, ukorio Vuka zbog nacionalizma i šovinizma odgovorio mi je:

"Pa i ti pišeš. Braniš svoje Muslimane. Vuk mora Srbe, jer kod nas je malo školaca i malo pravih Srba. Šta bi ti da ti se desio ovakav slučaj kao meni. Eto, jutros mi na pragu osvanula Vukova knjiga puna govana. Kad je tako neka i ostane, pa kud Vlah, a kud Turčin!" Vukov nož počeo da se oštri, Savo Skoko /nažalost pukovnik/ vatru potpirio "Krvavim gatačkim kolom" /feljton objavljen u "Dugi"/ i četrdesetak uglednih Gačana, neke i mrtve, optužio za ustaštvo i zločine nad Srbima Gacka. Znao je Skoko (rodjen u Ljeskovom lubu kod Gacka/ da su zločine počinili Tonoglave, Sudareve, Banovčeve i Francetićeve ustaše, da je zlo došlo sa strane, ali optužio Bošnjake kako bi Srbe "probudio" pa nezaborav i mržnju produbio.

Zlo sa zlom išlo u obliku nekakvih hroničara gatačke stvarnosti od 1941. do 1945. Jadom i čemerom oglasio se i nekakav anonimus M.A. autor feljtona o stradanju Srba u Gacku. Objavio ga u "Narodnoj armiji" 2. avgusta 1990. godine. Zamijenio teze i teme, ljude i dogadjaje pretumbao, izmislio zločin tamo gdje zločina, ni žive duše srpske, nije bilo. Praštala pera od siline "srpskih spasitelja" i nauma o omražavanju svega što je nesrpsko i potiranje fakata kada su u pitanju Bošnjaci Gacka, Borča i Kule Fazlagića. Beogradska štampa im bila blagonaklona i prostor ustupala ne ulazeći u bit dogadjaja i istine. Pojava "Muhadžerskih drama" /feljton "Večernjih novina" od 11.-20. maja 1989./ dočekali drvljem i kamenjem, a mene prvog koji se drznuo da im proturječim i istinu čitaocu ponudim nazvali čovjekom koji "ide djonom na fakte". Oglasio se čak i SUBNOR Gacko, sa ideologom profesorom Mandić Novakom-Studom, tvrdeći da Borač i Kula Fazlagića niti su u borbi učestvovali niti su borci bili, niti su imali žrtava fašističkog terora. Oni su jednostavno za SUBNOR Gacka bili ustaše, a njihove žrtve zanemarljive. Medjutim, SUBNOR i Mandić nisu imali uspjeha. Istina je prodrla medju čitaoce, zaintegrirala javnost, i njoj niko nije mogao više stati na put.

"Junaci" u likovima Skoka, M.A. Novaka Mandića i Vuka Draškovića bili su oboreni na koljena, a pojava "Olovnih bremena" i "Virova smrti"/ potpuno ih je obezglavila i natjerala da odlože pera. No ipak se da nisu dotučeni i ućutkani. Potražili su istomišljenike u Bileći i Sarajevu i dali im povoda za pisanje putem "svojih tema i vidjenja". Ilija Guzina će se potruditi da /putem TV Novi Sad/ snimi reportažu o Pridvorici i okrivi Borčane za masakr iako je dobro znao da Borčani nisu "ni luk jeli-ni lukom mirisali" u slučaju stradanja Pridvorčana. Guzini će "materijal" pripremiti general Blagoje Adžić, a i sam je uzeo učešća o toku dogadjaja iz 1942. godine.

Guzini će se pridružiti njegov pajdaš Smiljko Šagolj pa "trknuti" do Hadžere Ćatović i iznuditi priču /izmanipulisati ženu stradalnika/ o tome da su MuslimaniMuslimane bacali u "Čavkaricu". Miro Batinić i Milorad Vujović, oba iz Bileća, ustaće protiv činjenice o "Čavkarici" sa tvrdnjom o manjem broju stradalnika. Nastaće "Čarke oko Čavkarice" i prinuditi me da napisom "Čavkarica još nije istražena" /As 22. marta 1991. i "Oslobodjenje" 27. marta 1991./ umirim duhove, stišam strasti i odložim ovu vruću temu da "sazri".

Poručeni istinom i argumentima "hroničari i srbosili" su se pritajili, a ja sam očekivao slijedeći potez i bio spreman da ponudim protuargumente, jer njihove teme i dileme već sam bio dobro prozreo. Nisam dugo čekao, jer su se u "Oslobodjenju" javili Ljubo Govedarica i Miroslav Kurtović sa naslovom "Parastos žrtvama ustaškog pokolja" krajnjom dezinformacijom, protkanom sračunatim lažima i neistinama na račun mještana Kule Fazlagića koji su, navodno, počinili masakr nad stanovnicima obližnjih Srdjevića u septembru 1941. godine. Autorima sam dao do znanja, a time i široj javnosti, da su Kuljani spasili Srdjeviće od pokolja ustaša Kreše Tonogela i imali dogovor o miru sa Srdjevićima koji nije prekršen do kraja rata.

"Gatačka istina" o sredjevićkom slučaju, /Oslobodjenje" 11, septembra 1991./ ućutkivala je Govedaricu i Kurtovića i nije više bilo neopreznog istupa u štampi i prekrajanja dogadjaja vezanih za Gacko u periodu od 1941. do 1945. godine i kasnije.

Prethodno kazivanje ima za cilj da čitaocima predoči istinu da je rat za Gacko i u Gacku nastao u medijima i prije početka stvarnog rata i da su se tu lomila koplja i pera za istinu protiv laži, manipulacije i poluistine. U ovo vrijeme Gacko je već bilo u znaku šarolikih ešalona "crnogorskih djetića", redovnog kadra jugoslovenske vojske, rezervista i srpskih dobrovoljaca. Za pjesmu "Od Topole, pa do Ravne gore" plaćalo se devizama u gatačkom hotelu "Metohija", po kafićima se pokazivala "sjajna kokarda" i sve je mirisalo na zlo.

Vučurovićevi "djilkoši" šepurili su se Gackom i prijetili progonom Bošnjaka-Gačana, a i otvoreno pjevali:

"Od Bileće, pa do Kule,

Neće biti više bule!"

Ogorčen ponašanjem Vučurovićevih "osvetnika u krvi" uputio sam otvoreno pismo kamiondžiji sa prijedlogom da kabinet zamijeni kamionom, dazlo ne čini, da mu se za ono što crno po Gacku radi, crno piše, /"Oslobodjenje" 11. novembra 1991. "Ko crno radi, crno mu se piše"/. Umjesto razuma, hercegovački Homer /kako sebe naziva polupismeni guslar/ upotrijebio je nerazum i prijetnju da će me "živa oderati i da mi mezar u Kuli Fazlagića neće nedostajati".

Tražio kamiondžija moju glavu, umjesto da savjet posluša i okani se djavoljeg posla i tudje nevolje.

TAOC VOJVODE VULOVIĆA

Gatačka drama sve je više bila zamršenija. Vrijeme ni rata, ni mira unosilo je nemir u brojne porodice Bošnjaka, a ugledni Bošnjaci, oni koji su preturili rat 1941.-1945. preko glave sumnjičivo su vrtili glavama i znali da "ovo srpsko" ne vodi dobro i nije dobro za one kojima se otvoreno prijeti da neće imati "svoje aginluke".

Ona narodna "ko sa djavolom tikve sadi - obiće mu se o glavi" umalo da se ne obistini.

Moj stariji brat Hasan bijaše "tankog zdravlja" i bez lijekova. Češće sam odlazio u Gacko noseći mu lijekove i stvarajući zalihu persantina, lanitofa i drugih neophodnih lijekova. Bilo je i drugih motiva i povoda da tamo idem, u moje rodne Drugoviće, pa i znatiželje šta se to novo u Gacku i oko Gacka zbiva.

Po običaju prvo bi se našao sa prijateljima. Razmijenio bih mišljenje sa njima o vrućoj gatačkoj sceni, a zatim obilazio rukovodne radnike Srbe i sa njima "bistrio situaciju" gatačku i na dubrovačkom frontu. Žarko Boljanović, direktor "Gatačkog polja", Blažo Milović, direktor Komunalnog, Obren Govedarica, direktor osnovne škole bijahu u nemilosti opštinskih rukovodilaca, mahom SDS pristalica i aktivista. Tresle im se fotelje zato što su Bošnjake držali na poslu i isplaćivali im plate, dok su Srbirezervisti krvarili na dubrovačkom bojištu i pljačkali sve što se moglo opljačkati i utovariti na kamion, a zatim dovesti u Gacko, Avtovac, Stepen, Čemerno.

Obren Govedarica se tužio da su mu sve nastavnike rezervirali, pa i njega samog, i da od ove škole i nastavnika koji su, umjesto kataloga, uzeli pušku, neće biti ništa osim osakaćene djece. Tražio je Obren medicinsku dokumentaciju da se smjesti na VMA.

Žarko Boljanović je već imao rješenje o smjeni sa dužnosti direktora, a Blažo Milović mi je govorio:

"Mene Čustovići spasili u onome ratu i kud bih ja protiv njih i 80% poštenih Bošnjaka zaposlenih u mom preduzeću. Bez Bošnjaka nema ni Komunalnog preduzeća, pa kad ukidate ukinute i mene i radnike i preduzeće... alal vi bilo.".

Kraj decembra 1991. bila je moja posljednja posjeta Gacku. Nisam to očekivao, ali slijed dogadjaja bio je takav da povratka u Gacko i vikend vožnji Sarajevo-Gacko neće više biti za "Vučurovićevog katila", kako su me neki zadirkivali aludirajući na moje otvoreno pismo kamiondžije koje je imalo snažan utisak i odjek medju Gačanima. Odobravali su takav moj stav pošteni Srbi, Bošnjaci pogotovo, a ekstremisti SDS mi psovali majku i prijetili. Pucali su iz prazne do slučaja sa vojvodom Vulovićem. Pozvao me Mirko Vulović, direktor UTP Gacko, na kahvu i razgovor. Eto, žalio bi me vidjeti i popričati o tome kako mu preduzeće ne radi, kako je sve u rezervi, kako je on stalno na putu TrebinjeGacko, jer je i oficir u rezervi i direktor u preduzeću i da preduzeće posluje na pozitivnoj nuli. Raspričao se Mirkan. Slušao ja i potsmjehivao se mojoj "zakrpi" Mirku prilikom snimanja dokumentarnog filma "Zapisi o Gacku" za koji sam napisao scenarij. Upetljavao se Mirko u rad TV ekipe Sarajevo, dijelio savjete kamermanima kako da snime motel "Košuta" i gatačke specijalitete. Dozlogrdilo to meni pa prasnem: "Mirko, bolje ti je pasti travu nego savjetovati TV kravu. Ta kamera, za tebe je špansko selo, a ti si profesor biologije i znalac trava!" Znao sam da je Mirko i vojvoda od direktora "Jugoprevoza" i poznatog srbofila iz Dramešine Milorada Vukovića. Zapeo Mirko za "svoju Srbiju", pa se umjesto sa "Autoprevozom" Mostar integrisao sa "Autoprevozom" Čačak za inat Gačanima i zaposlenim Bošnjacima prema kojima je imao "poseban aršin stimulansa" i čvrstu radnu disciplinu. Umjesto gradskih slao ih je na prigradske linije, slabo plaćao, a često disciplinski isljedjivao i radni odnos otkazivao.

Razgovor sa vojvodom Vulovićem potrajao. Ponekad ljudi u razgovoru potroše i dragocjeno vrijeme za koje imaju prešnijeg posla. Ovaj razgovor sa Vulovićem bio je promašen, jer nismo bili na zajedničkom talasu i svako je u svoju udarao. Ja u šargiju, a on u gusle, a to dvoje nikad ne čini skladan zvuk i usaglašen ton.

U jednom momentu ostao sam sam u kancelariji. Mirko se za trenutak ispario, a to isparenje je potrajalo. Odlučio sam da ga potražim i potsjetim da sam mu gost, ali...od Mirka ni traga ni glasa. Ulazna vrata upravne zgrade bila su zaključana, prozori sa gidorama, a ja u klopci. Pozvao sam recepciju hotela i objasnio moj slučaj zamandaljivanja od strane direktora Mirka. Za ključeve se pobrinula recepcionarka i ubrzo me, uz glasan smijeh, oslobodila napasti zvane Mirko Vulović, Pukla i priča po Gacku o Eminu i Mirku, a ja grabio prema Vrbi sabirući kilometre prema Sarajevu.

U motelu Izgorka, podno Čemerna prema Tjentištu, nova neprijatnost. Legitimiše me dobar poznanik Škiljević. Na moj upit: "Kakva je ovo hajdučija Škiljeviću i šta radite!" šapće: "Ćuti Emine, bolje da te ja legitimišem, nego onaj Žuća da te prebije!".

Po uniformama policija SAO istočna Hercegovine shvatio sam situaciju i opasnost koja vreba.

Put do Sarajeva protekao je u razmišljanju šta je to trebalo Mirku Vuloviću da me "uhapsi" u kancelariji. Moraće mi to vojvoda objasniti kad-tad na otvorenom prostoru. Nema više razgovora sa vojvodom u četiri oka i četiri zida. Tu šansu pružiću Vojvodi: malo nikad.

PRVA UBISTVA ZNAK TRAGEDIJE

Gatačka planina, rijeka i polje samo su bili bliski i u dodiru. Ljudi su zazirali jedni od drugih i uvlačili se u svoje brige i neizvjesnost koja prijeti kao sura orlušina sa Volujaka, Golije, Gata i Zbirata. Vraćali su se Kuljani u Kulu, Džeci u Dragoviće, Ključani u Ključ sa auto prikolicom onog što su godinama sticali po Trebinju, Bileći, Dubrovniku. Bježali medju rodbinu, na svoj kamen. Šta bude ostalim neka bude i njima. Iz svoje kože u drugu nisu mogli, a da trpe "velikosrbe" nisu htjeli.

Opštinski organi uveliko razvili akciju razmjene Gačana Bošnjaka i Čapljinaca Srba. Nudili im papir da potpišu: "Vi nama u Gacku...mi vama u Klepcima i Šurmancima".

Mnogi pristali, mirno potpisali tapije o zamjeni i krenuli na put prema novim domovima i imanjima.

Ljuto su se prevarili. Čekali ih "šešeljevci" duž puta Gacko-Nevesinje-Mostar, pljačkali i oduzimali nakit, novac i druge vrijednosti. Oni što su dobrovoljno pristali, pali i ubili se, ostali bez "obećane zemlje" u Gornjim i Donjim Klepcima i Šurmancima. Sa novih posjeda rastjerali ih bojovnici, pa u muhadžerluk prebjegli u Mostar i Sarajevo. Oni što su ostali prodavali su krave za "kalašnjikov", držali straže po Bašićima, Drugovićima, Kuli, Medjuljićima, na Pandurici, Sarića gredama. Znali su da se od sile i ordije ne mogu odbraniti, a odlučili da se brane.

Mjesec mart bio je i mjesec "barikada". Postavljali ih na Stepenu, Čemernu, Nadanićima i Fojnici. "beli orlovi" kočoperili se silom, rastjerivali Bošnjake iz kafića i kafana, objekte ugostiteljsko-zanatske i trgovačke demolirali i sakatili.Na Čemernu ubili Armina Poškovića i Zorana Grebovića i izvršili "generalnu probu genocida". Nastaju i aprilske racije Bošnjaka-muslimana. Oni ih hapse u poznatom "lovu na Muslimane" o kojem je bilo govora u "Zatočeničkom hodu po mukama".

Širokim i dugačkim Gatačkim poljem prohodale su aveti, a nemir i nespokojstvo "naselili" svaki dom, selo, zaseok. Opustjeli su gatački sokaci. Zvijer vrebala, odabirala i odabrala žrtvu.

OTKOSI SMRTI

Konačno, 17. juna 1992. godine, zvijer prelazi na plijen. U plamenu i dimu nastaju Medjuljići. Gore kuće, štale i kolibe mirnih Bošnjaka. Prva žrtva je Nazif Čustović. Ubijen je prilikom čina molitve i učenja hatmi. Ubijen je Mujo Pašić sa ženom Šerifom i Zejnil Tanović. Smrt je prijetila u svim gatačkim prostorima.

Već 18. juna gori Gacko. Napadnuta je i Kula od Medjuljića do Muhovića kišom granata. U otkosima smrti na ahiret prelaze: Bašić Miralem, Ahmo, Mirsad, Sevlija, Fatima, Mehmed, Džafer, Kemo, Ejub, Husnija, Smajo, Belka, Sulejman, Šerif, Šućrija, Ćatović Zajko, Amir, Sabir, Ismet, Emin, Refik, Hajrudin, Čampara Hapa-Hajrudin, Čustović Rušid i Fatima, Almasa, Avdić Sabir, Ćimić Suad, Djidelija Asim, Džanković Mejra, Fehim, Arif, Fazlagić Mujo, Munta, Naza, Hebib Alija, Najla, Hidović Jusuf, Jugo Hana, Džolota Esad, Karailo Bekan, Karalić Derviša, Muhović Muniba, Edin, Zijad, Rasema, Fehim, Azema, Memić Zaim, Ramiza, Mukić Eno, Pošković Dženan, Edin, Osmanagić Esad, Sarić Rizvan, Hajrija, Juko, Raba, Pemba, Tunović Zeko, Temin Muharem, Edin, Zulović Derviša, Zejna, Voloder Emina, Tunović Murata, Avdić Mithad, dr Drljević Sabahudin, Dilberović Nezir, Džeko Derviš, Mirsad, Džubur Amir, Zejna, Džanković Avdo, Grebović Izet, Hasanbegović Aziz, Asim, Suad, Hata, Halil, Halilović Latif, Fazlagić Aziz, Ćatović Ševko, Jaganjac Arif, Krvavac Ahmet, Zećir, Kažinić Hasan, Voloder Emina, Kapetanović Šerif, Kurtović Ahmet, Muran Ćamil, Memić Nermina, Osmanović Harun, Musić Amir, Talović Ćamil, Tunović Murat, Zvizdić Faim, Ševko, Džemila, Zanović Huso, Sarić Sabit, Šahović Edin, Redžović Enver, Skopljak Ferhat, Pošković Smajo, Voloder Hamdija, Miralem, RĐBauk Salko, Zejna, Džubur Elvedina, Grebović Elvedin, Ifet, Asim, Mandžo Ramiz, Muhanović Ramiz, Prguda Zulfo, Bećir, Redžović Osman, Zejna, Muran Safija, Vuk Murata, Sevda.

"Krvavo gatačko kolo", nad 130 žrtava, počeli su i okončali: AĆimović AĆim, profesor-direktor gimnazije, Adžić Dragan i Goran, Andriješević Miloš-Slino, Avdalović VeselinVešo, profesor i naredbodavac vršenja zločina, Bjeković /Mitra/ Zoran, Lazar /Mitra/, Buha Žarko, Bumbić Gojko i Mladen, Ćalasan Dragan, Mišo i Branko, Drašković Slavko, Davidović Nebojša, Brano, Mileta, profesor matematike i Branko, Damjanović Mišo i Srboljub, Dubljević Stevo, Gajić Žika, Grčić Aleksandar, Govedarica Milkan, Marijan, Boris, Rade, Bela-medicinska sestra, Bogoljub-Boća, Gligor, Govedarica Obren - direktor OŠ Gacko i komandant "belih orlova" za Hercegovinu, Jovan-Bajo i Goran, Gojković Milenko, ljekar, Brana, ljekar, Guzina Vesko i Dejo, Ignjatović Ranko, milicioner, Pro-nastavnik "teški koljač", Ivković Ranko, Jeremić Goran, gradj.ing. Kekić Radenko, Momo, Kovačević Savo, dovojvoda, Žarko, Mićo, Jovan, Košutić Ranko, komandant specijalnih četničkih jedinica, Dragankomandant "belih orlova", Koprivica Ranko-Bumbar, Krstojević Krsto, Lažetić Gogo, Lojević Zoran, Dejan, Veljko-nastavnik, Mandić Novak-Studo, prof. ideolog SDS i član kriznog štaba, nada-profesor, Slobodan, Maljević Milan-vojvoda, Mastilović Dragiša, Mihić Dragan, Milošević Siniša i Miladin, Milović Željko, Blagota, Mučibabić Momir, Raco-profesor, Nikolić Radinko-Raca, Popovac Ljubo, Popović Vojin-načelnik SJB Gacko, Popović Vitomir-komandir milicije u Gacku, Rajko, Predrag, Nenad, Dragan, Radan, Goran, Ranko, Miodrag, Prstojević Predrag i Nenad, Radmilović Predrag, Rončević

Milosav-Rona, Savić Mileta, Stojanović Savo-milicioner, Sveto, Stanić Miljan, Draga, Starović Rade, Željko, Todor, Darko, Mirko, Boško, Stajić Boro, Milorad-Koza, Sudžun Radule, Ranko, Sušić Zoran, Subotić Gale, Svorcan ZoranNovo, Šarović Rako, Dragan, Ranko, Šuković Dragan, Miloš, Vaso, Šupić Vukota, Žarko, Cane, Dragan, Miloš, Radivoje, Šarović Milan-Terzo, Tepavčević Kosta, Goran, Jovo, Trifković Zlatan, Vidaković Zoran, profesor, Višnjevac Miljan i Dragan, Vujević Ranko-milicioner, Vuković Milorad, Radivoje, Mladen-milicioner, Milan-inspektor SUP-a, MilošHrgo, Mladen /Danila/, Zelenović Mihajlo, Budimir-Budo, Lažetić Mitar-predsjednik SO Gacko, Zirojević Zdravkopredsjednik IO i Kriznog štaba, Jegdić Kostadin-predsjednik SDS, Zelenović Miloš, Mićunović Stevan-Vd direktor TE Crnogorac Vlado-član kriznog štaba, Andjić Veselin direktor TP "Gatačko polje" i član kriznog štaba, Lažetić Petar, Kovačević Vlado-poslanik SBiH i član Kriznog štaba, Bratić Rade, Miljanović Obrad, Miljković Nedjo, Bjeković Boro-komandant snajperske grupe, Šarenac Kostadin, Supić Milorad-kapetan, Drašković Nikola-geometar-kapetan, Bjelogrlić Momo, Šarović Spasoje, Vuković Tadija i Žarko, Prstojević Novak, Stanojević Radisav, Andjelić Mićo, Radić Nedo i Gordana, Stajić Andjelko i Velimir-nastavnik u Kuli. Spisak zločinaca nije okončan, a ruke ih je okrvavilo čak 165. Na svaku žrtvu po jedan koljač. Muharema Temima i sina mu ubija "kolega" saa škole u Kuli, Stajić Velimir. Pero Ignjatović dobio naziv "veliki koljač", a zakleo bi se čovjek da se hljeba pošteno ne zna najesti. Nastavnik "Peronja" bio. Ljekari ubijali svoje kolege i pacijente. Profesori i nastavnici svoje učenike i učenice. Drašković Slavko je živio u Sarajevu. Kad je čuo za klanje požurio je u Gacko da kamom sudi onima koje nikad u životu nije ni vidio.

Kriva je bila zločincu i Murata Tunović. Zaklali je samo što je dimije nosila. Kome to zasmeta 104 godine Fazlagić Naza pa je nju trebalo likvidirati ili duboka starost Zulović Zejne i Derviše u Drugovićima podno Zbirata. Valjda zato što nisu mogle pobjeći preko Zbirata ili sakriti se u obližnju ljut. Treba ih na pragu kuće preklati. Kome to zasmeta Zajko Ćatović pa ga sa sinovima ubiše na Drugovićkom okrajku i ostaviše strvinarima na milost i nemilost. Zasmeta nekom i Muhović Muniba, pa je ubiše sa dva sina Edinom i Zijadom.

VATRENE BUKTINJE

Plamen i krv, smrt i pepeo miješali su se u gatačkim i kulskim prostorima. Mnogi su skončali u plamenu rodnog ognjišta. Nijemci su imali "Kristalnach", a Gacko i Kula Fazlagića "Kristal nacht" i "Kristaltag". Gorili su: Vagovac, Bešići, Bahori, Branilovići, Brkovići, Drugovići, Dobro Polje, Džuburi, Gračanica, Hodinići, Habuli Igri, Jabuka, Ključ, Kula, Lončari, Luka, Medanići, Mekavci, Melečići, Mjedenik, Mrdjenovići, Muhovići, Poda, Pridvorica, Ravni, Soderi, Stabelići, Stolac, Šipovica, Šumići, Vratnica, Zurovići, Nadanići, Gacko. Gorio Borač, gatačka površ i sve što je bilo bošnjačko-muslimansko. Gorilo i ognjilo 37 naseljenih bošnjačkih sela i zaseoka sa gradom Gackom.

U plemanoj stihiji i buktinji sagorilo je 938 kuća, 1.523 gospodarska objekta, a opljačkano 15.000 sitne i 3.000 grla krupne stoke, veliki broj peradi i 600 košnica pčela, 250 traktora, 80 kamiona, 50 kosačica, veliki broj drugih orudja i halata za rad.

Rušitelji porušili i džamije u Kuli, Gračanici, Ključu, Avtovcu, a staru munaru u Kazancima, koji je načeo Pivljanin Bajo 1683., dokrajčili. Porušili su i mežarja, a u neke mezare uglednih Muslimana bacali bombe. Mrtvima nisu dali mira pucajući po nišanima.

Gacko je imalo i svoje inat džamije u Kuli i Gračanici. Srušili ih iz bijesa i mržnje i sravnali sa zemljom, a Staricu ključku minirali. Smetale im stare i dobre bogomolje. Bole u oči vitke minare. Trn u oku su im bili skl;adni nišani i uredjeni mezarovi.

Krvnici, palikuća i pljačkaši ućarili su na tudjim životima, imatku, domovima i bogomoljama.

I bili sretni i zadovoljni što su im Gacko, Borač i Kula pljačkom tako puno "dali". Dabogda, im tudja muka prisjela i život zagorčala!

ZBJEGOVI I BJEGOVI

Branila se Kula Fazlagića srcem i malobrojnim oružjem. Branila, a odbraniti nije mogla i pala je 17. jula 1992. godine. Krvnici kidisali, a Kuljani se branili. Dobar broj krvnika ostavio je kosti na viru bašićkom, u Gelja ljuti, na prilazima Drugovićima.

Ono što je moglo pobjeglo je u zbijeg Mekog dola, Draginih dolina, Vrhova i Vučije bare, krilo se po kolibama, vučijim jazbinama, pećinama i urvinama. Radjao se i život u Vičijem baru. Bilo je novorodjenčadi i novih pogleda na svijet u divljini. A, onda, od 17. jula do 23. avgusta slijedio je put neizvjesnosti kroz bespuća i četničke položaje. Drugujući sa gladju, umorom, bolešću,bez sna i vode ubogi Bošnjaci iz zbjegova stigli su do slobode i Mostara. Tu su mnogi ostali da brane Mostar kao što su branili i Gacko i Kulu Fazlagića.

Specijalna gatačka brigada "Šargan" stala na megdan i postala branik južnih kapija Mostara. Ljuti "Šargan" /zmija otrovnica u hercegovačkom kršu/ bije bitku za Mostar i slobodnu Bosnu i Hercegovinu, i čvrsto vjeruje da će se vratiti u Gacko i doći na vjekovno ognjište. Oštri se "Šargon" za odlučujuću gatačku bitku. Zvijer četničku čeka "ujed šargana medju oba oka". A od takvog ujeda nema lijeka. Znaju to gatačke zvijeri i strepe u svojim brlozima. Urlaju zvijeri:

"Od Bileće, pa do Kule,
Nema više jedne bule".

"Očistili" zločinci Bileću od Bošnjaka. Nešto pobili, nešto u logorima mučili, a većina na vrijeme osjetila opasnost i pobjegla u muhadžerluk. Nije Bošnjak iz Bileće dao da mu se ponovi "Čavkarica". Osvijestila ga je 1941. godine. Trebinje zlotvori nagradili. Bogomolje i znamenitosti uništili, kuće Bošnjaka zaposjeli. Ono što je ostalo starog i nejakog, iz mješovitih brakova, pokrstili i srpska prezimena njihovih žena dali muževima. Tako to rade neljudi od ljudi. Rade i pustoše ljepotu istočne Hercegovine. Od Trebinja, Ljubinja, Gacka, Bileće i Nevesinja prave zvjerinjake i divljinu. Prionula divljina zvijerima za srce.

BOSNA I HERCEGOVINA - VELIKA RANA

Odvajkada su Bosna i Hercegovina posestrime bile u dobru i zlu. Dobra malo, zla previše. Dobrim se protiv zla braniše. Zajedno su krvarile i zajedničke boli imale, a jedno su ostale i na kamenu i na meraji, jednim su plućima disale, jednim srcem voljele.

Tako, preko zla i rana, dogura Bosna i Hercegovina do ovih surovih dana. Nema mjesta na 51.170 kvadratnih kilometara, nema žitelja u masi od 4,364.574 neugroženog dobitnika. Ima gubitnika. Sve sami gubitnik. Rane razbacane, od kraja do kraja, od grada do sela, od sela do zaseoka, od zaseoka do ćuvika, i sve jednako bole, peku i ožiljke ostavljaju. Stradalnik je Hercegovina, sjeverna i svjeroistočna Bosna, istočna Bosna, srednja Bosna, Bosanska krajina i svaka sa pečatom genocida, urbicida, biocida, kulturocida i patnje. Stradao je čovjek, krov nad njegovom glavom, imetak i ugled, džamija, crkva, sinagoga, biblioteka, muzej, institut, fakultet, škola, bolnica, obdanište.

Stradala znamenja Bosne od Kulina bana do današnjeg dana. Stradao čovjek u vremenu, a vrijeme u pomaku. Što je čovjek više grabio danas u sadašnjicu i sutrašnjici i bio sve sputaniji i ojadjeniji, a vrijeme stalo umjesto da neumitno teče. Okrenulo se i vratilo u srednji vijek. Valja čovjeku sada ponovo, iz srednjovjekovne tame i varvarstva...do civilizacije i 21. vijeka. Kažu da je Bog stvorio čovjeka, pameti ga obdario i u dobro uputio, a čovjek Bogu okrenuo ledja, pa nazad u varvarstvo i divljaštvo, u piromanstvo, rušiteljstvo, u pakao.

Kažu, Bog stvorio čovjeka i rekao mu: "Čuvaj se, pa ću te i ja čuvati", a dvonožno stvorenje, žali Bože to protumačilo:

"Čuvaću se tako što ću izaći iz civilizacije u divljinu /iz grada u selo zabito i brdo kamenito/, postaviti topove i udarati po ciovilizaciji, razumu, toleranciji, znanju i imanju civiliziranog čovjeka. I pope se Milošević, Karadžić, Perišić, Mladić, Gvero, Kukanjac, Adžić, "sila božija na brdo" pa povika:

"Bog je s nama Srbima! I Bog je Srbin i on čuva svetosavlje!"

U Ime boga, "nebeskog naroda", krsta i tri prsta na sve nesrpsko navališe, što stigoše razvališe, ubiše, razrušiše, popališe, opljačkaše, a kad im Armija BIH preprijeći puteve u bježaniju se dadoše. Na svim bojištima "rasni Srbi" prodjoše baš kao na Kosovu. Gledala to Evropa i svijet. Zakuhalo se, pa bjelosvjetska politička bratija ne zna kojem bi se "carstvu prislonila". Ali Bosnu i Hercegovinu su priznali kao suverenu, nezavisnu i nedjeljivu, pa je deklaracijama, predsjedničkim saopštenjima, tricama i kučinama "nagradili" i savjetovali: "Trpi i ćuti! Vi ste svakako rat izgubili". Trpila, krvarila i nadala se miroljubiva i merhametli Bosna i Hercegovina i vjerovala "ublehama". Trpjela Bosna i Hercegovina stradanje i tragiku, ali se i presabrala i došla sebi. Skontala: u 61 opštini ubijeno, umrlo od gladi i hladnoće i nestalo 165.669, ranjeno isto toliko od čega 74.042 teže sa 14.000 invalidnih, raseljenih 1,350.000 i sa prosjekom humanitarne sadake 0,223 kg po stanovniku.

Presabrala se Bosna i Hercegovina i odlučno kazala da je dosta sa deklaracijama, ultimatumima, saopštenjima, zaštićenim zonama i raznim smicalicama.

I okrenula Bosna i Hercegovina listom. Pomiču se granice slobodom obasjane teritorije. Puca pogled na slobodu Bosni i Hercegovinu sa Majevice, Vlašića, Igmana, Treskavice, Bjelašnice, Veleža, Prenja. Bosanski lonac ključa. Pada "nebeski narod". Bosna i Hercegovina lakše diše i na agresora kidiše. Svaki pedalj slobodne Bosne i Hercegovine je melem na ranu. Uzdižemo se iz ruševina, krvi i pepela. Ne pada Bosna šapatom. Ne sluša Bosna ublehe. Presita je Bosna svjetske humanitarne sadake i tanke nafake. Ona hoće svoju nafaku, svoj kamen i grumen zemlje, svoju meraju i na meraji Bošnjaka-muslimana, poštenog Srbina, privrženog Bosni Hrvata. Bosna i Hercegovina hoće samo sebe. Tudje im ne treba, a svoje više nikome neće dati. Bosna se bori za svoje, da bi ostala na svome.

...

NA KRAJU PUTA

/umjesto zaključka/

Knjiga je kao čovjek. Nastaje, traje i nestaje. Radja se zamislima i koncepcijom, raste sadržajem, puni se brojem strana, umire u koricama bibliotečkih kataloga i zaboravu okamenjenog pamćenja.

Kad autor završi posljednju stranicu knjige i ukoriči tada je sa knjigom i autorom gotovo. Rastaju se. Knjiga ide medju čitaoce one pomne i prave, one što knjigu samo prelistaju, ne upuštajući se u sadržaj i tematiku, pa stvore "svoj sud" i presude i knjizi i autoru, i one koji se zadovolje samo naslovom i kreativnim rješenjem prve strane. Otuda se knjigom može manipulisati vješto i na način manevrisanja onog što piše u njoj, posmatranjem dogadjaja, likova i pojava van vremena i okvira u koje su smješteni i kome isključivo pripadaju.

Likovi o kojima govorim i pišem su ljudi i neljudi. Neljudi ubijaju ljude punih 312 godina od Kazanaca do današnjih dana. Ubijali neljudi ljude u prošlosti, ubijaju u sadašnjosti i biće bola, krika, jama i kame, uvrede i patnje dok je neljudi i dok se zlo ne iskorijeni. Otuda i poruka da se prošlost ne zaboravi, a sadašnjost zapamti, da vjera i nade u dobro bude, da se o zlu loše misli i zlo spriječi.

"Putevi pakla" upravo imaju takvu poruku i pouku.

Konačno, ovim se ništa ne završava. Zna se samo početak sveopšteg bola Bosne i Hercegovine koja je opet u ratunajsurovijem od njenog postanka. Zahvaljujem recezentima, saradnicima, izdavaču i donatorima na svesrdnoj podršci, uloženom trudu i vidu pomoći oko izdavanja i štampanja ove knjige.

Sarajevo, maja 1995.

Autor

SADRŽAJ

- BILJEŠKA O AUTORU ... 3
- OD MRŽNJE DO GENOCIDA ... 5
- ZLOLJUDSTVO SIJE SMRT ... 7
- UVOD ... 11

GRADOVI STRAVE I UŽASA ... 13

- ZLOČIN JE ZLOČIN ... 14
  - LOGORI STRAVE I UŽASA ... 16
  - DANTEOV PAKAO ... 17
  - JASENOVAC: I ZEMLJA JE PLAKATI ZNALA ... 22
  - STARA GRADIŠKA: SPLAVOVI LEŠEVA ... 25
  - BANJICA: GORA OD DEMAKLOVOG MAČA ... 26
  - SAJMIŠTE: LJUDE UBIJALI PSI I KRIMINALCI ... 27
  - RAB I PAG: ŽIVE AVETI ... 28
  - MAMULA: PASJI ŽIVOT U SAMICAMA ... 28

OD KAZANACA DO SANDŽAKA (1683.-1945.) ... 31

  - PUSTOŠ U KAZANCIMA KOD GACKA ... 32
  - I KULINA PORUŠENA ... 33
- SANDŽAČKE ŽIVOTNE HAJKE ... 35
  - MRZLO ORUŽJE, UBISTVA I PUSTOŠ ... 36
  - "HOMOGENA SRBIJA" U ZNAKU GENOCIDA ... 39
  - HERCEGOVAČKO KRVAVO KOLO ... 40
  - MASAKR U AVTOVCU KOD GACKA ... 41
  - JAUCI PO POVRŠINI GATAČKOJ ... 42
  - TRAGEDIJA PORODICE ŠLJIVO ... 43
  - BORAČKI KRVAVI TRAGOVI ... 44
  - LEŠEVI U JEZERU ĆETOVIĆ ... 45
  - TRAGIČARI SA SUTJESKE ... 46
  - ZUBIMA KLAN - NEDOKLAN ... 47
  - ČETNIČKA ODMAZDA NAD KULJANIMA ... 48
  - BILEĆKE ZAJEDNIČKE GROBNICE ... 51
  - "FEDJINE" SUZE ... 52
  - "ČAVKARICA" - JADARICA ... 53
- HADŽERINA TUGA DUGA ... 57
  - TRIDESETI DAN ALIJI JE DUŠA ISPALA ... 57
- HALIDOVI ZAPISI ... 60
  - KOMUNISTA "USTAŠKI TABORNIK" ... 60

- OLUJNI OBLACI I NAD RUDINAMA 62
- LEŠINARI SE VRAĆAJU 64
  - OD PEĆINE DO "LUDILA" 64
  - SMRTNA PRESUDA 65
- SUDIONICE GOVORE 67
  - REZIME 68
- LJUBINJE: OPUSTJELA "SERDAREVIĆA MAHALA" 70
  - STOLAC: KRVAVA JULSKA HRONIKA 71
- DREŽNICA KOD MOSTARA: PAKAO U KAMENU 73
- PROZORSKA GOLGOTA 75
- KULEN VAKUF: GOLUBINJAČA DRUGA "ČAVKARICA" 77
  - HOD PO MRTVACIMA 77
  - BIJEG SA GROTLA GOLUBINJAČE 78
- KORAJSKA KLANICA 81
  - NI U TIKVI SUDA, NI U TURČINU DRUGA" 81
- JAD I ČEMER PODRINJA 83
  - FOČANSKE LOMAČE I JAME 83
  - DVA PRIZORA STRAVE 85
  - ČAJNIČE: ITALIJANSKO-ČETNIČKA SPREGA 87
  - GORAŽDANSKI VIROVI SMRTI 88
  - VIŠEGRADSKE KRVAVE STAZE I BOGAZE 89
- VAPAJI PO KOŠUTICAMA KOD SOKOCA 92
  - SARAJEVSKA TRAGEDIJA 93
  - GRADJANI SARAJEVA - ŽRTVE TERORA 94
  - ŽRTVE TERORA PO NACIONALNOSTI - NARODNOSTI 94
  - ŽRTVE TERORA PO MJESTU POGIBIJE 94
  - CRNA HRONIKA SANDŽAKA 95
  - MARŠ NA DRINU-KRVAVI POHOD U BOSNU 96
  - KOMANDANTU IV BATALJONA BAJU PIVLJANINU 96

OD MIRA DO NEMIRA 99

- ZLO SE BUDI 100
  - AGRESIVNO I PROVOKATIVNO 101
  - PARASTOSI ZLA I MRŽNJE 102
  - ZLOČIN NAKON ZLOČINA 104
  - OPIJELO NAD "GOLUBNIKOM" 105
  - KALUDJERI SE "VRAĆAJU" U MANASTIR 106
  - GROBNICA BEZ LJUDI 107
  - ŽRTVE OPOMINJU-EKSTREMI PRIJETE 108
  - UMNOŽAVANJE MRTVIH SRBA 109
  - BOŠNJACI U PROCJEPU 116
  - PLEBISCIT S PRSTOM NA OBRAČU 121

GLASALA KUKA, MOTIKA I BEŠIKA 123
OPET RAT - RAZBRAT 125
JADI NA BARIKADI 126
SARAJEVO-BISER NAD BISERIMA 127
PLOTUNI PO "VELUŠIĆIMA" 129
PREDSJEDNIK IZETBEGOVIĆ KIDNAPOVAN 130
SARAJEVO KRVARI 132
JOJINI KOLJAČI 132
ZATOČENICI U REZERVOARU ZA GORIVO 133
UMJESTO U RAZMJENU... U OKRUTNU SMRT 133
PONOR PAKLA 134
DJEČAK IZ ZVORNIKA 135
VLASENIČANIN, ZATOČENIK LOGORA PILICA 135
BRATUČANKA, ZATOČENIK LOGORA PILICA 135
IZBJEGLICA IZ KONJEVIĆ POLJA 135
DJEČAK IZ GORNJEG SNAGOVA 135
DJEČAK IZ FOČE /TJENTIŠTE/ 136
PROZORČANKA 136
ZATOČENICA IZ LOGORA BATKOVIĆI 136
VLASENIČANKA 136
DJEVOJČICA IZ OKOLINE ROGATICE 136
"AVENIJA SNAJPERA" DUGA KAO TUGA 137
ŽENE UKLETIH SUDBINA 138
KARADŽIĆEVE "JAVNE KUĆE" 138
LOGORI SRAMA 138
MALOLJETNICA SA GRBAVICE 139
ZATOČENICA LOGORA NA SOKOCU 139
FOČANKA 139
HERCEGOVAČKA PUSTOŠ 141
"BUDJENJE SRPSKE SVIJESTI" 141
HILJADE UBIJENIH I NESTALIH 141
NOŽ U LEDJIMA NA PROZORU 142
TRAGOVI I LOKVE KRVI 143
POFALIĆI, 25. oktobra 1994. 144
DOBRINJA, 3. novembra 1994. 144
ALIPAŠINO POLJE, 26. oktobra 1994. 144
KOŠEVSKO BRDO, 8. novembra 1994. 144
"ALEJA SNAJPERA", 16. novembra 1944. 145
MARIJIN DVOR, 18. novembra 1944. 145
MARIJIN DVOR, 21. novembra 1994. 145
MARIJIN DVOR, 23. novembra 1944. 145

NEVESINJSKA KRVAVA TRKA 146
HAJDUČIJA DRUMOM I ŠUMOM 147
CRNA JUNSKA HRONIKA 147
KORAJSKI PAKAO 149
"MORAM VAS POBITI..." 149
MASAKR NA GNJICI 151
POKAZATELJI TRAGEDIJE 151
DESET BOŠNJAKA ZA MRTVOG ČETNIKA 153
PRISILNA MOBILIZACIJA I OTKAZI SA POSLA 153
MASAKR ZA MASAKROM 154
RAFALI PO PROGNANICIMA 155
ZATOČENIČKI HOD PO MUKAMA 156
"RADNA OBAVEZA" - SMIŠLJENA ZAVJERA 156
"TAKO VAM TREBA" 157
"MOSTARSKI ZID" - HAJDUČKO-USKOČKA UJDURMA 159
RITUALNO UBIJANJE CIVILIZACIJE 160
BESTIJALNO RUŠENJE VJERSKIH OBJEKATA 161
CRKVA PODSTIČE ZLOČINCE 162
JAČI OD SMRTI 164
VIDOVDANSKA KLANICA 164
ŠABANU SALČINOVIĆU "OMEKŠAVAJU" LEDJA 165
GACKO: PROFESORI I LJEKARI-NAJVEĆI KOLJAČI 166
TAOC VOJVODE VULOVIĆA 169
PRVA UBISTVA ZNAK TRAGEDIJE 171
OTKOSI SMRTI 171
VATRENE BUKTINJE 173
ZBJEGOVI I BJEGOVI 174
BOSNA I HERCEGOVINA - VELIKA RANA 175
NA KRAJU PUTA 177

SPONZORI

SAVEZ NOVINARA BiH
KLUB NOVINARA
Sarajevo, Pruščakova 8, tel. 470-850

MILCOS d.d.
mljekara Sarajevo
Pofalići 3, tel. 616-197

SOKO TRANS Co.
Telefon 651-689; Fax 444-434

Cvjećara PALMA
Koševska bb

DES
Preduzeće za osposobljavanje i zapošljavanje lica defektnog sluha

STAKLO Sarajevo

AKOVA IMPEX
Preduzeće za preradu i promet mesa, mesnih prerađevina,
mješovite robe i repromaterijala

KUVAJTSKI GENERALNI KOMITET ZA POMOĆ
Telefon 446-877

SAB BANKA
Štrosmajerova 3, tel. 670-527, 670-526

p.p. PERVAN
Telefon: 469-134

Pekara PANINI
Telefon: 655-033, 653-066

p.p. BAZENI

FABRIKA DUHANA SARAJEVO

BEHAR Mostar
Telefon: 088/550-063

FABRIKA DUHANA I CIGARETA Mostar
M. Tita 237, tel. 088/551-216, 551-217

DD MERKUR Mostar
Telefon: 088/644-827

HEPOK Mostar
Telefon: 088/551-226

AUTOPREVOZ Mostar
Telefon: 088/551-046

VRANICA d.d.
Sarajevo Branilaca grada 9, tel. 664-820, fax 664-822

BOSNA AUTO Holding
Radićeva 8, tel. 445-565, 445-564

KLAS Sarajevo
Paromlinska od 33 - 39

MARKET BANKA d.d.
Ferhadija 11/4, tel. 440-272

MUKI PROMEX
Zlatka Balokovića 2, tel. 472-463, 445-423, 444-202

UNIVERZAL INŽINJERING
H. Kreševljakovića 7, tel. 484-364

IMARET
Veliki Mudeliti 15, tel. 442-011

POIN
Sarajevo
Dolina 1

PRIVREDNA BANKA
Sarajevo Alipašina 6